ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՒ ՄՐՋԻՆ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՒ ՀՈՂՈՒՄՆԵՐ

XXXII (1)

ԵՐԵՒԱՆ • 2019

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

THE COUNTRIES AND PEOPLES OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

VOLUME XXXII, PART I

YEREVAN
"GITUTYUN" PUBLISHING HOUSE OF THE NAS RA
2019

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СТРАНЫ И НАРОДЫ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА

ТОМ XXXII, ЧАСТЬ I

ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
2019

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

ՀԱՏՈՐ XXXII, ՊՐԱԿ Ա

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2019

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ
ժողովածուն հրատարակվում է 1960 թ.-ից

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ
Սաֆրաստյան Ռուբեն (նախագահ) - պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Ղազարյան Ռոբերտ (նախագահի տեղակալ) - պ.գ.թ., դոցենտ
Ցականյան Ռուսլան (պատասխանատու քարտուղար), պ.գ.թ.
Քոսյան Արամ (պ.գ.դ., պրոֆեսոր), **Մարգարյան Գոռ** (պ.գ.թ.), **Հովսեփյան Լևոն** (պ.գ.թ.), **Ղահրիյան Մուշեղ** (պ.գ.թ.)

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐ
Շիրինյան Աննա - բ.գ.թ., դոցենտ, Բոլոնիայի համալսարան (Իտալիա)
Դմիտրիև Վլադիմիր - պ.գ.թ., դոցենտ, Պսկովի պետհամալսարան (Ռուսաստան)
Չխարտիշվիլի Մարիամ - պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Թբիլիսիի պետհամալսարան (Վրաստան)
Սոյեգով Մուրադգելդի - բ.գ.դ., պրոֆեսոր, ակադեմիկոս (Թուրքմենստան)
Օժե Իզաբել - պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Մոնպելյեի համալսարան (Ֆրանսիա)
Ակցօղլու Յակովոս - պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, Թրակիայի Դեմոկրիտոսի համալսարան (Հունաստան)
Մարտիրոսյան Հրաչ - բ.գ.թ., Լայդենի համալսարան (Գերմանիա)

Խմբագրական խորհրդի հասցե՝ Մ. Բաղրամյան պող. 24/4, ք. Երևան, 0019, ՀՀ
Հեռ. (+374 10) 58 33 82, (+374 10) 56 52 11
Էլ. փոստ՝ journal@orient.sci.am
Կայքէջ՝ http://www.orientcpnme.am

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ.
XXXII/1 / - Եր.: «Գիտություն» հրատ., 2019. 345 էջ:

«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարի հերթական (XXXII/1) հատորն ընդգրկում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների հին և միջին դարերի պատմության, նոր և նորագույն ժամանակների, ինչպես նաև աղբյուրագիտության և բանասիրության հարցերի վերաբերյալ հետազոտություններ: Զգալի տեղ է հատկացված տարածաշրջանի քաղաքական զարգացումների, միջազգային հարաբերությունների և այլ հիմնախնդիրների լուսաբանությանը: Նախատեսվում է արևելագետների, հայագետների, միջազգայնագետների համար:

ISSN 1829-1422
© ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, 2019

Published by the decision of the Scientific Council of the Institute of Oriental Studies of NAS RA

The periodical has been published since 1960

EDITOR-IN-CHIEF:
Safrastyan Ruben - Prof. Dr., Full Member (academician) of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (NAS RA)

EDITORIAL BOARD:
Ghazaryan Robert (Vice Editor-in-Chief) - PhD, Associate Professor
Tsakanyan Ruslan (Executive Scretary) - PhD
Kosyan Aram (Doctor of Scineces, Prof.), **Margaryan Gor** (PhD), **Hovsepyan Levon** (PhD), **Ghahriyan Mushegh** (PhD)

FOREIGN MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:
Sirinian Anna - PhD, Associate Professor, Bologna University (Italy)
Dmitriev Vladimir - PhD, Associate Professor, Pskov State University (Russia)
Chkhartishvili Mariam - Doctor of Scineces, Prof., Tbilisi State University (Georgia)
Soyegov Muratgeldi - Doctor of Scineces, Prof., Full Member (academician) (Turkmenistan)
Augé Isabelle - Doctor of Scineces, Prof., University of Montpellier (France)
Aktsoglu Z. Iakovos - Ph.D., Tenured Assistant Professor, Democritus University of Thrace (Hellas)
Martirosyan Hrach - PhD, Leiden University (Germany)

Editorial Office: Marshal Baghramyan Ave. 24/4, Yerevan 0019, Armenia
Tel. (+374 10) 58 33 82, (+374 10) 56 52 11
E-mail: journal@orient.sci.am
http://www.orientcpnme.am

THE COUNTRIES AND PEOPLES OF THE NEAR AND MIDDLE EAST. XXXII/1 / - Yerevan: «Gitutyun» Publishing house, 2019.- p.:

The current issue of the "The Countries and Peoples of the Near and Middle East" includes researches on the ancient, medieval, modern and contemporary history of the countries of the Near and Middle East history, as well as issues of source studies and philology. A considerable part is devoted to the ongoing developments and processes in the Eurasian region.

The periodical may be of interest for the orientalists, specialists in the field of Armenology and International Relations.

ISSN 1829-1422

© Institute of Oriental Studies of NAS RA 2019

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՎԱՂԴԻՆԱՍՏԻԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼԻ ԿՆԻՔԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ 14

ՅԱԿԱՆՅԱՆ ՌՈՒՍԼԱՆ
ՊԱՐՈՒՅՐ ՀԱՅԿԱԶՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 43

ԽՈՐԻԿՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՇՈՒՐՋ 60

ՄԵԼԻՔՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ
ՆԵՐՍԵՀ ՍԱՍԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ԳԱՀԱԿԱԼԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ 274-293 ԹԹ. 75

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ
ՄԻԱԲՆԱԿ ՈՒ ԵՐԿԱԲՆԱԿ ՔՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԵՐԻ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 104

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ ՌՈՒԲԵՆ
ԹԱՆԶԻՄԱԹԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈՒԼԸ. «ՄԻԱՁՈՒԼՄԱՆ ՈՒ ՄԻԱԽԱՌՆՄԱՆ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ 134

ԲԱԲԱՅԱՆ ԴԱՎԻԹ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ (ԹԱԹԱՐԱՑՈՒՄԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆԱՑՈՒՄ) ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԵՎ

ԷԹՆՈ-ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ XIX-XX ԴԴ. 156

ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ ՎԱՀԱՆ

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ (1919-1922 ԹԹ.) 225

ՍՈՅԵԳՈՎ ՄՈՒՐԱԴԳԵԼԴԻ

ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ԽՍՀ ԱՌԱՋԻՆ ՉԻՆԱՆՇԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 258

ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ ԱՐՄԵՆ

ԷԹՆՈԿՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ՏԱՋԻԿՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 268

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՂԱՎՆԻ

ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ «ՄԵԿ ԳՈՏԻ, ՄԵԿ ՈՒՂԻ» ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ 284

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ

ԲԶՆԻԻ ԱՄՐՈՑԻՑ XII ԴԱՐԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 324

ԿՈՋՄՈՑԱՆ ԱՐՄԱՆՈՒՇ

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 333

СОДЕРЖАНИЕ

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

ГРИГОРЯН СОНА
РАННЯЯ ДИНАСТИЧЕСКАЯ ГЛИПТИКА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ МЕСОПОТАМИИ 14

ЦАКАНЯН РУСЛАН
ПАРУЙР АЙКАЗН В АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XIX ВЕКА 43

ХОРИКЯН ОГАННЕС
ОБ ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ МИДИИ 60

МЕЛИКЯН АРТУР
НАРСЭ САСАНИД И БОРЬБА ЗА ПРЕСТОЛОНАСЛЕДИЕ В ПЕРСИИ В 274-293ГГ. 75

МАТЕВОСЯН АРТУР
О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ХРИСТОЛОГИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЙ МИАФИЗИТА И ДИАФИЗИТА 104

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

САФРАСТЯН РУБЕН
ВТОРОЙ ПЕРИОД ТАНЗИМАТА: КОНЦЕПЦИЯ «СЛИЯНИЯ И СМЕШЕНИЯ» 134

БАБАЯН ДАВИД
ФОРМИРОВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА (ОТ ТАТАРИЗАЦИИ ДО АЗЕРБАЙДЖАНИЗАЦИИ) В КОНТЕКСТЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ И ЭТНОНАЦИОНАЛЬНОЙ ГЕОПОЛИТИКИ В ЗАКАВКАЗЬЕ В XIX-XX ВВ. 156

БАЙБУРТЯН ВААН
КЕМАЛИСТСКОЕ ДВИЖЕНИЕ И КУРДСКИЙ ВОПРОС (1919 1922ГГ.) 225

СОЕГОВ МУРАДГЕЛДИ
НАДПИСЬ НА АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ В ПЕРВОМ ГЕРБЕ ТУРКМЕНСКОЙ ССР 258

ИСРАЕЛЯН АРМЕН
ЭТНИЧЕСКИЙ И РЕЛИОГОЗНЫЙ ФАКТОР В ИРАНО-ТАДЖИКСКИХ ОТНОШЕНИЯХ 268

АРУТЮНЯН АГАВНИ
ИНИЦИАТИВА КИТАЯ "ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ" И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ЦЕНТРАЛЬНУЮ АЗИЮ 284

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ФИЛОЛОГИЯ

МИКАЕЛЯН ТИГРАН
НОВООБНАРУЖЕННАЯ ПЕРСИДСКАЯ НАДПИСЬ XII ВЕКА ИЗ КРЕПОСТИ БЖНИ 324

КОЗМОЯН АРМАНУШ
КЛАССИФИКАЦИЯ АРМЯНО-ИРАНСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ К. МЕЛИКА-ОГАНДЖАНЯНА 333

CONTENTS

HISTORY OF THE ANCIENT AND MIDDLE AGES

GRIGORYAN SONA
ÄLTER FRÜDYNASTISCHE GLYPTIK IN ZENTRALMESOPOTAMIEN 14

TSAKANYAN RUSLAN
PARUYR HAYKAZN IN ARMENIAN HISTORIOGRAPHY OF THE XIX CENTURY 43

KHORIKYAN HOVHANNES
ON THE ETHNIC STRUCTURE OF MEDIA 60

MELIKYAN ARTHUR
NARSEH SASSANID AND THE STRUGGLE FOR THE REIGN IN PERSIA FROM 274 TO 293 75

MATEVOSYAN ARTHUR
ON SOME FEATURES OF THE MIAPHISITE AND DIAPHYSITE CHRISTOLOGICAL CONCEPTIONS 104

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

SAFRASTYAN RUBEN
DIE ZWEITE TANZIMAT-PHASE: KONZEPT DER "FUSION UND ZUSAMMENFÜHRUNG" 134

BABAYAN DAVID
FORMATION OF THE AZERBAIJANI PEOPLE (FROM TATARIZATION TO AZERBAIJANIZATION) IN THE CONTEXT OF ADMINISTRATIVE, TERRITORIAL AND ETHNO-NATIONAL GEOPOLITICS IN TRANSCAUCASIA IN THE XIX-XX CENTURIES 156

BAYBURDYAN VAHAN
THE KEMALIST MOVEMENT AND THE KURDISH QUESTION (1919 1922) 225

SOYEGOV MURATGELDI
ARMENIAN INSCRIPTION ON THE FIRST ARMS OF THE TURKMEN SSR 258

ISRAYELYAN ARMEN
ETHNIC AND RELIGIOUS FACTOR IN THE IRAN-TAJIKISTAN RELATIONS 268

HARUTYUNYAN AGHAVNI
CHINA'S "ONE BELT, ONE ROAD" INITIATIVE AND ITS IMPACT IN CENTRAL ASIA 284

SOURCE STUDY AND PHILOLOGY

MIKAYELYAN TIGRAN
THE NEWLY DISCOVERED PERSIAN INSCRIPTION OF THE XII CENTURY IN THE FORTRESS OF BJNI 324

KOZMOYAN ARMANUSH
THE CLASSIFICATION OF ARMENIAN-IRANIAN LITERARY RELATIONS IN K. MELIK-OHANJANYAN'S SCIENTIFIC HERITAGE 333

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

HISTORY OF THE ANCIENT AND MIDDLE AGES

GRIGORYAN SONA

ÄLTER FRÜDYNASTISCHE GLYPTIK IN ZENTRALMESOPOTAMIEN

Schlüsselwort: Glyptik, Grabungen, Diyala-Gebiet, frühdynastischen, Moortgat, Fara, Komposition, Darstellung, Babylonien, Frankfort.

Einleitung

Als am Ende des neunzehnten und zu Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts die archäologische Forschung die großen Fundorte Südmesopotamiens und Elams, Tello (1877), Susa (1884), Nippur (1888), Fara (1902) und Kiš zu erschließen anfing, gelangten mit anderen archäologischen Funden auch Rollsiegel und Abrollungen des dritten Jahrtausends in nicht geringerer Anzahl in die europäischen und nordamerikanischen Museen und Sammlungen. Vorher, bedingtdurch den Verlauf der Erforschung Mesopotamiens, war hauptsächlich Glyptik des ersten vorchristlichen Jahrtausends bekannt geworden[1]. Die ernste wissenschaftliche Bearbeitung des gewonnenen Fundstoffs begann aber erst in den 30er Jahren des zwanzigsten Jahrhunderts. Dies kam durch die Untersuchungsarbeiten von A. Moortgat[2] und H. Frankfort[3] zustande, die sich vor allem aber, wie es auch zu erwarten war, der Chronologischen Ordnung des Fundstoffs widmeten. Die Grabungen im Diyala-Gebiet führten dazu, dass die zeitliche Stellung der zahlreichen Abrollungen und Rollsiegel aus Fara festgelegt werden konnte,

[1] Karg 1984, 1, Anm. 1.
[2] Ibid. Anm. 3.
[3] Ibid. Anm. 5.

über welche bis dahin nur die Vorstellung vorhanden war, dass sie älter als Urnanše sein müßten.

Maßgebend für die Festlegung der Stile bzw. Arten, sowie für die Datierung der Rollsiegel und Abrollungen der Frühdynastischen Zeit insgesamt waren auch die Arbeiten von Moortgat und Frankfort, die in ihren Arbeiten zur Glyptik der frühdynastischen Zeit parallel zum aus regulären Ausgrabungen stammenden Material auch diejenigen Siegel benutzten, die auf dem Weg des Kunsthandels in verschiedene Museen gekommen waren.

Frankfort's und Moortgat's Forschungen zur mesopotamischen Glyptik wurden später von E. Strommenger (auf dem Gebiet der Rundplastik), E. Porada und R. M. Boehmer weiterentwickelt. Ihre Studien führten zu einer Dreistufengliederung der frühdynastischen Periode, wobei die Gliederung Frankfort's, gegründet auf die Stratigraphie der Diyala-Fundorte, sich von der Moortgat's, welche auf kunsthistorisch-stilistischem Wege zustande gekommen war, nur leicht unterschied[4].

Unter Einbeziehung der Ergänzungen des Moortgatschen Systems, die von E. Strommenger vorgenommen waren, kann man die folgende Übereinstimmung der beiden Untergliederungen der frühdynastischen Zeit erstellen: Frankforts ED I entspricht Moortgats 1. Übergangszeit. Die zweite frühdynastische Periode von Frankfort (ED II) ist mit Moortgats früheren „Meslim"-Zeit identisch, und die erste dritte frühdynastische Periode (ED IIIa) von Frankfort entspricht der von Moortgat festgestellten späteren Fara-Zeit. Danach kommt die von Frankfort bestimmte zweite dritte frühdynastische Periode (ED III b), woran sich die von Moortgat festgesellte Ur I Periode an-

[4] Ibid. Anm. 8

schliesst. Die Periode, die zum Schluss kommt, wurde von Frankforts „Protoimperial Period“ genannt[5].

Das auf der Grundlage der Diyala-Stratigraphie beruhende System bot zum ersten Mal eine auf der Basis genauer Schichtenbeobachtung erzielte und durch die Vielzahl der Ausgrabungsstätten in gewissem Maße überprüfbare Untergliederung der frühdynastischen Zeit.

In der Arbeit von Norbert Karg zur älteren frühdynastischen Glyptik Babyloniens wird der Begriff „ED-II“-Zeit/Stil als synonym mit dem Begriff „Mesilim“-Zeit/Stil Moortgat's aufgefasst und als gleichbedeutend gebraucht[6].

Die Glyptik der „Mesilim“-Zeit sah R. M. Boehmer „von Südmesopotamien, über das Diyala-Gebiet bis zum nordsyrischen Tell Chuera hin im großen und ganzen einheitlich“[7].

H. Martin hat in ihrer Dissertation „Fara: An Archaeological Study of a Third Millenium City“, vier Schulen der Herstellung der Siegel der Frühdynastischen Zeit I angenommen: „südliches Sumer (Ur), mittleres und nördliches Sumer (Fara und Nippur), Nordbabylonien (Kiš) und das Diyala-Gebiet[8]“.

Die Unterschiede zwischen privaten und behördlichen Rollsiegeln wurden von H.-J. Nissen untersucht[9]. Dadurch wurde erstmalig eine Verbindung zwischen unterschiedlichem Siegelgebrauch (privat-kollektiv) einerseits und unterschiedlichem Motivrepertoireund Herstellungstechnik sichtbar gemacht.

Es ist noch darauf hinzuweisen, dass Verschiedenheit des

---

[5] Ibid.

[6] Ibid. 2, Anm. 19.

[7] Ibid., 3, Anm. 28; Boehmer 1969, 263.

[8] Karg 1984, 3, Anm. 29.

[9] Ibid.,3, Anm. 33.

Stils in der frühdynastischen Glyptik nicht notwendigerweise einen zeitlichen Unterschied ausdrücken muss. Dies wird bestens am Beispiel von 14 Motivgruppen der „archaischen" Abrollungen aus den sogenannten „Seal Impression Strata" 8-4[10] in Ur deutlich gemacht. Diese sind dazu besonders geeignet, weil sie in sehr großer Anzahl gefunden wurden und ein reiches Motivspektrum aufzeigen[11].

Die für das Diyala-Gebiet der ED-I-Zeit typische Glyptikgruppe ist die sogenannte „Brocade Style"-Glyptik („Brokat Stil"-Glyptik)[12].

Abgesehen von Ur stammt die Hauptmasse des zur Verfügung stehenden Materials aus Fara, dem antiken Šurupag[13]. Dadurch erscheint die Bedeutung dieser Stadt gegenüber den anderen stark überhöht. Aus diesem Grunde hat P. Amiet den Glyptikstil, des sonst als „Mesilim-Stil" oder „ED II Style" bezeichnet wird, „Style de Fara" genannt[14].

Außer Fara sind Funde der Abrollungen aus Nippur und Kiš bekannt. Außerhalb Babyloniens, dessen Fundorten (Ur, Uruk, Fara, Nippur und Kiš) wir heute den größten Teil der älteren frühdynastischen Glyptik verdanken, sind weitere wichtige Fundorte das Diyala-Gebiet sowie Mari und Susa. Ein weiterer Fundort ist Abu Ṣalābīḫ, wo man vorwiegend Material aus der ED-III-Zeit gefunden hat. Gelegentlich wurde einiges in Assur, Tell Brak und Tell Ḫuēra gefunden, aber der Schwerpunkt liegt hauptsächlich auf dem südlichen und mittleren Teil des Zweistromlandes.

---

[10] Siehe Legrain 1936, UE 3.

[11] Karg 1984, 4

[12] Ibid. 4.

[13] Ibid. 4, Anm. 49.

[14] Ibid. 5, Anm. 50; Amiet 1961, 54.

Die aus Ur stammenden Abrollungen aus den „Seal Impression Strata“ 8-4[15] wurden häufig mit dem „Brokat-Stil“-Glyptik als gleichzeitig angesehen und somit auf den äußersten Beginn der frühdynastischen Zeit gestellt. Mit diesen Abrollungen werden die Rollsiegel aus Tell Agrab (Diyala-Gebiet) als verwandt angesehen[16]. Dadurch wird eine Datierung eines großen Teils der SIS-Glyptik 8-4 aus Ur in die zweite frühdynastische Zeit möglich gemacht.

Zuerst möchten wir uns in Hauptzügen der frühdynastischen Glyptik aus dem Diyala-Gebiet zuwenden.

Das Diyala-Gebiet

Das Diyala-Gebiet im heutigen Irak liegt nord-östlich von Bagdad und diente wahrscheinlich als eine Art Verbindung zwischen Mesopotamien und der Susa-Syrien Handelsroute, welche durch dieses Gebiet verlief[17]. Die drei großen Städte des Diyala-Gebiets sind Ḫafāǧī (Khafajeh), Tell Asmar (Eschnunna) und Tell Agrab[18]. Die in diesen Städten durchgeführten Ausgrabungen zeigten, wie reich an einem aus der frühdynastischen Zeit stammenden archäologischen Material diese Orte sind. In der frühdynastischen Zeit A (= ED I und frühe ED II[19]) waren zwei verschiedene figürliche Stile der Siegel im Diyala-Gebiet vorhanden. Der erste Stil ist bekannt als *„Brokat-Stil“ („brocadestyle“)*, für welchen figürliche Darstellungen mit zwei ineinander greifenden gehörnten Tieren charakteristisch sind, die mit einemGrabstichel auf großen und dünnen, gewöhnlich aus dunklen Steinen gemachten Siegeln eingeritzt sind **(Abb.**

---

[15] Zur Datierung der SIS 8-4 Abrollungen siehe Karg 1984, 15-35.

[16] Karg 1984, S. 5, S. 10, Anm. 80-81.

[17] Siehe Collon 1987, 24.

[18] Ibid 24, Karg 1984, 78.

[19] Collon 1987, 20.

1). Der andere Stil, welcher wahrscheinlich in die späte frühdynastische Zeit A[20] datiert werden kann, stellt halb-liegende Tiere dar, deren Körper mit einem breiten Kugelbohrer hergestellt sind. Für die Augen der Tiere hat man einen röhrenförmigen und sehr feinen Bohrer benutzt, und die Hörner sind zierlich gebogen. Die Ohren und die Beine sind fein eingeschnitten (**Abb. 2**). Im Feld sind noch Rosetten und getrennte Beine und Köpfe zu sehen[21]. Ein Vorderbein ist so dargestellt, als ob das Tier dabei wäre, aufzustehen. Diese Siegel sind gewöhnlich aus Kalkstein hergestellt, aber es gab auch Siegel (**Abb. 3**), die aus Bergkristall gemacht wurden. Zur Entstehungszeit der Siegel des letzten zweiten Stils gehören auch Siegel, die Tierkampfszenen darstellen, wie zum Beispiel das Siegel № 61 (**Abb. 4**), welche die zwischen den protoelamischen und den zeitgenössischen mesopotamischen Siegeln existierende Lücke schließen und die mesopotamische Ikonographie beeinflusst haben sollen[22]. In der späten zweiten und der frühen dritten frühdynastischen Zeit[23] wurde das Diyala-Gebiet eine Kulturprovinz des südlichen Mesopotamiens[24].

Für die erste frühdynastische Zeit (ED-I-Zeit) im Diyala-Gebiet war typisch die Glyptik des „Brokat"-Stils. Die für die frühdynastische Zeit typischen Zylinder des Diyala-Gebiets behalten die verlängerte (gestreckte) Form der Siegel des geometrischen Jamdat Nasr Stils[25]. Die Gestaltung der auf den Sie-

---

[20] Ibid. 24.

[21] Ibid.

[22] Ibid

[23] Vgl. Collon 1987, 20

[24] Ibid , 24. Für weitere Abbildungen der Siegel des Diyala Gebiets siehe Collon 1987, №. 616 , S. 146; № 756 S 164; № 839, S. 179; № 886, S 180; № 909 910, S 189; № 913, S 189; und № 936,S. 192.

[25] Siehe Frankfort 1955, 21-22.

geln dargestellten Themen ist wenigstens im Diyala-Gebiet auffallend homogen[26]. Die Darstellungsthematik der Rollsiegel der frühdynastischen Zeit I aus-dem Diyala-Gebiet besteht vor allem aus Tierabbildungen: Ziegen, Hirsche- und Viehdarstellungen. Dazu kommen noch Darstellungen von Fischen und Vögeln[27]. Obgleich die Darstellungsthematik nicht neu ist, unterscheidet sich die Darstellungsart der Rollsiegel der frühdynastischen Zeit I aus dem Diyala-Gebiet von den Tierdarstellungen der Rollsiegel des Jamdat Nasr Stils[28]. Man sieht auf den Rollsiegeln aus dem Diyala-Gebiet eine gewisse Entwicklung eines konkreten Stilprinzips und ein Bemühen, ästhetisch befriedigende Musterfür die Friese herzustellen[29]. Das Ziel der Siegelhersteller war nicht die Produktion eines Reichtums an Details oder die Integrierung einer Vielfalt der Motive in die Darstellungsthematik, sondern eher die Herstellung eines gleichmäßig verteilten Designnetworks. Die Tiere, die für die Gestaltung der Glyptik des Diyala-Gebiets aus der frühdynastischen Zeit I eine wesentliche Rolle spielen (**Abb. 5, Abb. 6, Abb. 7, Abb. 8**), bilden hauptsächlich aus Linien bestehende Gruppen, welche von Fischen und Vögeln ergänzt werden, sowie von Kreuzen, Dreiecken und anderen geometrischen Füllmotiven. Auf die Bohrung (Bohrtechnik) hat man völlig verzichtet[30].

Das Siegel SCS-№ 229 (**Abb. 9**) zeigt zum Beispiel zwei Ziegen, wovon die eine aufrecht steht und die andere auf dem Kopf. Die Zwischenräume sind mit einigen Strichen vernünftig gefüllt, um das Gleichgewicht des Designs aufrecht zu halten.

---

[26] Ibid , 21 22

[27] Siehe Frankfort 1955, №№ 229, 232, 235 237, 242 243.

[28] Ibid 22.

[29] Ibid

[30] Ibid

Die SCS-№ 236 **(Abb. 10)** zeigt einen einzigen Stier, einen inverted (umgedrehten) Bogen, Kreuze und einen Fisch. Die SCS-№ 232 **(Abb. 11)** zeigt zwei entgegengesetzt (*tête-bêche*) dargestellte Ziegen, Fische und Vögel[31].

In den von Frankfort gesammelten Rollsiegelabbildungen aus dem Diyala-Gebiet sind die folgenden SCS-Nummerneinige gute Beispiele des „Brokat"-Stils aus der frühdynastischen Periode (ED-I-Zeit) I: **(Abb. 11, Abb. 12, Abb. 13-14, Abb. 15, Abb. 16)**[32].

Das Siegel SCS-№ 293 **(Abb. 17)** ist ein gutes Beispiel des Überganges vom Jamdat-Nasr-Stil zum „Brokat"-Stil. Der Abstand zwischen dem Vogel und der Ziege zeigt in die Richtung des „Brokat"-Stils. Das gleiche tut die saubere Präzision der Zeichnung. Aber die Bohrlöcher (drillholes), die sehr massiv (wuchtig) und daher als Füllmotive nicht geeignet sind, sind offenbar Überbleibsel des Jamdat-Nasr-Stils. Auch der Raum zwischen den Hörnernder Ziege und dem oberen Flügel des Vogels stellt ein Vakuum (eine Luftleere) dar, welche wir in ganz entwickelten Siegelbeispielen des „Brokat"-Stils nicht finden[33]. Auch das Rollsiegel SCS-№ 292 **(Abb. 18)** zeigt den Übergang zwischen den zwei Stilen. Sein Design zeigt die für den „Brokat"-Stil typische doppelte Reihe, aber benutzt ein übergewichtiges Augenmotiv als Lückenfüller, was auch offenbar ein Überbleibsel des Jamdat-Nasr-Stil ist[34]. Den Stilübergang zeigen auch die Siegel SCS-№ 466 **(Abb. 19)** und 467 **(Abb. 20),** von denen das erste Siegel Spuren des Leitermotivs in den Hörnern der Ziege zeigt. Eine interessante Parallele da-

---

[31] Ibid

[32] Ibid

[33] Ibid.

[34] Ibid

zu wäre auch das sich im Allard Pierson Museum in Amsterdam befindende Siegel[35] **(Abb. 21)**. Auf diesem Siegel gehört der Zwischenraum (Abstand – spacing) dem „Brokat"-Stil, aber das Augenmotiv ist beibehalten, und das Leitermotiv ist im Falle der Hörner und der Beine der Tiere zu sehen.

Auch die Siegel SCS-№ 304, 563, 821 und 882 **(Abb. 22, Abb. 23, Abb. 24, und Abb. 25)** scheinen in die erste frühdynastische Zeit zu gehören, deren Komposition und die Zeichnungsart den „Brokat"-Stil aufweist. Der Gebrauch des Bohrers für Herstellung der Augen, Köpfe, Nasen und Hufe ist für die Erste Frühdynastische Periode nicht sehr üblich, auch ein Ergebnis des Einflusses des Jamdat-Nasr-Stils, aber man findet ab und zu Beispiele davon, wie das Siegel SCS. № 473 **(Abb. 26)**. Es scheint, dass die Siegel SCS-№ **821 (Abb. 24)** und **882 (Abb. 25)** die Monotonie der Tierdarstellungen in der ersten frühdynastischen Zeit im Diyala-Gebet zu brechen versuchen[36].

Durchaus eine eigenständige Glyptik wurde in der frühdynastischen Zeit II (ED-II-Zeit) in Tell Agrab[37] entwickelt, die in den anderen Fundorten nicht in gleichem Maße vorhanden ist. Diese Rollsiegel sind vor allem SCS-№ **799-801 (Abb. 27 - Abb. 29)**, welche eine auffallende Ähnlichkeit mit SIS-Glyptik 8-4[38] aus Ur aufweisen und als Hilfsmittel für die Datierung der in Ur gefundenen SIS-Abrollungen 8-4 dienen. Sie sind auch von großer Bedeutung für die Datierung des „Earlier Building" des Šara-Tempels in Tell Agrab.

---

[35] Ibid, 23.

[36] Frankfort 1955, 23-24.

[37] Vgl. Karg 1984, 10-11, 78

[38] Ibid. 10, Anm. 81.

Für die zeitliche Einordnung der Rollsiegel aus dem „Earlier Building" des Šara-Tempels in Tell Agrab sind nach Norbert Karg besonders die Tierkampfszenen darstellenden Rollsiegel SCS-№799 **(Abb. 27),** 800 **(Abb. 28)** und 801 **(Abb. 29)** von großer Bedeutung, da sich die Motivgruppe der Tierkämpfe in der Glyptik des dritten Jahrtausends vor Chr. als die am besten zu datierende erwiesen hat[39].

Das Rollsiegel SCS-№ 799[40] **(Abb. 27)** zeigt zwei Stiermenschen, die gemeinsam einen Löwen am Hinterbein bzw. am Schwanz hochhalten. Der linke Stiermensch fasst eine zusammengebrochene Ziege am Horn. Als Bildtrenner fungiert eine Gruppe von antithetischen Ziegen, die mit dem Rücken und Kopf einander zugewandt, auf einem stilisierten Berg stehen. Die Stiermenschen sind „en face" dargestellt, mit hohen Hörnern und einem sehr schematisch ausgeführten Gesicht. Ihre Gliedermaßen, besonders die Arme sind dünn und eckig. Sie zeigen, ebenso wie der Löwe und die beiden kleinen Ziegen, den für den „Mesilim"-Stil typischen, dreieckigen Schenkelausschnitt. Die antithetischen Ziegen auf dem stilisierten Berg finden beinahe identische Gegenstücke auf einer Ritzzeichnung aus Fara, die ebenfalls der ED-II-Zeit (frühdynastische Zeit II) zugehört[41]. Sie zeigen die auf Rollsiegeln des „Mesilim"-Stiles verbindliche Haltung der Vorderhand. Als weitere verwandte Darstellung dient eine andere Abrollung aus Fara die bereits von Moortgat dem „Mesilim"-Stil zugerechnet wurde, wie auch

---

[39] Ibid 11.

[40] Siehe Locus M 14 : 10, Šara Tempel 31 00 m; Karg 1984, Tafel 14, 8

[41] Karg 1984, S. 11, Anm. 94, 98 und 99 ; Heinrich 1931, Tafel 31d (F 866, VA 6876).

eine zweite Abrollung aus Fara, mit gleicher Datierung[42]. Alle Bildelemente, mit Ausnahme der in Kugelbohrtechnik hergestellten Bergschuppen, zeigen das flächige, unmodellierte Relief, das für den ED-II-Stil charakteristisch ist.

Auf dem Siegel SCS-№ 800[43] **(Abb. 28)** ist ein Tierkampf ohne Beteiligung von Menschen oder Mischwesen zu sehen, die die häufigste Form aus dem Motivkreis der Tierkämpfe ist. Opfer des Überfalls durch zwei Löwen sind hintereinander schreitende Stiere. Ein Tierkopf (Capride) und Tierbeine dienen als Füllmotive. Trotz der stark unterschiedlichen Körperhaltung sind die Löwen auf dem Rollsiegel SCS-№ 800 **(Abb. 28)** mit dem auf Rollsiegel SCS-№ 799 **(Abb. 27)** vergleichbar, wenn man vom Fehlen der Mähnenstilisierung absieht. Die Gestaltung des Kopfes ist fast identisch. Abgesehen vom Fehlen der Mähnenstilisierung, eine Eigenschaft, die auf weiteren Löwendarstellungen aus dem Diyala-Gebiet beobachtet werden kann, zeigen die Löwen auf dem Rollsiegel SCS-№ 800 **(Abb. 28)** genügend Merkmale der „klassischen „Mesilim"-Glyptik". Das Rollsiegel SCS-№ 800 **(Abb. 28)** gehört somit in die zweite frühdynastische Zeit (ED-II-Zeit).

Das Rollsiegel SCS-№ 801[44] **(Abb. 29)** erweist sich durch die abgebildete Stiermenschen als noch besser datierbar als die Rollsiegel SCS-№ 799 **(Abb. 27)** und SCS-№ 800 **(Abb. 28)**.

Zentrum der Komposition ist ein Löwe, der von der linken Seite auf einen vor ihm in die Knie brechenden Stier auf-

---

[42] Ebd , S 11, Anm. 100, 101 und 102; Ebd. Tafel 4, 8; 15, 7; 7, 1; Vgl. Heinrich 1931,Taf 47b, 48d, 49e, 52k.l; Ebd Tafel 14, 7; Vgl. Heinrich 1931, Taf 60h; Ebd. Tafel 5, 1; Vgl. Heinrich 1931, Tafel 49h

[43] M 14·10, Šara-Tempel 31 00 m; siehe Ebd. S. 12; Ebd Tafel 3, 1.

[44] Ag. 36:117, M 14:10, Šara-Temper 31 00 m; siehe Karg 1984, 12, Abb. 1.

springt. Der Löwe wird von hinten und vorne von einem Stiermensch mit einem Stock oder Speer angegriffen. Als Füllmotive werden ein Tierkopf und pflanzliche Elemente verwendet. Löwe und Stiere entsprechen in vielfacher Weise den auf dem Rollsiegel SCS-№ 800 **(Abb. 28)** Dargestellten.

Eine besondere Beachtung verdienen die Stiermenschen, deren Köpfe, mit abstehenden Rinderohren, sind „en face" (frontal) wiedergegeben und abgesehen von der unterschiedlichen Kopfbedeckung völlig ähnlich. Ihre Haar- und Barttracht entspricht derjenigen, die auf zahlreichen Denkmälern der zweiten frühdynastischen Zeit (ED-II-Zeit) zu beobachten ist.

Bereits Frankfort hat in seiner Untersuchung der Rollsiegel aus dem Diyala-Gebiet auf die Seltenheit der frontalen Wiedergabe von Stiermenschen hingewiesen, aber doch einige ähnliche Darstellungen aus Fara hat er parallel dazu erwähnt[45]. Trotz dieser Singularität kann man diese Rollsiegel in die Kunst der „Mesilim"-Zeit problemlos einordnen, da die Form der Haar- und Barttracht derjenigen entspricht, die auch sonst auf Denkmälern der frühdynastischen Zeit II (ED-II-Zeit) im Diyala-Gebiet beobachtet werden kann. Auch der Typus des Stiermenschen mit flacher Schädeldecke[46] **(Abb. 30)** hat eine Parallele auf einer weiteren, „klassischen" Abrollung der Fara-Glyptik. Der Stiermensch auf der genannten Abrollung aus Fara entspricht exakt dem Typus des Stiermenschen auf dem Rollsiegel SCS-№ 801 **(Abb. 29)** aus dem Diyala-Gebiet, sowohl in der Kopf- und Bartgestaltung als auch in dem dreiteiligen Gürtel. Mit derselben Abrollung aus Fara zu vergleichen ist auch der

---

[45] Karg 1984, S. 13, Anm. 109; Frankfort 1955, S. 26 mit Anm 54; Heinrich 1931, Tafel 51.g.i m ; zusätzlich dazu siehe Tafel 46g, 47a, 50b.e, 51h; Karg 1984, Tafel 7, 6; Tafel 5, 4; 5, 3; 5, 2; 5, 8; Tafel 7, 5.

[46] Karg 1984, S. 12, Abb. 1: der linke Stiermensch.

Gebrauch der Füllmotive und die Gestaltung der Löwenpranken.

Daher kann es an der Datierung von genannten Abrollungen[47] in die „Mesilim"-Zeit kaum Zweifel geben.

Eine ikonographische Eigenheit der Rollsiegel SCS-№ 799-801 **(Abb. 27-28-29)** ist das Fehlen der Löwenmähne, wofür Frankfort selbst die Rollsiegel SCS-№ 799-801 **(Abb. 27-28-29)** als „provincialversion" des ED-II-Stiles bezeichnet hat. Es ist kaum anzunehmen, dass die Stiermenschen eine einheimische Erfindung des Diyala-Gebietes sind, oder der Stadt Tell Agrab, sonst dürfte man dort weitere, auch jüngere Vertreter erwarten, die bis heute nicht belegt sind. Es ist eher sehr gut möglich, dass für diesen spezifischen Typus anderswo eine gewisse Tradition vorausgesetzt muß, ehe er in das Diyala-Gebiet importiert werden konnte, mithin die Darstellungen aus Tell Agrab eventuell sogar jünger sein können als vergleichbare aus Zentralbabylonien. Die drei oben dargestellten Rollsiegel mit Tierkampfszenen aus dem Šara-Tempel in Tell Agrab besitzen genügend charakteristische Merkmale der „Mesilim"-Glyptik, um als deren (frühe) Vertreter gelten zu können. Sie zeigen darüber hinaus ikonographische Einzelheiten, die sich auch in der menschlichen Rundplastik (Bart- und Haartracht) und der Tierplastik der „Mesilim"-Zeit häufig zu finden sind. Ihre Datierung in die zweite frühdynastische Zeit II kann somit als gesichert gelten.

Mit den oben beschriebenen Rollsiegel SCS-№ 799-801 **(Abb. 27-28-29)** aus Tell Agrab sind auch die folgenden Rollsiegel in gewisser Hinsicht verwandt:

---

[47] Siehe Ebd , S 12, Abb 1; Ebd. Tafel 5, 2; und S. 13. Ebd., S 13, Anm. 111; ebd Tafel, 5, 2; Heinrich 1931, Tafel 47a.

a) SCS-№ 789 und SCS-№ 824 und SCS-№ 839, die wiederum Tierkampfszenen darstellen, und

b) die Rollsiegel SCS-№ 290, 462, 831 und 837, die Tierreihen darstellen. Für diese Rollsiegel wird man, auf Grund der Gemeinsamkeiten mit SCS-№ 799-801 **(Abb. 27-28-29)**, ebenfalls ein Datum in der ersten Hälfte der (Diyala) ED-II-Zeit annehmen müssen[48]. Für diese Datierung spricht vor allem ihre Fundlage im Šara-Tempel in Tell Agrab.

Unter oben genannten Rollsiegeln aus Tell Agrab ist eins *der interessantesten* Stücke das Rollsiegel SCS-№ 824[49] **(Abb. 31)**, das auch im „Earlier Building" des Šara-Tempels gefunden wurde[50]. SCS 824 teilt nicht nur die gemeinsame Fundlage mit den Rollsiegeln SCS-№ 799-801, sondern auch viele andere stilistische Gemeinsamkeiten. Auffälligstes, übereinstimmendes Merkmal ist das flache, aber von scharfen Konturen begrenzte Relief der Tierkörper. Auch die Gestaltung der Löwenaugen, sehr groß, mit deutlich ausgeprägter Pupille und einer gratartigen Umrandung, ist mit SCS-№ 800 und 801 identisch. Gleiches gilt für die Schulterstilisierungen und die Löwenschnauze. Als Unterschiede festzustellen sind die strichhaft ausgeführten Beine und Pranken. Dies hat aber Entsprechungen aus SCS 799, besonders wenn man die Vorderbeine der Ziegen und die Hinterbeine der Stiermenschen betrachtet.

Gegenüber der Glyptik von Fara fällt im Diyala-Gebiet das Fehlen des „Helden mi flacher Kappe"[51] (SCS 944 (Išcali)) **(Abb. 32)** besonders auf, gerade wenn man bedenkt, welche

---

[48] Siehe Karg 1984, Ebd., S. 13 14, Tafel 2, 14, Tafel 14, 9. Siehe auch ebd. S 15.

[49] Ebd. S. 14, Anm. 121; ebd. Tafel 2, 14.

[50] Im Raum N 13:1, auf dem Niveau 30.75 m; siehe Karg 1984, S. 14.

[51] Siehe Heinrich 1931, Tierkampfszezen· Tafel 49g, 52a.l, 54 c.e.f.g h i, 58e.l; für andere Motive siehe Heinrich 1931, Tafel 56.c, 63o, 64k.o, 65c.n.o, 66f, 67f; Karg 1984, S. 39 und S. 78.

Rolle er in der ED-II-Zeit Glyptik jener Stadt spielt. Nur je einmal sind der „nackte Held“ (Rollsiegel SCS-№ 245, SCS-№ 254 (in der Nebenszene), 255, 258 und 321[52]) und der „Held mit zweizipfliger Kopfbedeckung[53]“ (Rollsiegel SCS-№ 330) nachzuweisen. Daraus resultiert eine gewisse Typenarmut der Diyala-Glyptik, die sich beschränkt auf Stiermenschen (Rollsiegel SCS-№ 254, 330, 463, 464, 470, 489, 799, 801 und 883), „den Held im Schlitzrock“ (Rollsiegel SCS-№ 275, 305, 321, 457, 489[54]) und den „Held mit geometrisch gestaltetem Kopf bzw. Gesicht“ („Held mit Maske[55]“: SCS-№ 245 **(Abb. 33).** Stiermenschen „en face“ sind zweimal in Tell Agrab belegt[56]. Mit dem Fehlen der oben genannten Typen geht einher das Fehlen derjenigen Kompositionsschemata und Motive, in denen sie besonders häufig auftreten. So kennt das Diyala-Gebiet – mit Ausnahme von der oft genannten Gruppe aus dem „Earlier Building“ des Šara-Tempels in Tell Agrab – keine horizontal komponierten Tierkämpfe wie die Fundorte Ur, Fara, Susa, Nippur und Kiš. Auf derartig komponierten Tierkampfs-

---

[52] Karg 1984, S. 47; Tafel 8, 6.

[53] „Als „ Held mit zweizipfeliger Kopfbedeckung“ wird ein Typus bezeichnet, der die folgenden Eigenschaften aufweist: Er ist nackt, trägt zumeist einen dreiteiligen Gürtel und wird stets in Seitenansicht dargestellt. Häufig, jedoch nicht immer, wird er bärtig wiedergegeben. Sein herausragendes Kennzeichen sind zwei „hornartige“ Auswüchse auf dem Kopf. Ob es sich dabei um eine Kopfbedeckung im eigentlichen Sinne handelt, scheint fraglich“. Karg 1984, S. 44.

[54] Ebd., S. 41, 42, 44 und 78.

[55] Die Bezeichnung für diesen Heldentypus lehnt sich an die Formulierung von Moortgat an, der das Gesicht dieses „Helden“ als „geometrische, ornamentale Maske“ beschreibt Aus dem Diyala Gebiet ist ein einziges Exemplar bekannt In nennenswerter Anzahl erscheint er nur in Fara und Kiš; Karg 1984, S 46 und S. 78.

[56] Ebd , S 78, Anm. 66; ebd. Tafel 14, 8 und Tafel 3, 9; Frankfort 1955, SCS 799, 801

zenen waren besonders der „Held mit flacher Kappe“ (SCS-№ 944 (Iščali) **(Abb. 32)**: und der nackt dargestellte Held anzutreffen[57].

Ebenso fehlt in Diyala-Gebiet die „Symmetrische Fünfergruppemit Held im Zentrum[58]“ (Tafel 5), doch finden sich zwei Beispiele für das kompliziertere Kompositionsschemata „Symmetrische Fünfergruppe mit Ziege in (umgekehrter „V“) Λ–Form im Zentrum[59]“ SCS-№ 321 **(Abb. 34).**

Relativ häufig ist das Kompositionsschema „Symmetrische Dreiergruppe mit Held im Zentrum“, mit stark unterschiedlichen Komplementärmotiven. Im Vergleich zum Gesamtvorkommen stark vertreten ist auch das Kompositionsmuster „Doppelte Dreiergruppe“[60].

---

[57] Siehe Karg 1984, S. 78-79.

[58] Innerhalb dieses Kompositionsschemas sind folgende Kombinationen möglich· a) Held-Löwe-Held-Löwe-Held; b) Held-Löwe kopfüber-Held-Löwe kopfüber-Held; c) Held-Rind/Ziege-Held-Ring/Ziege-Held; und d) Löwe-Ziege-Held-Ziege-Löwe Solche Rollsiegel sind vor allem in Fara belegt Auch einmal belegt ist das Schema Held-Ziege kopfüber-Held-Ziege kopfüber-Held (siehe Heinrich 1931, Tafel 50f). Zu diesen in sich geschlossenen Fünfergruppen können noch weitere Zusatzfiguren treten. Karg 1984, S. 53-54, S. 79; ebd Tafel 5.

[59] Dieses Kompositionsschema unterscheidet sich von dem vorhergehendem nur dadurch, daß hier an Stelle des „Helden“ eine meist auf dem Rücken liegende Ziege den Mittelpunkt der Komposition einnimt, deren Körper annähernd die Fprm eines umgekehrten „V“ hat. Die Ziege wird von zwei Löwen gepackt, die ihrerseits von außen von zwei „Helden“ mit Dolchen oder Stöcken angegriffen werden. Das Kompositionsschema ist beschränkt auf Fara, das Diyala Gebiet (2 Rollsiegel) und Kiš (1 Abrollung) Es wird in die ED II Zeit datiert. Karg 1984, S 54, S. 79, ebd. Tafel 6,9. SCS 253, (321), 883.

[60] Ebd., S. 56-58 und 59-60.

Babylonien

Die meisten Funde stammen aus Ur, Uruk, Fara, Nippur, und Kiš. Wir betrachten hier die Angaben aus Ur.

Mit der aus Tell Agrab stammender und hauptsächlich in die zweite frühdynastische Zeit gehörende Glyptik des Diyala-Gebiets sind vor allem die Abrollungen aus den „Seal Impression Strata"(= L. Legrain, Archaic Seal Imoressions, UE 3, London, 1936) 8-4 in Ur verwandt, die häufig mit der „Brokat Stil"-Glyptik als gleichzeitig angesehen und somit an den äußersten Beginn der frühdynastischen Zeit gestellt werden. Die SIS-Glyptik 8-4 aus Ur weist 14 Motivgruppen auf und stellt sich als erstaunlich einheitlich heraus. Auf die Möglichkeit der Gleichzeitigkeit von SIS-Abrollungen mit der „Mesilim"-/ED-II-Glyptik wurde schon sehr früh von H. Frankfort aufmerksam gemacht worden, der Parallelen zwischen den SIS-Abrollungen und den Rollsiegeln aus dem Diyala-Gebiet und aus Kiš, welche von ihm seiner 2. frühdynastischen Periode zugerechnet wurden, sehen konnte. Aufgrund der detalierten Analyse der Motive und der verschiedenen Datierungsvorschläge einiger Rollsiegel aus Tell Agrab (besonders der Rollsiegel **SCS 799-801 (Abb. 27 - Abb. 29)**) von der Seite der sich im 20. Jahrhundert mit der frühdynastischen Glyptik befassten unterschiedlichen Forscher, sowie aufgrund einer erneuten Analyse der verschiedenen Motivgruppen der in Ur gefundenen SIS 8-4 Abrollungen und derer Datierung[61], kommt Norbert Karg in seinen Untersuchungen zur älteren frühdynastischen Glyptik Babyloniens zum Ergebnis, „dass der überwiegende Teil der SIS 8-4 Abrollungen, der zunächst überhaupt nichts mit der übrigen „ED-II-Glyptik" gemeinsam zu haben scheint, gleichzeitig mit dieser

[61] Vgl. ebd. S. 5-6, Anm. 54, sowie S. 15-35.

Glyptik ist, deren „klassische“ Form in Ur nahezu fehlt“. Die in Ur gefundenen SIS 8-4 Abrollungen weisen die folgenden 14 Motivgruppen auf: Symmetrische Kompositionen mit Tieren, Tierkämpfe ohne menschliche Beteiligung, Tiere in freier Wildbahn, Tierkämpfe mit Beteiligung von Menschen, Der Mensch und die Haustiere, Jagd, Bootsszenen, Fischträger, Ringer und Ringerwirbel, Menschenreihen, Prozessionen, Symposion, Erotische Szenen, Frau zwischen Skorpionen sitzend.

In der SIS-Glyptik 8-4 sind auch abstrakte Motive zu finden, wie zum Beispiel geometrische Motive, die aus Linienornamenten, bestehen. Es gibt auch Motive mit Kreisen und Wellenlinien oder Rosetten. Zu den abstrakten Motiven gehören auch Reihungen von Gefäßen oder Zusammenstellungen von Einzelelementen. Weitere Motive der SIS-Glyptik 8-4 sind Tierreihungen, echte Tierreihen und Reihungen von Tierköpfen. Zu den SIS-Abrollungen gehören auch Abrollungen mir Schriftsiegeln.

Die Mehrzahl der „archaischen“ Siegelabrollungen aus Ur datiert nicht, gemäß der Untersuchungen von Manfred Karg, in die „Ğemdet-Naṣr-„ oder „ED-I-Zeit“ (die erste frühdynastische Zeit), sondern repräsentiert die regionale, südbabylonische Gruppe der „Mesilim“-zeitlichen Glyptik Mittel- und Nordbabyloniens. Außerhalb von Ur wurden vereinzelt Beispiele dieser Glyptik in Warka aufgefunden, andere wanderten bis nach Nordbabylonien, wie einige Siegel und Abrollungen aus Kiš beweisen. Diese Datierung der SIS 8-4 Abrollungen in die zweite frühdynastische Zeit konnte durch zahlreiche Vergleiche motivlicher, kompositioneller, ikonographischer und antiquarischer Art mit Erzeugnissen der Glyptik, aber auch anderen

Kunstgegenständen, die ebenfalls als ED-II-zeitlich galten, nachgewiesen werden.

Da die SIS-Glyptik Figurenbandkompositionen kaum kennt, ist das Fehlen dar für diese, bzw. deren Vorläufer typischen Handlungsträger nicht verwunderlich. Stiermensch, "Held mit geometrischem Gesicht" und "Held mit zweizipfliger Kopfbedeckung" sind in Ur nicht zu belegen. Das vereinzelte Auftreten des "Helden mit flacher Kappe" und des "Helden im Schlitzrock" **(Abb. 35)** ist mit großer Sicherheit durch Import, entweder der Abrollungen selbst oder deren Vorbilder zu erklären[62].

Die SIS-Glyptik kennt das auf Rollsiegeln des Mesilim Stils anzutreffende "Knielauf"-Schema bei der Darstellung der "Helden" nicht, vielleicht weil diejenigen Typen, die so wiedergegeben werden können, in Ur nicht vorkommen. Möglicherweise lässst sich aber auch dies auf die Neigung zu stark realistisch geprägten Darstellungsweisen im Tierkampfmotiv zurückführen, die unnatürliche Haltungen vermeiden. Die in Ur vorherrschenden, wirklichkeitsgetreuen, horizontal komponierten Tierkampfe setzen auch hier, wie an den anderen Fundorten, reale Personen voraus. Dies ist in Ur in der Regel der nackt dargestellte Mensch.

Zusammenfassung

Die erste frühdynastische Phase hat keinerlei Versuch einer Verbreiterung der Themenwahl aufzuweisen. Aus den knienden Ziegen ist durch Wiederholung des Grundmotivs und durch das Einflechten immerzu wiederkehrender Pflanzmotive ein brokatartiges Muster entstanden. Ein derartiger Eindruck wird gewöhnlich erreicht, indem Fische, Vögel, Sterne, Pflan-

---

[62] Karg 1984, S. 15-16ff, S. 73, S. 84, Taf. 12, 8.

zen oder Rauten zwischen die linear gezeichneten Tiere eingestreutwerden. Das Thema selbst ist von geringerer Bedeutung als das Stilprinzip, das eine überall gleiche Dichte der Zeichnung anstrebt, um einen ästhetisch befriedigenden Fries hervorzubringen. Diese Behandlung eignet sich besonders für die hohen, schlanken Siegel, die früher für geometrische Muster verwendet wurden. Deren räumlich begrenzte Oberfläche stellte den Steinschneider vor die Aufgabe, zuerst das Hauptmotiv, in der Regel Ziegen, Hirsche und Wilder, in Angriff zu nehmen - was der geborgenen Hörner wegen oder auch auf Grund der Verwandtschaft des Motivs mit dem älteren Thema „Vieh und Stall" geschah und erst danach den Hintergrund mit kleineren Gegenständen oder Tieren aufzufüllen. Menschengestalten kommen selten vor. Durch diese Anordnung konnte ein solches Siegel über Fläche von beliebiger Ausdehnung gerollt werden und dennoch einen zusammenhängenden Abdruck hinterlassen. Eine Vielfalt der Behandlung tritt auf. Die Tiere werden manchmal körperhaft plastisch wiedergegeben, wenn sie auch öfter zu einer Anzahl Linien reduziert werden. Damit erinnern sie an den qualitativ höherstehenden Urukstil.

Die Mittlere Phase (frühdynastisch II) setzt die Tendenzen der ersten Phase fort. Durch tiefe lineare Schnitte entstehende Figuren füllen jetzt die Gesamthöhe des Siegels aus, ob sie nun stehend oder sitzend dargestellt werden. Hauptthemen sind Kampfszenen, in denen Helden- und Tiergestalten einen Friesbilden, und Szenen weltlichen und geistlichen Inhalts wie zum Beispiel das Festmahl, das etwas später entstanden ist. Menschen werden zuweilen mit vogelähnlichen Köpfen dargestellt. Diese Nichtachtung der Wirklichkeit ist mit einer kräftigen Phantasie verbunden, was jedoch das Gleichmaß des aus der ersten Phase übernommenen Musters mit seiner ewigen Wie-

derholung nicht zu stüren vermag. Es ist lange gebräuchlich gewesen im Stiermenschen Enkidu, den Freund Gilgameschs, des Herrschers von Erech, und diesen in dem nackten Mann mit Bart und Locken zu erkennen. Die Szene soll das erste Zusammentreffen der beiden während einer in dem sumerischen Gilgamesch-Epos geschilderten Schlacht darstellen. Doch für diese Theorie spricht nur weniges. Sicherer mag sein, die beiden Gestalten lediglich als Weiterentwicklung des Hirtenthemas (Schutz der Herde vor Anfall) zu betrachten.

Abbildungen

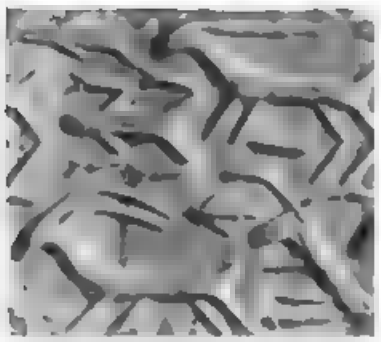

Abb. 1

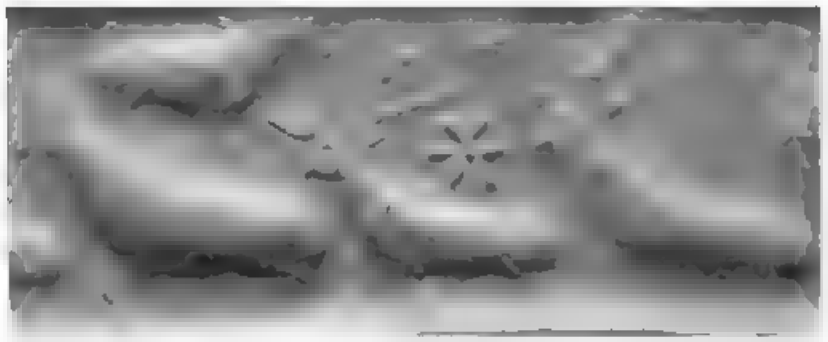

Abb. 2

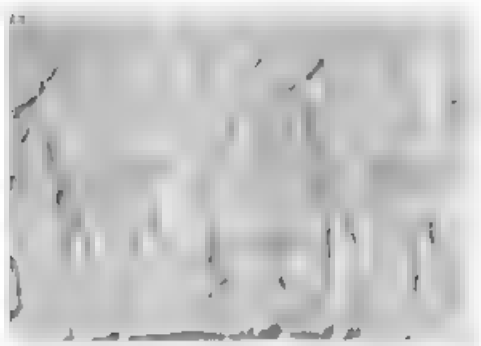

Abb. 3

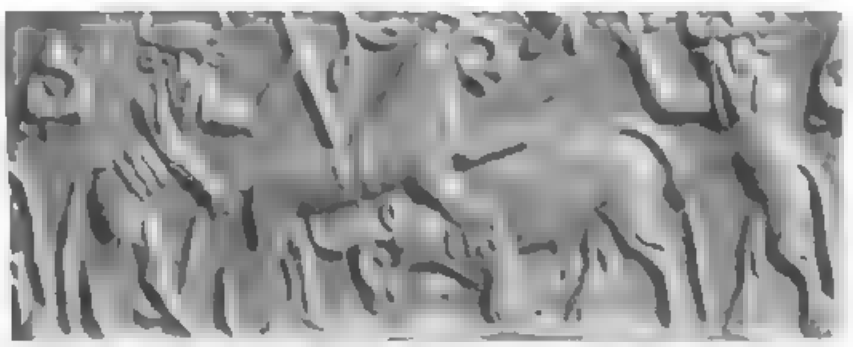

Abb. 4

Abb. 5

Abb. 6

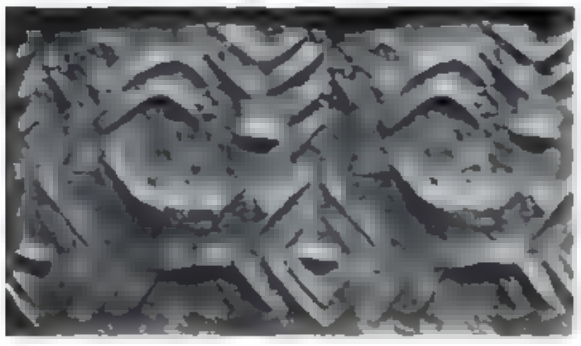

Abb. 7

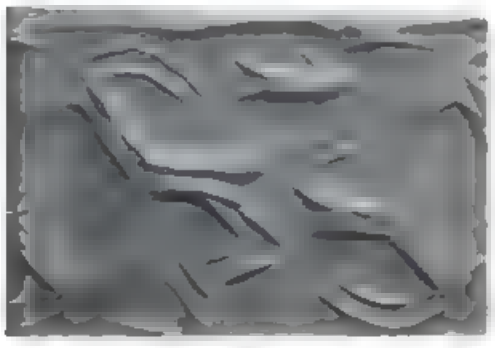

Abb. 8

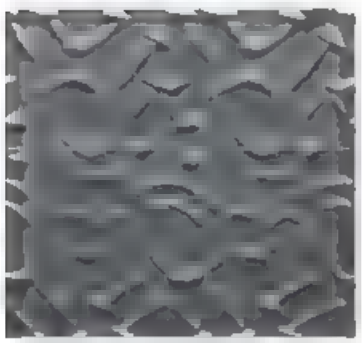

Abb. 9

Abb. 10

Abb. 11

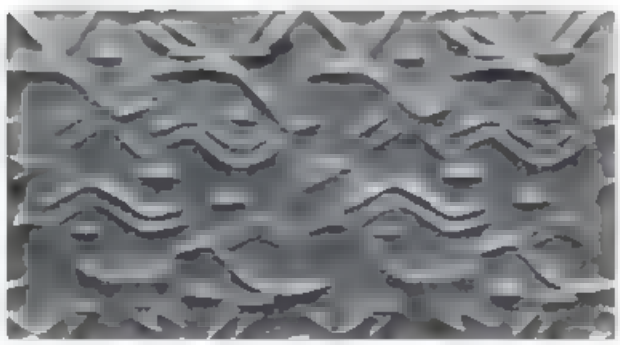

Abb. 12

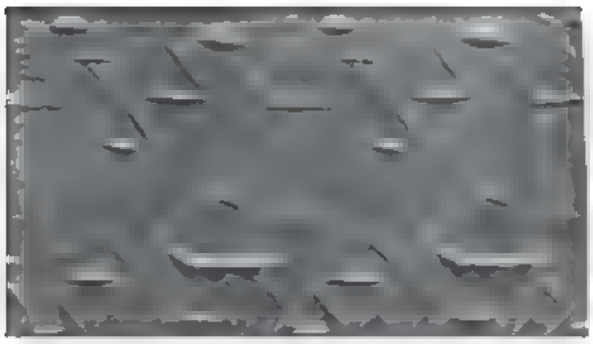

Abb.13

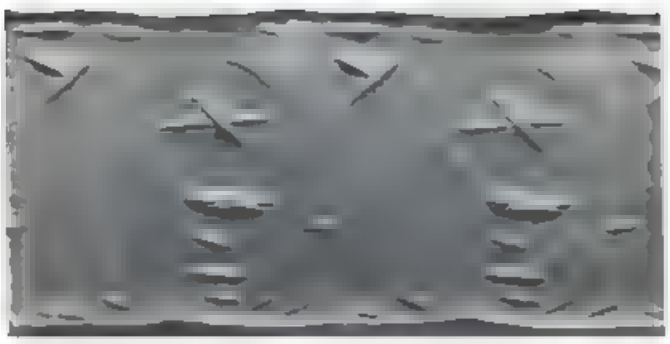

Abb. 14

Abb. 15

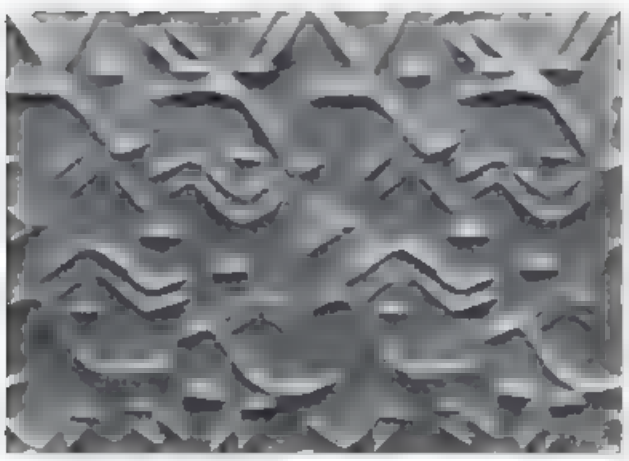

Abb. 16

Abb. 17

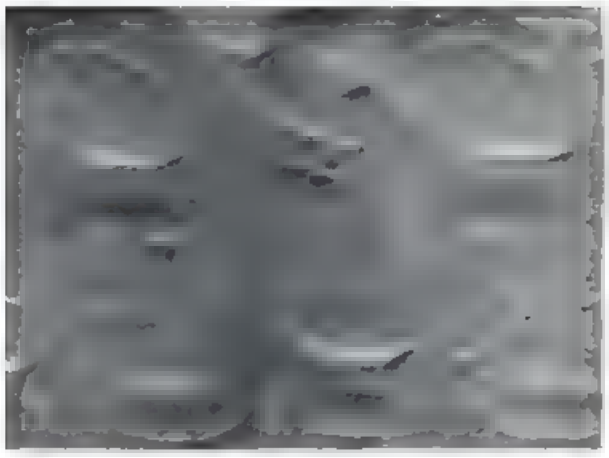

Abb. 18

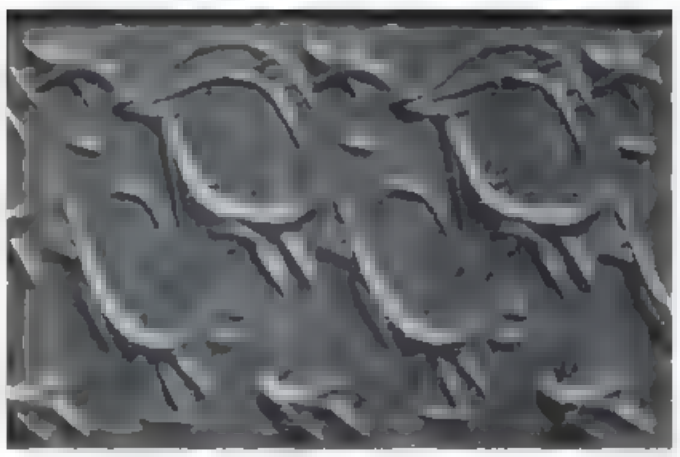

Abb. 19

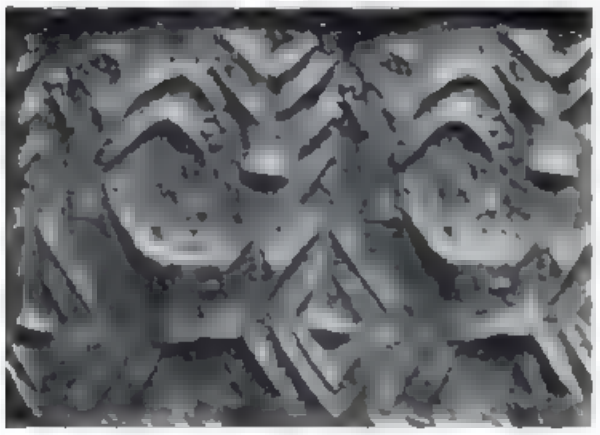

Abb. 20

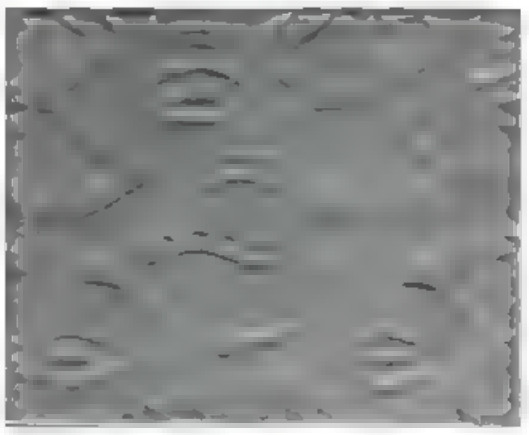

Abb. 21

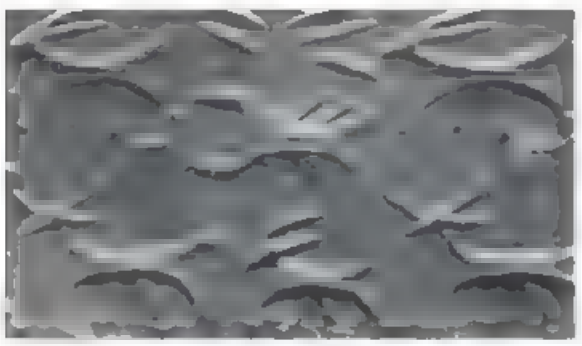

Abb. 22

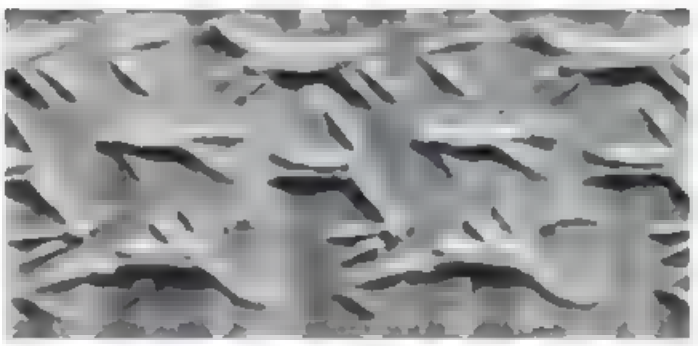

Abb. 23

Abb. 24

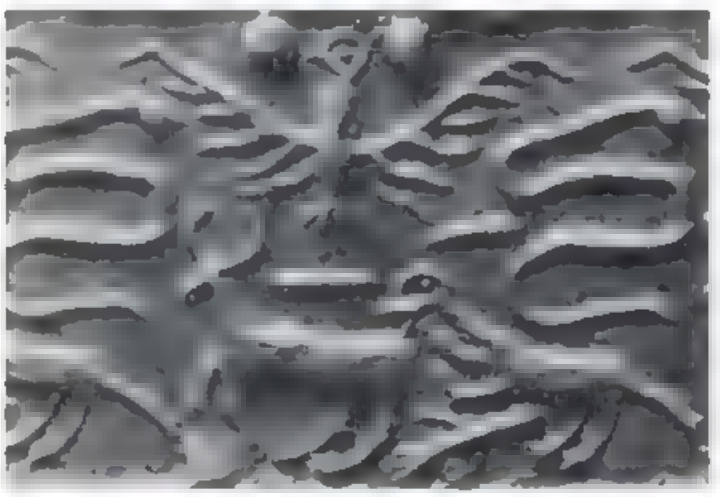

Abb. 25

Abb. 26

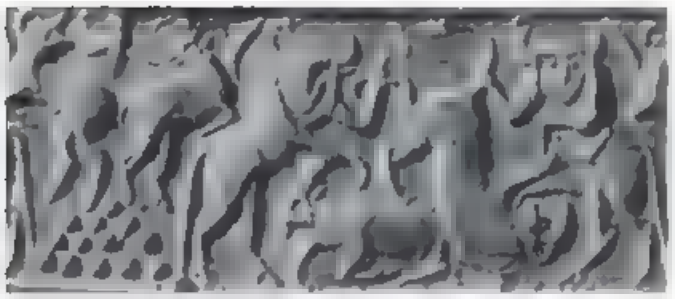

Abb. 27

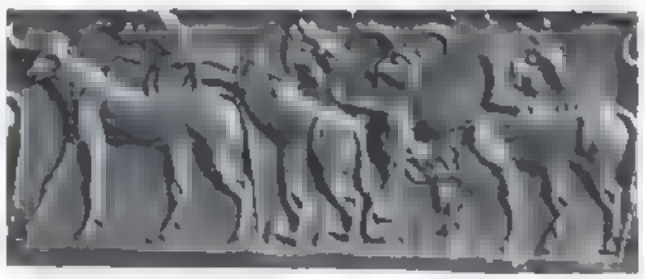

Abb. 28

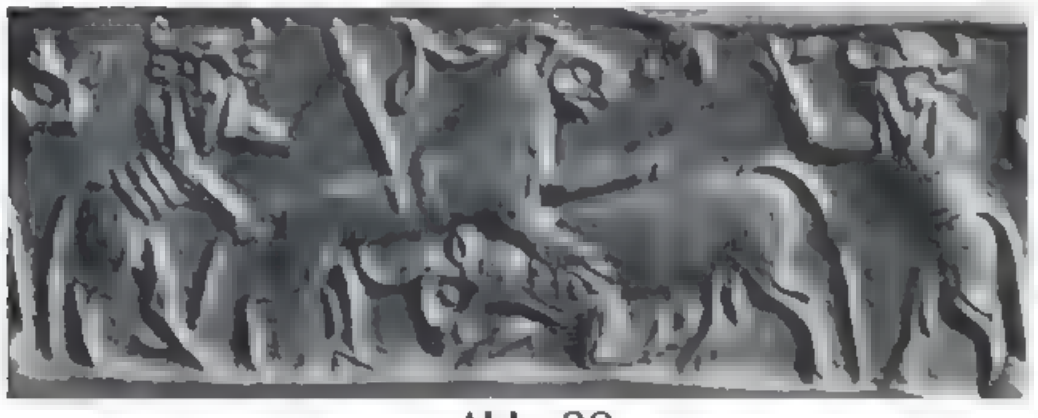

Abb. 29

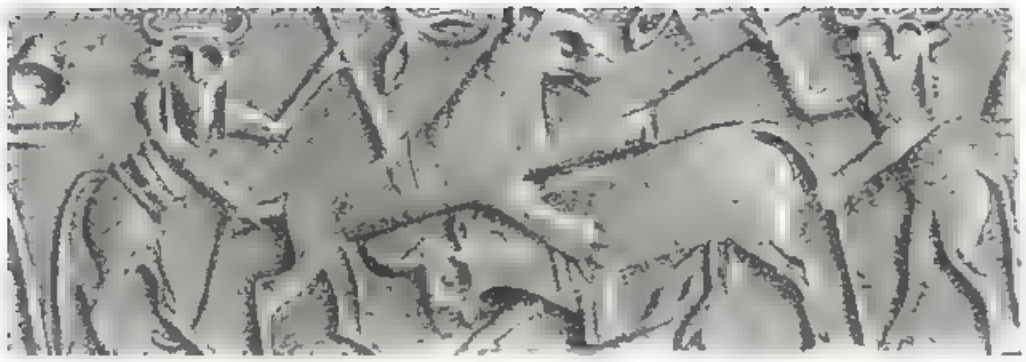

Abb. 30

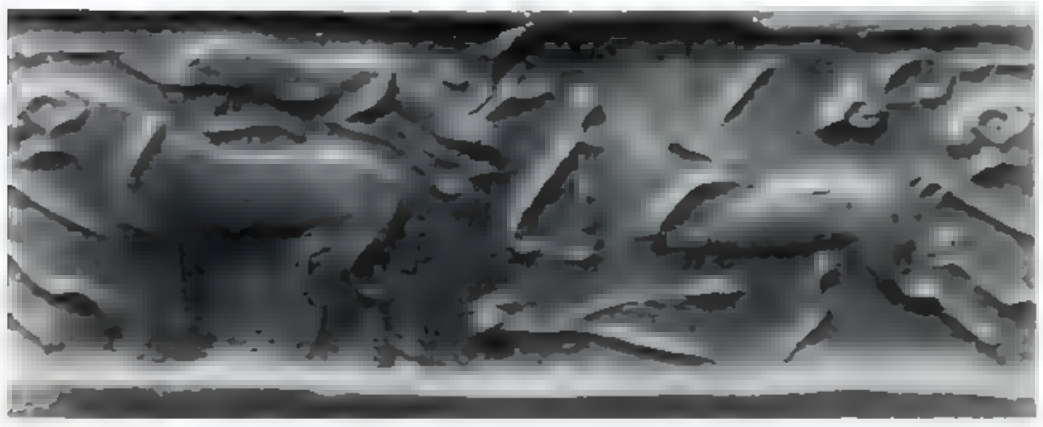

Abb. 31

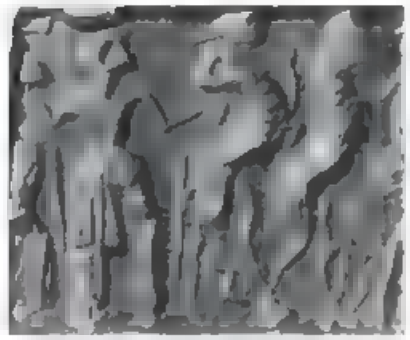

Abb. 32

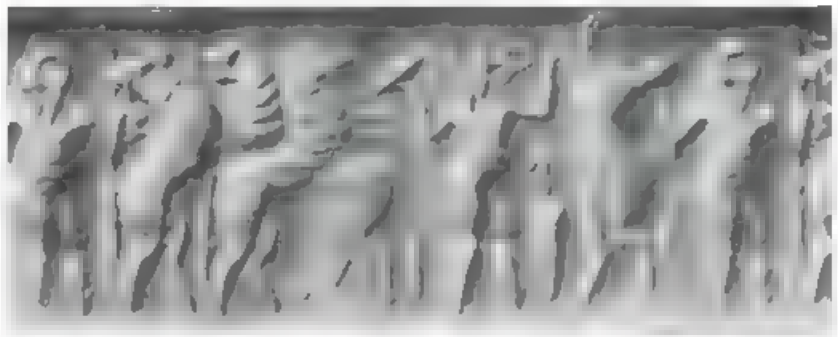

Abb. 33

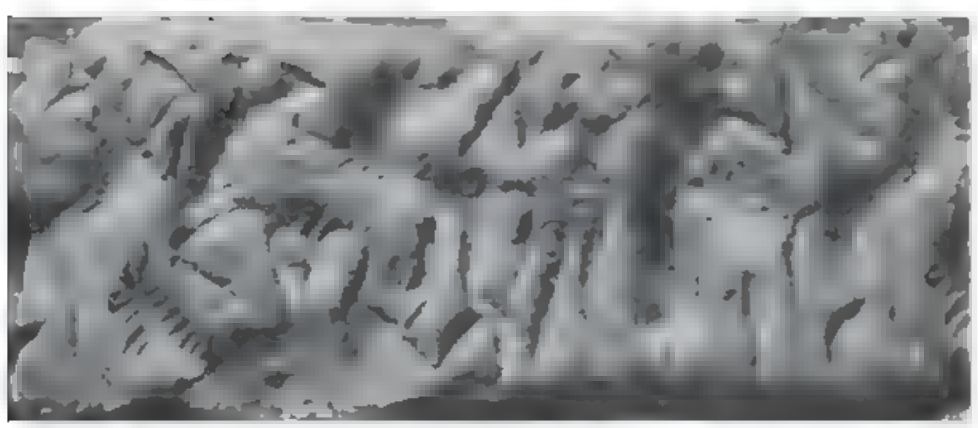

Abb. 34

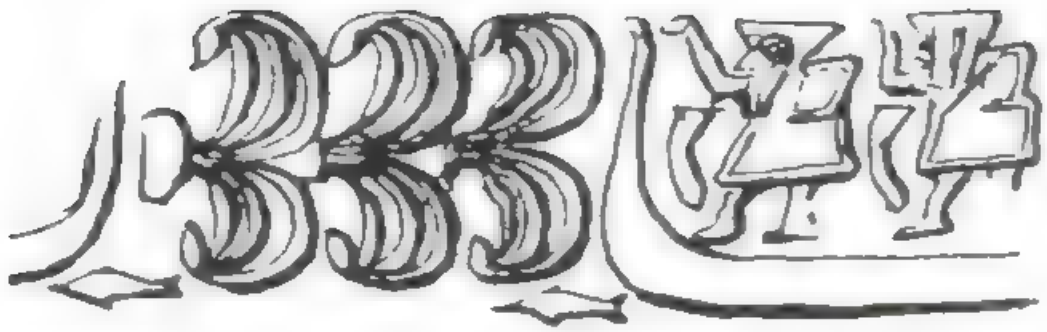

Abb. 35

Liste der Abbildungen

1. Abb. 1 – Colon 1987, S. 24-25, Bild 59
2. Abb. 2 – Colon 1987, S. 25, Bild 60
3. Abb. 3 – Colon 1987, S. 189, Bild 910
4. Abb. 4 – Colon 1987, S. 25, Bild 61
5. Abb. 5 – Frankfort 1955, SCS-Nr. 22
6. Abb. 6 – Frankfort 1955, SCS-Nr. 31
7. Abb. 7 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 467
8. Abb. 8 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 822
9. Abb. 9 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 229
10. Abb. 10 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 236
11. Abb. 11 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 232
12. Abb. 12 – Frankfort 1955, SCS-Nr. 229
13. Abb. 13 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 242
14. Abb. 14 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 243
15. Abb. 15 – Frankfort 1955, SCS-Nr. 257
16. Abb. 16 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 291
17. Abb. 17 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 293
18. Abb. 18 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 292
19. Abb. 19 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 466
20. Abb. 20 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 467
21. Abb. 21 - Frankfort 1955, SCS, S. 23, Abb. 2
22. Abb. 22 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 304
23. Abb. 23 – Frankfort 1955, SCS-Nr. 563
24. Abb. 24 – Frankfort 1955, SCS-Nr. 821
25. Abb. 25 - Frankfort 1955, SCS-Nr. 882

26. Abb. 26 – Frankfort 1955, SCS Nr. 473
27. Abb. 27 - Frankfort 1955, SCS Nr. 799
28. Abb. 28 – Frankfort 1955, SCS Nr. 800
29. Abb. 29 – Frankfort 1955, SCS Nr. 801
30. Abb. 30 – Karg 1984, S. 12, Abb. 1
31. Abb. 31 – Frankfort 1955, SCS Nr. 824
32. Abb. 32 – Frankfort 1955, SCS Nr. 944
33. Abb. 33 – Frankfort 1955, SCS-Nr. 245
34. Abb. 34 – Frankfort 1955, SCS-Nr. 321
35. Abb. 35 - Karg 1984, Tafl 12, 8

Bibliographie

Amiet, P., La glyptique mésopotamienne archaïque, Paris 1961.
Boehmer, R., M., „Zur Glyptik zwischen Mesilim und Akkad-Zeit", Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, Berlin 59 (1969), S. 261-294.
Collon, D., First Impressions: Cylinder Seals in the Ancient Near East, London 1987.
Frankfort, H., Stratified Cylinder Seals from the Diyala Region, Oriental Institute Publications 72, Chicago, 1955.
Heinrich, E., Fara. Ergebnisse der Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Fara und Abu Hatab 1902/03, Berlin 1931.
Karg, N., Untersuchungen zur älteren frühdynastischen Glyptik Babyloniens, Baghdader Forschungen, Band 8, Mainz 1984.
Legrain, L., Archaic Seal Impressions, UE 3, London 1936.

ՍՈՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՎԱՂԴԻՆԱՍՏԻԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՓՈՒԼԻ ԿՆԻՔԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ կնիքագործություն, պեղումներ, Դիյալա գետի ավազան, վաղդինաստիական, Մորտգատ, Ֆարա, հորին վածք, պատկեր, բաբելոնյան, Ֆրանկֆորտ:

Հոդվածում քննության են առնվում կենտրոնական Միջագետքի վաղդինաստիական կնիքագործության սկըզբնական փուլի ոճական առանձնահատկությունները՝ ըստ Դիյալա գետի ավազանի և Բաբելոնիայի տարածաշրջանի գլանաձև և դրոշմակնիքների գտածոների: Քննարկման են ենթարկվում նաև Դիյալայի տարածաշրջանում հայտնաբերված գլանակնիքների և դրոշմների ժամանակային և ոճական առանձնահատկությունները՝ վեր հանելով դրանց ընդհանրություններն ու տարբերությունները՝ ըստ կնիքների վրա պատկերված կերպարների և նշանների: Վերլուծության են ենթարկվում Բաբելոնիայի տարածքում գտնված կնիքների ժամանակային և ոճական յուրահատկությունները: Համեմատվում և ուսումնասիրվում են հատկապես Ուր, Ուրուկ, Ֆարա, Նիպպուր և Քիշ քաղաքներում հայտնաբերված կնիքները և դրոշմները:

ՅԱԿԱՆՅԱՆ ՌՈՒՍԼԱՆ

ՊԱՐՈՒՅՐ ՀԱՅԿԱԶՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

«Եւ այժմ ահա զուարճացայց, ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասնելով ի փեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասնեն յաստիճան»
(**Մովսիսի Խորենացւոյ**, Ա, ԻԱ/ԻԲ)

Բանալի բառեր՝ Պարույր Հայկազն, Հայոց թագավոր, Մովսես Խորենացի, Սեբեոս, Մովսես Կաղանկատվացի, Թովմա Արծրունի, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ուխտանես, Սամուել Անեցի, Միքայել Չամչյանց, XIX դարի հայ պատմագրություն:

Ներածություն

Պարույր Սկայորդու, որպես Հայոց թագավոր կամ թագավորության հիմնադիր լինել-չլինելու հարցն արդեն շուրջ երկուսուկես դար է, ինչ գտնվում է պատմաբանների ուշադրության ոլորտում՝ դառնալով հայոց պատմագրության կարևորագույն հարցերից մեկը: Հայագիտության մեջ նրա շուրջ գիտական բանավեճերը ցայսօր շարունակվում են: Գիտական լուրջ տարակարծություններ են առաջացել մասնավորապես Պարույրի *«Սկայորդի»* հայրանվան և էթնիկական ծագման խնդիրների շուրջ:

Ցավոք, այս և հարակից հարցերը մշտապես շաղկապվել են ուրարտական պետության անկման հիմնախնդիրներին՝ հայտնվելով յուրօրինակ գիտական փակ շրջանի մեջ: Մասամբ հենց հետազոտական այս մեթոդի պատճառով է, որ հայագիտությունը Պարույրի ինքնության և ժամանակի խնդիրներին մինչ օրս վերջնական պատասխան չի տվել: Ավելի լուրջ են աղբյուրագիտական հենքի

պակասից ծնվող դժվարությունները: Սակայն եթե ժամանակի ընթացքում աղբյուրները քանակական առումով չնչին չափով են ավելանում, դրանց նկատմամբ գիտական մոտեցումներն ավելի դինամիկ են փոփոխվում: Սույն հոդվածում մենք կանդրադառնանք վերոնշյալ հիմնախնդրի ուսումնասիրության աղբյուրագիտական բազային՝ ներկայացնելով նաև XVIII-XIX դդ. պատմագիտության ոլորտում դրա հետազոտական մոտեցումներն ու արդյունքները:

1.Աղբյուրագիտական հենքը

Հայկական թագավորության առաջացման վերաբերյալ աղբյուրագիտական դաշտը բաղկացած է Պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և միջնադարյան հայ պատմիչներ Սեբեոսի, Թովմա Արծրունու, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Ուխտանեսի և Սամուել Անեցու հիշատակություններից ու Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» երկի տվյալներից: Սակայն այդ աղբյուրներից միայն առաջինների մոտ է խոսվում թագավորության առաջացման մասին, իսկ երկրորդում՝ գոյության[1]:

Հիմնախնդրի լուսաբանման առումով ուսումնասիրողների կողմից կարևորվել են հատկապես հայ մատենագիրների վկայությունները: Ընդ որում կարծրացած է այն պատկերացումը, որ Մովսես Խորենացուց հետո ապրած և իրենց «Պատմությունները» շարադրած մյուս հայ պատմիչները՝ Սեբեոսը, Թովմա Արծրունին, Հովհաննես Դրասխանակերտցին և այլք, իրենց պատմության նախաբանը կամ առաջին գլուխը, որտեղ շարադրվում է հայ ժողովրդի պատմությունը սկզբից մինչև նրանց ապրած ժամանակաշրջանը, օգտվել են Խորենացուց կամ ուղղակի կրկնօրինա-

[1] **Ծականյան Ռ.**, Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. VII-VI դդ , Երևան, 2018, էջ 184-198։

կել են նրան: Նյութի խորազնին ուսումնասիրության և պատմիչների հաղորդումների համադրման արդյունքում վերոհիշյալ կարծիքը չի հաստատվում[2]:

*1.1. **Մովսես Խորենացի**:*

Խոսելով թագավորության առաջացման մասին՝ Պատմահայրը հիացմունքով նշում է. *«Եւ այժմ ահա զուարճացայց, ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասնելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սերունդք ի թագաւորութեան հասանեն յաստիճան»*[3]:

Պատմահայրը Պարույրին անդրադառնում է երկու անգամ՝ նախ իր Հայոց արքաների *«ցուցակում»*, որտեղ Հայկ Նահապետից հետո նա 38-րդն է, ապա՝ բուն տեքստում:

Այսպես, Պատմահայր Մովսես Խորենացին արձանագրում է, որ Պարույրը՝ «**որդի Սկայորդւոյ**», հայկական ուժերի գլուխն անցած, ակտիվ մասնակցություն է ցուցաբերել Ասորեստանի դեմ պայքարում և հանդես բերած իր պատրաստակամության դիմաց շուտով Մարաստանի թագավոր Կիաքսարից (մ.թ.ա. 625-585 թթ.) ստանում է «թագավորության պատիվ և ձև». *«Վերջին սոցա, որք առ Ասորեստանեայց թագաւորութեամբն ... զմերս ասեմ Պարոյր առ Սարդանապալլաւ, որ ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն ցուեալ գտանի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալլայ:*

---

[2] **Յակոբյան Ռ.**, նշվ աշխ., էջ 185: **Նույնի՝** Армения от Хайка до Парнаваза: миф и реальность, Метаморфозы истории, 2018, № 12, стр. 127 147. **Նույնի՝** Ասորեստանի անկման Խորենացու և Սեբեոսի տարբերակները, ՎԷմ, 2017, № 4, էջ 230-239· **Նույնի՝** Թովմա Արծրունու նորբաբելոնյան արքայացանկը և նրա աղբյուրը, Էջմիածին, 2010, Երևան, էջ 61-62:

[3] **Մովսիսի Խորենացւոյ** Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, Ա, ԻԱ/ԻԲ:

... Յինքն եւ զքաջն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան շուք եւ ձեւ նմա խոսփանալով»[4]:

Պատմահոր այս հիշատակությունը ուսումնասիրողների կողմից տարբեր գնահատականների է արժանացել: Սակայն մեկ բան փաստ է, որ, ըստ Խորենացու հիշատակության, Պարույրը հայկական թագավորության հիմնադիրն է: Որպես իր խոսքի հաստատում Պատմահայրը նշում է. *«Եւ զի արդարև զայնու ժամանակավ էր ազգիս մերոյ թագաւորութիւն՝ վկայէ և Երեմիա*[5] *մարգարե ի բանս իւր, հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ ...: Եւ այս հաւասրի գոլոյ մերոյ թագաւորութեանն առ այնու ժամանակավ»*[6]:

Ինչպես տեսնում ենք, Պատմահայրը՝ որպես քրիստոնյա եպիսկոպոս, հենվելով աստվածաշնչյան հաղորդումների վրա, նույնպես ուներ լուրջ հիմքեր, որ տվյալ ժամանակաշրջանում իրոք թագավորություն գոյություն ուներ: Եվ բավական էր ժողովրդական բանահյուսությանը կցել Երեմիայի մարգարեությունը, որի արդյունքում ստացվեր Խորենացու գեղեցիկ ու անզուգական հիշատակությունը:

Պատմահայրը նույնիսկ անհրաժեշտ է համարել ցուցակի տեսքով ներկայացնել հայ թագավորների ցանկը: Հայ թագավորների *«ցուցակը»* գլխավորում է *«Պարոյր, որդի Սկայորդւոյ»*, որին Խորենացին անվանում է *«ի վարբակայ Մարէ պսակեալ»*, սրան հաջորդում են *Հրաչեայ, Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, Փառ(ւ)ոս, Միւս Հայկակ, Երուանդ Սակաւակեաց և Տիգրան* թագավորները: Այս թագավորներից Խորենացին խոսում է միայն երկուսի մասին՝ Պարույր Սկայորդու՝ որպես առաջին թագավորի և Տիգրանի մասին: Մնացածները հիշատակվում են միայն *«ցուցակում»*:

---

[4] **Մովսիսի Խորենացւոյ** Պատմութիւն Հայոց, Ա, ԻԱ/ԻԲ:

[5] **Երեմիա**, 27-29, 51:

[6] **Մովսիսի Խորենացւոյ** Պատմութիւն Հայոց, Ա, ԻԲ/ԻԳ:

1.2. ***Սեբեոս***:

Ժամանակագրորեն հաջորդ պատմիչը Սեբեոսն է, որի մոտ, սակայն, ոչ միայն խոսք չկա Պարույր Սկայորդու մասին, այլև Հայոց թագավորության առաջացման վերաբերյալ[7]: Սեբեոսյան պատումն էլ իր հերթին չի համընկնում Պատմահոր հիշատակությունների հետ[8]:

1.3. ***Մովսես Կաղանկատվացի***:

Մովսես Կաղանկատվացին VII դարի պատմիչ է: Նա իր «Աղվանաց աշխարհի պատմությունը» երկում անփոփոխ ներկայացնում է Մովսես Խորենացու ցանկը[9]:

1.4. ***Թովմա Արծրունի***:

Հիմնախնդրի առումով հաջորդ հայ պատմիչը IX-X դարերում ապրած Թովմա Արծրունին է: Պատմիչն արձանագրում է. «*Վարբակայ Մարի բարձեալ զիշխանութիւնն Ասորեստանեայց՝ զՊարոյր Հայկազնեայ ապահարկէ ի հարկաբարձութենէ եւ թագապատիւ իշխանութեամբ մեծարեալ՝ պայ զօր բազում յօգնականութիւն, եւ դարձեալ հաստատէ զթագաւորութիւն Հայոց*»[10]:

---

[7] **Սեբէոս**, Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ՝ Գ.Վ. Աբգարյանի, Երեվան, 1979:

[8] Մանրամասն տե՛ս **Ցականյան Ռ.**, Ասորեստանի անկման Խորենացու և Սեբեոսի տարբերակները, էջ 230-239:

[9] **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ հատոր, Ժ դար, գիրք Բ, Անթիլիաս, 2010, Ե, էջ 37:

[10] **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ հատոր, Ժ դար, գիրք Ա, Անթիլիաս, 2010, էջ 79: **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունը՝ Մ Հ. Դարբինյան Մելիքյանի, Երևան, 2006, Ա, Դ, էջ 42:

Մովսես Խորենացու և Թովմա Արծրունու հիշատակությունների միջև տարբերությունները նույնպես ակնհայտ են: Թովմա Արծրունու մոտ հիշատակված չէ Պարույրի հոր անունը: Նա հանդես է գալիս տոհմանվամբ՝ *Հայկազն*: Բացի այդ, հետաքրքրականն այն է, որ, ըստ Խորենացու, Պարույրը դառնում է Հայոց առաջին թագավորը, այսինքն՝ հայկական թագավորության հիմնադիրը, մինչդեռ Թովմա Արծրունին Պարույրին չի ճանաչում որպես հայ առաջին թագավոր: Նրա հիշատակությունից («... **եւ դարձեալ հաստատէ զթագաւորութիւն Հայոց**») ակնհայտ է դառնում, թե ինչ է նկատի ունեցել պատմիչը: Այսինքն՝ ըստ Թովմա Արծրունու, Պարույրից դեռ առաջ գոյություն է ունեցել հայկական թագավորություն, որը ինչ-որ ժամանակ ու ինչ-որ պատճառով դադարել է գոյություն ունենալ: Հետագայում «Վարբակ»-Կիաքսարը Պարույրին մեծարել է թագով և կրկին վերականգնել Հայոց թագավորությունը: Այսինքն՝ պետություն որպես այդպիսին չի առաջացել, ինչպես հիշատակում է Պատմահայրը, այլև վերաճանաչվել է: Իսկ սրանք արդեն տարբեր բնույթի գործընթացներ են[11]:

*1.5. **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**:*

Պարույրի վերաբերյալ շատ հետաքրքիր են Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշատակությունները: Թեև դրանց հիմքում ընկած են Մովսես Խորենացու հաղորդումները, այդուհանդերձ դրանք բավականին համահունչ են Թովմա Արծրունու պատումին: Դրասխանակերտցու մոտ ևս խոսքը ոչ թե Հայոց թագավորության հիմնադրման, այլ վեականգնման մասին է. «*Յեր ամենեցուն սոցա Պարոյր անուն՝ յազգէ Հայկայ. ապրանօք զանազգիսն ՚ի բաց լքեալ*

[11] **Ցականյան Ռ.**, Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում ..., էջ 193, 194:

հերքեալ՝ եւ զնահապետութիւն ազգի իւրոյ վերստին նորոգեալ պայազատէր: Սա ճոխաբար պսակի թագնկալութեամբ ընդ առաջին ՚ի Հայս. զի Վարբակէս գաւառով Մեդացի ՚ի քաջաց արանց բարեկամս իւր կազմեալ առատութեամբ բազկաւ, ընդ որս եւ զքաջն եւ զաջողակն մեր Պարոյր յինքն՝ ձեւ եւ շուք թագաւորութեան նմա դնէր եւ նոքօք հանդերձ յինքն գրաւեալ ՚ի Սարդանապաղայ զթագաւորութիւնն՝ տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի»[12]:

1.6. ***Ուխտանես:***

Ուխտանես եպիսկոպոսը X դարի պատմիչ է: Ուխտանեսը, Պարույրին անդրադառնալով, պարտադիր նշում է, որ հիշատակությունը հղված է ըստ Մովսես Խորենացու: Նա Պարույրին համարում է. «*... որ պսակեցաւ մեզ առաջին թագաւոր ի Վարբակայ*»[13]: Պատմիչի ամբողջական հիշատակությունը հետևյալն է՝ «*Թագաւորէ մեզ առաջին թագաւոր Պարոյր պսակեալ ի Վարբակայ ի Մարաց առաջին թագաւորէն՝ բազկակից իւր առնելով զմերն Պարոյր: Քանզի Վարբակէս գաւառաւ Մեդացի էր՝ ասէ մեզ սպուգաբանելով պատմագիրն Մովսէս, եւ խորամանկութեամբն իւրով տիրէ Ասորեստանի եւ Նինուէի. եւ զքաջն մեր նախարար յինքն յարեցուցեալ զՊարոյր, թագաւորեցուցանէ զնա ...*»[14]:

---

[12] **Ցովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Մատենագիրք Հայոց, ԺԱ հատոր, Ժ դար, գիրք Ա, Անթիլիաս, 2010, էջ 367: **Ցովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցիոյ** Պատմութիւն Հայոց, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունը՝ Գ. Բ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 22:

[13] **Ուխտանէս Եպիսկոպոս**, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ հատոր, Ժ դար, գիրք Բ, Անթիլիաս, 2010, ԺԹ, էջ 464; **Ուխտանէս Եպիսկոպոս** Հայոց պատմութիւն, թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Վարդան Առաքելեանի, խմբագիր՝ Ալ. Յակոբեան, Եր., 2006, ԺԹ, էջ 43:

[14] **Ուխտանէս Եպիսկոպոս**, Մատենագիրք Հայոց, ԻԳ, էջ 466: **Նույնի՝** Հայոց պատմութիւն, էջ 46:

1.7. **Սամուել Անեցի:**

Սամուել Անեցին XI դարի պատմիչ է և ի թիվս այլ գործերի՝ կազմել է նաև «Ժամանակագրություն» աշխատությունը, որտեղ «*Իսկ Վարբակէս զԲելեսիւս, Բաբիլովնի արքայ կացուցեալ, որպէս զմերն Պարոյր պսակեալ, վասն աւգնականութեան գրեալ եւ ի նմանէ եւս, ինքն ի Մարս փոխեաց զիշխանութիւնն Ասորեստանեաց*»[15]:

Ապա և շարունակում է. «*Այս Պարոյր որդի Սկայորդւոյ Հայկազնի, աւգնական լեալ Վարբակայ Մարի, բառնան զթագաւորութիւնն ի Սարդանապաղայ: Եւ թագ եդեալ սմա Վարբակայ, լեալ առաջին պսակաւոր ի Հայկազնեաց*»[16]:

Ինչպես երևում է, Սամուել Անեցու հիշատակությունը նույնպես համահունչ է Մովսես Խորենացու հիշատակությանը:

Պարույր թագավորին այս կամ այն չափով անդրադարձել են նաև այլ պատմիչներ, այդ թվում՝ Վարդան Արևելցին և այլք, սակայն նրանց հիշատակությունները նույնպես չեն տարբերվում միմյանցից, և բոլորն էլ որպես հիմք ելնում են Պատմահոր հիշատակություններից:

1.8. **Խաչատուր Ջուղայեցի:**

XVIII դարի հեղինակ Խաչատուր Ջուղայեցուն իրավամբ կարելի է որպես «վերջին» պատմիչ համարել: Խաչատուր Ջուղայեցին ստեղծագործել է Մ. Չամչյանցին գրեթե

---

[15] **Սամուէլի Անեցի եւ շարունակողներ,** Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ՝ Կարեն Մաթեւոսյանի, խմբագիր՝ Վ. Տեր Ղեւոնդյան, Երևան, 2014, էջ 96· **Սամուէլի քահանայի Անեցիոյ** Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոյ մինչեւ ի ներկայս, յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 43, 46·

[16] **Սամուէլի Անեցի եւ շարունակողներ,** Ժամանակագրութիւն, էջ 110:

զուգահեռ կամ քիչ ավելի ուշ: Պետք է արձանագրել, որ թեմայի առումով Խ. Ջուղայեցու մեկնաբանությունը չի հեռանում Մ. Խորենացու վերոհիշյալ հիշատակությունից. «*Բայց յեփոյ Վարբակէս զօրավարն մեդացւոց, այսինքն քրդաց՝ սպան զՍարդանապալ արքայն ասորեստանեայց, օգնականութեամբն Պարոյրայ Հայոց արքային ... Եւ այս Վարբակէս՝ թագաւորեցոյց ի Բաբելօն ի վերայ քաղդեացւոց զԲէլասիս ընկերակից իւր, և ի վերայ հայոց՝ զՊարոյր զօրավիգ իւր յորդւոց և ի տոհմէ Հայկայ*»[17]:

Ինչպես տեսանք, միայն Սեբեոսը, որի մոտ ընդհանրապես խոսք չկա Պարույր Հայկազնի մասին, և Թովմա Արծրունու ու Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշատակություններն էին, որ տարբերվում էին Պատմահոր հիշատակություններից: Այս վերջին երկու պատմիչների մոտ *թագավորություն որպես այդպիսին չի ստեղծվում, այլ վերականգնվում է, իսկ Պարույրն էլ հանդես է գալիս որպես թագավորությունը վերականգնող առաջին թագավոր*:

2.Պատմագրություն

1784-1786 թթ., Մխիթարյան միաբանության ականավոր դեմքերից մեկը՝ վարդապետ Միքայել Չամչյանցը (1736-1823 թթ.), որն իրավամբ համարվում է հայ նոր պատմագրության հիմնադիրը, Վենետիկում հրատարակեց «Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամ Տեառն 1784» եռահատոր աշխատանքը: Եվ քանի որ XIX դարի հայ պատմագիտական միտքն իր ժամանակագրության հիմքը սկսում է Մ. Չամչյանցի աշխատությամբ, ան-

---

[17] **Խաչատուր Աբեղայի Ջուղայեցւոյ** Պատմութիւն Պարսից, աշխատութեամբ՝ Բարգէն Վարդապետի Աղաւելեանց, Վաղարշապատ, 1905, էջ 17, 18:

հրաժեշտ ենք համարում նախ անդրադառնալ նրա վերլուծությանը:

Մ. Չամչյանցն իր աշխատությունը կազմում է պատմահամեմատական և սուր քննադատական դիրքերից՝ հայ աղբյուրները համեմատելով և համադրելով անտիկ և այլ աղբյուրների հետ: Նա կազմել է ժամանակագրություն և պարբերացրել հայոց պատմությունը: Պետք է արձանագրել, սակայն, որ Մ. Չամչյանցը միշտ չէ, որ հավատարիմ է լինում իր աղբյուրին:

Որպես ասվածի վառ օրինակ՝ Պատմահայր Մովսես Խորենացու և նրան հաջորդող մի շարք պատմիչների մոտ[18] Բաբելոնի արքա Նաբուգոդոնոսորի (մ.թ.ա. 605-562 թթ.) ժամանակակից Հրաչյա արքան[19] Մ. Չամչյանցի մոտ վեր է ածվել Հայկակի: Վերջինիս առումով Մ. Չամչյանցը նշում է. « ... *բայց այս բան երևի փոփոխեալ ՚ի գրագրաց ըստ տեղւոյն և ըստ անուան զի ՚ի հաշուել զժամանակ Հրաչէի և Նաբուգոդոնոսորայ՝ Հրաչեայ համարի լինել իբր 70 ամօք յառաջ քան զնա ... Իսկ եթէ չգուցէ յայսմ վրիպակ գրագրաց, ասելի է՝ թէ Խորենացին ո՛չ ըստ իւր կարծեաց դնէ այդպէս, այլ՝ ըստ այլոց. քանզի ո՛չ ասէ՝ թէ այսպէս եղև, այլ՝ թէ այսպէս ասեն. և զի ժամանակ եղելոցն ո՛չ անկանի յաւուրս Հրաչէի, այլ՝ Հայկակայ, հարկ լինի ասել՝ թէ յաւուրս Հայկակայ եղև գալն Շամբատայ*»[20]:

---

[18] Թերևս կրկին բացառություն է կազմում Սեբեոսը: Այս խնդրի առումով առաջիկայում պատրաստվում ենք հանդես գալ առանձին աշխատանքով:

[19] **Մովսիսի Խորենացւոյ** Պատմութիւն Հայոց, I, ԻԲ:

[20] **Չամչյանց Մ.**, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հատոր 1, Վենետիկ, 1784 (Երևան, 1985), էջ 101, իսկ հեղինակի հիմնավորումը տե՛ս էջ 181· Եվ սա այն Հայկակն է, որի թագավորության հիմնադիր լինելն իբր բացահայտել է (առանց հղելու Մ. Չամչյանցի վերոհիշյալ տողերը) Ա Մուշեղյանը՝ Տիգրանի հավաքական կերպարը՝ ազգային համախմբման խորհրդանիշ (ըստ հայ և օտար հնագույն աղ-

Անդրադառնալով Պարույրին՝ Մ. Չամչյանցը նշում է. «*Պարոյր յաջորդեալ հօր իւրոյ Սկայորդւոյ յերկրորդ ամի շինուե Հռովմայ*»[21]: Այսինքն, ըստ Չամչյանցի Պարույրը Սկայորդուն պետք է, որ հաջորդած լինի մ.թ.ա. 752/751 թթ.-ին, սակայն հեղինակի մոտ հանդիպում ենք՝ մ.թ.ա. 747/746 թթ.-ին: Քանի որ, ըստ Մ. Չամչյանցի ժամանակագրության, Հռոմը հիմնադրվել է մ.թ.ա. 749/748 թթ.[22], իսկ Պարույրը Մարաց թագավոր Վարբակեսից «թագավորության շուք և պատիվ» ստացել է մ.թ.ա. 743 թվականին՝ «*743 ամօք յառաջ քան զծնունդ Քրիստոսի*»[23] և «*պերճանալով արքայական ճոխությամբ*», բազում բարեկարգումներ է կատարում և խաղաղությամբ 43 /ԽԳ/ տարի կառավարելուց հետո մահանում Հռոմի հիմնադրման 50-րդ տարում[24]:

Այսպիսով, եթե առաջնորդվենք Միքայել Չամչյանցի ժամանակագրությամբ, կստացվի, որ Պարույր Հայկազնը որպես թագավոր կառավարել է մ.թ.ա. 743-700 թթ., իսկ իշխանության գլուխ է եղել մ.թ.ա. 748 թ.-ից: Եվ քանի որ այսօր հայտնի է Նինվեի անկման ստույգ թվականը՝ մ.թ.ա. 612 թ., և եթե Չամչյանցի մ.թ.ա. 743 թ.-ից հանենք հարյուր տարի, ապա տեսականորեն կստանանք մ.թ.ա. 643 թ., իսկ կառավարման թվականները՝ մ.թ.ա. 643-600 թթ.: Սակայն այս մ.թ.ա. 643 թ.-ից էլ պետք է հանել 31 տարի, քանի որ, ինչպես տեսանք, աղբյուրները որպես Պարույրի թագադրման թվական նշում են մ.թ.ա. 612 թվականը, ապա

բյուրների), Մովսես Խորենացու ծննդյան 1600-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողով, 25 նոյեմբերի 2010, ՎՊՄԻ գիտաժողովի նյութեր, Վանաձոր, 2011, էջ 20-56, նույն հեղինակի այլ աշխատանքներ, և այլք:

[21] **Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 96:

[22] **Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., հատոր 3, Վենետիկ, 1786 (Երևան, 1984), էջ 31:

[23] **Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., հատոր 1, էջ 97, հատոր 3, էջ 32:

[24] **Չամչյանց Մ.**, նշվ աշխ., հատոր 1, էջ 101, հատոր 3, էջ 32:

ստացվում է, որ Պարույրը իշխել է մ.թ.ա. 643-612 թթ.՝ որպես նահապետ-իշխան, իսկ մ.թ.ա. 612-600 թթ.՝ որպես թագավոր:

Սակայն այս ժամանակագրական հաշվարկները, որ գալիս են Մ. Չամչյանից, դեռ ոչինչ չեն նշանակում: Նախ պետք է ապացուցել Պարույրի պատմական անձ լինելու հանգամանքը, որը, սակայն, ներկայիս աղբյուրագիտական սուղ պայմաններում գրեթե անհնար է:

Միքայել Չամչյանցի ժամանակագրությունը հետագայում խմբագրման է ենթարկվել նաև Ղևոնդ Ալիշանի կողմից[25]: Վերջինս նույնպես Պարույրին առաջին թագավոր էր համարում. «... *մինչեւ ի սկիզբն առաջին թագաւորութեան ազգիս ի Պարուրայ Հայկազնոյ*»[26]: Անտիկ և հայ միջնադարյան աղբյուրների և Մ. Չամչյանցի ժամանակագրության համադրության արդյունքում Ղ. Ալիշանը նույնպես փորձ է կատարում որոշակիացնելու Պարույրի գործունեության ժամանակաշրջանը[27]: Ղ. Ալիշանը Պարույր Սկայորդուն՝ որպես Հայոց առաջին թագավորի, անդրադառնում է նաև իր «Հայապատում» աշխատանքի մեջ[28]:

Միքայել Չամչյանցից հետո և մասնավորապես սկսած XIX դարի երկրորդ կեսից՝ ոչ միայն նշանավորվեց հայոց պատմության ուսումնասիրման ամբողջական և քննադատական մի փուլով, այլև շատ ու շատ խնդիրների ժխտողականության դիրքերից ու վերաշարադրմամբ:

Այսպես, Հովսեփ Գաթրճյանն իր «Տիեզերական պատմության» մեջ, անդրադառնալով խնդրին, բացի Պարույրի

---

[25] **Ալիշան Ղ.**, Հայաստան յառաջ քան զլինելն Հայաստան, Վենետիկ, 1904, էջ 199-233:

[26] **Նույն տեղում**, էջ 199, 223:

[27] **Նույն տեղում**, էջ 200-219:

[28] **Ալիշան Ղ.**, Հայապատում: Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 42-44:

գործունեության կոնկրետ շրջանակների թվագրումից՝ մ.թ.ա. 610-606 թթ. ընկած ժամանակահատվածով, գրեթե կրկնում է պատմահոր հիշատակությունը. «*Յետ կալոյ Մարաց յեպս առ Դիովկավ յամի 714 յԱսորեսպանեաց՝ սպէպ պատերազմ էր նոցա ընդ սոցա յեպուսպ (նախ քան զ610) միաբանեցաւ եւ Պարոյր ընդ արքային Մարաց (Կիաքսարայ Ա.) ընդդէմ Ասորեսպանեացն՝ ընկալեալ ի նմանէ խոսպումն թագաւորելոյ Հայոց աշխարհին*»[29]:

Գրքի վերջում զետեղված «*Տախտակ ժամանակակցական*»-ում Հ. Գաթրճյանը Պարույր Հայկազնի կառավարումը թվագրում է մ.թ.ա. 635-600 թթ.-ով[30], իսկ Ասորեստանի անկումը նա թվագրում է մ.թ.ա. 606 թվականով[31]: Այդուհանդերձ, Հ. Գաթրճյանը նշում է. «*...այսպէս եւեթ հնար է միաբանել զբանս Խորենացւոյն ընդ սպոյգ ժամանակագրութեան*»[32]:

Մովսես Խորենացու և նրա հաջորդների հիշատակություններին նախապատվություն էր տալիս նաև Կարապետ Եզյանը[33]:

Բավականին հետաքրքիր է նաև Անտոն Գարագաշյանի մոտեցումը: Նա, ինչպես նրա շատ ու շատ ժամանակակիցներ, փորձելով ստեղծել Հայոց քննական պատմությունը, հայ միջնադարյան պատմիչների ու անտիկ հեղինակների հիշատակությունների համադրման արդյունքում փաստացի ոչ միայն քննադատում ու մերժում էր Խորենացու հիշատակությունները՝ դրանք «կեղծ» անվանելով, այլև կաս-

---

[29] **Գաթրճեանց Յ.**, Տիեզերական պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցմեր ժամանակս, Հատոր Ա, Հին պատմութիւն, Վիէննա, 1849, էջ 104:

[30] **Նույն տեղում**, էջ 610:

[31] **Նույն տեղում**, էջ 85, 116, 122, 318:

[32] **Նույն տեղում**, էջ 104, ծնթ. 1:

[33] **Эзов Г.**, Внутренний быт древней Армении, Санкт-Петербург, 1859.

կածի տակ էր վերցնում նաև նրա ապրած ժամանակաշրջանը: Այդուհանդերձ, նա համարում էր, որ բոլոր հայկազունիները հայեր էին: Անդրադառնալով Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, ով Պարույրի նախորդներին բնիկ հայ չէր համարում, նշում է.

«Կոչել Խորենացւոյն զՊարոյր և զյաջորդս նորա «բնիկ, արեանառու և հարազատ» ոչ թէ կը ցուցանէ, թէ քան զնոսա առաջինք օտարազգի էին, քանզի Պարուրի նախորդն Սկայորդի ... հայր էր Պարուրի, այլ Խորենացին հաւանականապէս զՊարուրեանս, իբրև Հայկայ սերունդ՝ կը կոչէ բնիկ և հարազատ, համեմատութեամբ յաջորդ հարըստութեան Արշակունեաց զորս օտարազգի կը համարէր»[34]:

Ինչևէ, անդրադառնալով խնդրին, Ա. Գարագաշյանը նշում էր. *«Ինչպես ուրիշ հայ իշխանաց յիշելոց ի Խորենացւոյն նոյնպէս Պարուրի գալով՝ չունինք ամենևին ապացոյց, թէ այսու անուամբ եղաւ իշխան կամ թագաւոր Հայոց»*[35]:

Ինչպես արդեն նշվեց, XIX դարի երկրորդ կեսը նշանավորվեց Հայոց պատմության ամբողջական և քննադատական վերաշարադրմամբ: Նոր պայմաններում մի շարք հեղինակներ, ինչպիսիք էին Ք. Պատկանյանը[36], Գ. Խալաթյանցը[37], Մ. Էմինը[38] և այլք, հանդես եկան Մ. Խորենացու

---

[34] **Գարագաշեան Ա.Մ.**, Քննական պատմութիւն Հայոց, ըստ նորագոյն պատմական, լեզուաբանական եւ բանասիրական տեղեկութեանց, Մասն Ա., Նախնական ժամանակ, Թիֆլիս, 1895, էջ 184, 185:

[35] **Նույն տեղում**, էջ 183 (Պարույրի մասին մանրամասն տե՛ս էջ 180-187):

[36] **Патканов К.**, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, Санкт-Петербург, 1881.

[37] **Халатьянц Г.**, Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1896, стр 106-125.

[38] **Эмин Н.**, Древний эпосъ Армянскій, Москва, 1881, стр 20-30. **Его же,** Династический список Хайкидов в истории Армении Моисея Хоренского и хронологическая их таблица у О. Михаила Чамчяна, Москва, 1884, стр. 3 и сл. Տե՛ս նաև՝ Исследования и статьи Н.О. Эмина по армянской мифологии,

հիշատակությունների սուր քննադատությամբ:

Ք. Պատկանյանը նշում էր, որ Պարույր Հայկազնի խորենացիական պատումը չունի ոչ մի պատմական հիմք, և որ Խորենացին այն հորինել է, որպեսզի ցույց տա ժամանակաշրջանի դարակազմիկ իրադարձություններին հայերի մասնակցությունը[39]:

Ն. Էմինը, ելնելով միջնադարյան մյուս պատմիչների, մասնավորապես Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Սամուել Անեցու հիշատակություններից, գտնում էր, որ Պարույրը ոչ թե որպես առաջին թագավոր է, այլ հանդես է գալիս որպես Հայկազունի արքայատոհմի վերականգնող[40]:

Ինչ վերաբերում է Գ. Խալաթյանցին, ապա վերջինս ջանք չի խնայում՝ Պատմահորը մերկացնելու և կեղծիքների մեջ մեղադրելու համար[41]:

Ստեփանոս Պալասանյանն իր աշխատության մեջ փորձ է անում համադրելու հայ, անտիկ և սեպագիր աղբյուրների հիշատակությունները, որի արդյունքում հանգում է այն եզրակացության, որ Պարույրը գահ է բարձրացել մ.թ.ա. 606 թվականին[42]: Ինչպես երևում է հեղինակի հետագա շարադրանքից, թագավոր հռչակվելուց հետո Պարույրը երկար չի կառավարել, քանի որ արդեն մ.թ.ա.

археологии, истории и литературе (за 1858-1884гг.). Москва. 1898

[39] Մանրամասն տե՛ս **Патканов К.** "Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии". Санкт-Петербург. 1881.

[40] **Эмин Н.** "Древний эпосъ Армянскій", стр. 20-30. **Его же.** Династический список Хайкидов в истории Армении Моисея Хоренского и хронологическая их таблица у О. Михаила Чамчяна. Стр. 3 и сл.· Տե՛ս նաև՝ Исследования и статьи Н О. Эмина по армянской мифологии, археологии, истории и литературе (за 1858·1884гг.). Москва. 1898.

[41] **Халатьянц Г.** "Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского" Стр. 106-125

[42] **Պալասանեան Ս.**, Պատմութիւն Հայոց (Սկզբից մինչեւ մեր օրերը), Թիֆլիս, 1902, էջ 565:

600 թվականին կառավարում է նրա որդի Հրաչյան[43]: Հետաքրքիր է Հրաչյայի առումով հեղինակի նկատառումը: Նա նշում է, որ ոմանք Ուրարտուի Ուրսային (Ռուսա) համարում են Հրաչեայ կամ Հրչէ[44]: Հետաքրքիր է, սակայն, որ բոլոր Հայկազուններին Ս. Պալասանյանը հայ էր համարում:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը կարելի է վստահաբար նշել, որ XIX դարի հայ պատմագրությունը դարձավ այն կարևորագույն հիմքը, որի հիմքերի վրա հետագայում՝ XX դարում, պիտի զարգանար հայագիտությունը:

Աշխատանքը ցանկանում ենք եզրափակել Եղիա Քասունու հետևյալ մեկնաբանությամբ. «*Այսուամենայնիւ, ոմանք նոյնիսկ անոնցմէ որ անժխտելի կը գտնեն բեւեռագիր յիշատակարանաց վկայութիւնները, փակաւին չեն ուզեր բոլորովին հրաժարիլ այդ հնաւանդ բարոյավէպերու կամ աւանդավէպերու արտաքին ձեւէն և զանոնք իրենց ամէն մանրամասնութիւններով իրական պատմութիւն սեպելու կը ջանան: Այսպիսիներ պատեհ տեղ մըն ալ կը գտնեն արձանագրութեանց ընձեռած տեղեկութիւններն աւանդականին մէջ ներմուծելու (թէեւ քիչ մը քաշկռտելով ու այլափոխելով թէ՛ աւանդութեան և թէ՛ իրական դէպքերու ցուցմունքները,) այսինքն՝ այն ընդարձակ բացութեան մէջ զոր թողած է Խորենացին*»[45]:

---

[43] **Նույն տեղում**, էջ 43, 44:

[44] **Նույն տեղում**, էջ 38:

[45] **Քասունի Ե.Ս.**, Նախնական Հայաստան (Հայաստանի քննական պատմութիւնը Նորքարյան շրջանէն 600 Ն.Ք), Պեյրութ, 1950, էջ 700:

TSAKANYAN RUSLAN

PARUYR HAYKAZN IN ARMENIAN HISTORIOGRAPHY OF THE XIX CENTURY

Keywords: Paruyr Haykazn, Armenian king, Movses Khorenatsi, Sebeos, Movses Kaghankatvatsi, Tovma Artsruni, Hovhannes Draskhanakertsi, Ukhtanes, Samuel Anetsi, Mikayel Chamchyants, Armenian historiography of the XIX century.

The article discusses all available source material on Paruyr Haykazn and prominent figures of the XIX century Armenian historiography, including H. Ghatrchyan's, A. Garagashyan's, K. Patkanyan's, N. Emin's, G. Khalatatyants', S. Palasanyan's views. Particular attention was paid to Mikayel Chamchyants' viewpoints and chronology.

Summing up the above, it can be surely stated that the Armenian historiography of the XIX century became the most important basis on which the Armenian studies developed in the XX century.

ԽՈՐԻԿՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

ՄԱՐԱՍՏԱՆԻ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՇՈՒՐՋ

Բանալի բառեր՝ Մարաստան, Հայաստան, Պարսկաստան, գելեր, մարդեր, անարիակներ, դերբիկներ, Պլուտարքոս, Պլինիոս Ավագ, Քսենոփոն, Ստրաբոն:

Մարաստանի պատմության ուսումնասիրությունը[1] կարևոր նշանակություն ունի նաև հին Հայաստանի պատմության համար, քանի որ երկու երկրների անցյալը պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում սերտորեն կապված էր միմյանց: Ստորև կքննենք գելերի, մարդերի, անարիակների, դերբիկների մասին հայկական և օտարալեզու սկըզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկությունները:

Գելեր: Այս ցեղն աղբյուրներում հիմնականում նույնացվել է կադուսիների, երբեմն էլ՝ լեզգիների նախնիներ լեգերի հետ: Այսպես, Ստրաբոնը գելերի և լեգերի սկյութական ցեղերին տեղադրում է ամազոնուհիների և աղվանների միջև[2]: Համաձայն այս հաղորդման՝ գելերը և լեգերը գտնվել են արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուր գետից հյուսիս՝ Աղվանքի տարածքում: Ամազոնուհիների և աղվանների միջև գելերին և լեգերին՝ Պոմպեոսի արշավանքի կապակցությամբ, տեղադրում է նաև Պլուտարքոսը[3]: Բայց Ստրաբոնի մյուս

---

[1] Տե՛ս, օրինակ, **Խորիկյան Հ.**, Աքեմենյան Պարսկաստանի մարական սատրապության տարածքը և սահմանները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, 2016, № XXX, էջ 57-93: **Նույնի՝** Մարաստանի էթնիկական կազմի շուրջ՝ ըստ Ստրաբոնի, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2012, էջ 337-341:

[2] **Страбон**. География в 17 книгах Перевод, статья и комментарии Г. Стратановского. Ленинград, 1964, стр. 477.

[3] **Плутарх**. "Избранные жизнеописания" Т. II, Москва, 1987 Помпей XXXV, стр. 312.

տեղեկություններով գելերը տեղադրվում են կադուսիներից առաջ, որոնցից հյուսիս արդեն աղվաններն էին[4]: Վերջին տեղադրությունները գելերին տեղորոշում են կադուսիների հարևանությամբ:

Պլինիոս Ավագը գելերին նույնացնում է կադուսիների հետ[5], ինչն ընդունելի է: Պտղոմեոսը գելերին հիշատակում է կադուսիների և դրիբյուկների միջև[6], որը թույլ է տալիս գելերին տեղադրել կադուսիներից արևելք: Գելերին ատրոպատենների և մարդերի միջև *գերեր* ձևով հիշատակում է Ռուփոս Փեստոսը[7]:

---

[4] **Страбон,** стр. 481, 483.

[5] **Pliny**, Natural History, Vol. II, with an English translation by H. Rackham, Cambridge-Massachusetts-London, 1947, Loeb Classical Library, VI, 48, p. 372: Կադուսիների մասին մանրամասն տե՛ս **Խորիկյան Հ.**, Կադուսիների ցեղը հին աղբյուրներում, Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 2011, № 3, էջ 213-228:

[6] **Humbach H., Ziegler S.,** Ptolemy Geography, book 6, Text and English/German Translations, Wiesbaden, 1998, pp. 42-43: Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» հին հրատարակության մեջ գելերի փոխարեն գրված է նաև լեգեր (տե՛ս **Claudii Ptolemaei Geographia**, edidit C.F A. Noebbe, t. II, Lipsiae, 1845, VI, 2, 5, p 86), որը պետք է ուղղել գելեր: Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափերին գելերի հետ լեգերի հիշատակությունն անընդունելի է, քանի որ Աղվանքի տարածքում գելերի և լեգերի (հայկական և վրացական աղբյուրների լեկղեկերը՝ լեզգիները) պատմականությունը հաստատվում է սկզբնաղբյուրների հիշատակություններով (տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Գարգարացիները ըստ անտիկ և հայկական սկզբնաղբյուրների, ՊԲՀ, 1982, № 4, էջ 119): Աղվանքում գելերի և լեգերի համատեղ հիշատակությունը պատճառ է դարձել, որ հին հեղինակները Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափերի մոտ տեղադրվող գելերի հետ հիշատակեին լեգերին, որը դրափոխությամբ նույնպես հեշտորեն կարող էր առաջանալ գելից:

[7] **Латышев В.**, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе (այսուհետև՝ ИДПСК), Вестник древней истории (այսուհետև՝ ВДИ), 1949, № 4, стр. 242.

Մովսես Խորենացին հիշատակում է Պատիժահար գավառը, որը Գեղումների լեռն է[8], Ստրաբոնի Պարաքոաթրեսը: Գելերի տեղորոշումն այս տարածքում միանգամայն ընդունելի է: Քվադրատուսը գելերին համարում է մարական ցեղ[9]: Գելերի մասին հիշատակություններ կան Սեբեոսի մոտ, որը գելերի երկիրն անվանում է «յամուր յերկիրն Գեղմայ»[10]: Գեղերը և Գեղանը հիշատակվում են հայոց «Աշխարհացոյց»-ում[11]: Անանուն Ռավեննացին գելերին հիշատակում է Մեծ Մարաստանում[12]՝ չկապելով Ատրպատականի տարածքի հետ:

Գելերի անունը պահպանել է Իրանի ներկայիս Գիլյան նահանգը[13]: Յակուտ ալ-Համավին հաղորդում է, որ Մուկանն ու Ջիլանը, այսինքն՝ Գիլանը՝ գելերի էթնիկոնը, Հա-

---

[8] **Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ՝ Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, լրացումները՝ Ա.Բ. Սարգսեանի, Երևան, 1990, էջ 182:

[9] **Müller C.**, Fragmenta Historicorum Graecorum, Vol. III, Parisiis, 1849, p. 659, fr. 1.

[10] **Պատմութիւն Սեբէոսի**, աշխատասիրությամբ՝ Գ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 71, 95, 96, 98, 105, 172: Գեղաց գունդը հիշատակում է Եղիշեն (տե՛ս **Եղիշէ**, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, աշխատասիրությամբ՝ Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1989, էջ 232):

[11] **«Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացւոյ յատկութեամբ նախնեաց»**, հրատ.՝ Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, 1881, էջ 12, 40-41; **Патканов К.П.**, Армянская География VII века, СПб, 1877, стр. 59. Համեմատած՝ **«Աշխարհացոյց է դարու»**, էջ 22; **Աբրահամյան Ա.Գ.**, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 352; **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 115; **Հակոբյան Ա.**, «Աշխարհացոյց» է դարի Անանունի. գիտաքննական բնագիր, Հանդէս ամսօրեայ, թիվ 1 12, 2013, էջ 165, 167:

[12] **Ravennatis Anonymi Cosmographia**, ed. M. Pinder et Parthey, Berolini, 1860, II, 9, p 62.

[13] Տե՛ս, օրինակ, **Herzfeld E.**, The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968, p. 196.

բեթի թոռներն են և Թաբարիստանի բնակիչները[14]: 553 թվականին Գիլանը Ամոլի հետ կազմում է նեստորական եպիսկոպոսություն[15]:

Այսպիսով, կադուսիներին ազգակից գելերը հավանաբար մտել են միևնույն համադաշնության մեջ, և նրանց իրանական ծագումը նույնպես անվիճելի է[16]:

Մարդեր: Մարդերի մասին տեղեկություններ կան բազմաթիվ հին հեղինակների մոտ: Մարդերի անվանումը, ի թիվս այլ քոչվորների՝ տուրա, դահեր, դերբիկներ, առաջին անգամ հիշատակում է Վիդևտատը (մ.թ.ա. VII-VI դդ. շեմին): Նրանք՝ որպես «դևերին պաշտողներ», համարվում էին Ավեստայի հասարակության ուղղահավատ զրադաշտականների թշնամիներ[17]: Մարդերին՝ որպես պարսկական վաչկատուն ցեղի, հիշատակում է Հերոդոտոսը[18]: Հույն պատմիչը հիշատակում է նաև մարդ ցեղից Հյուրոյադեսին, որը մասնակցում է Սարդեսի գրավմանը[19]:

---

[14] **Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին**, կազմեց՝ Հ.Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 111, 112:

[15] **Guidi I.**, Ostsyrische Bischofe und Bischofssitze im V, VI und VII Jahrhundert, Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Bd 43, Leipzig, 1889, S. 407.

[16] **Дьяконов И.**, История Мидии, Москва-Ленинград, 1956, стр. 92, 381-382; **Грантовский Э.**, Ранняя история иранских племен Передней Азии, Москва, 1970, стр. 374.

[17] **Дьяконов М.**, Очерк истории древнего Ирана, Москва, 1961, стр. 62. **Դանիելյան Է.**, Մարդերի ցեղը հին Հայաստանում (մ. թ. ա. V-մ. թ. I դդ.), ՊԲՀ, 1976, № 1, էջ 203:

[18] **Հերոդոտոս**, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986, I, 125· Հերոդոտոսի այս տեղեկությունը կրկնում է Եվստաթիոսը (տե՛ս **ИДПСК**, ВДИ, 1948, 1, стр. 246):

[19] **Հերոդոտոս**, I, 84: Անտոնիոսի բանակի հետդարձի ճանապարհը Փրաասպայից ցույց է տալիս ծագումով մի մարդ (տե՛ս **Պլուտարքոս**, Կենսագրություններ, կազմեց, հին հունարենից թարգմանեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց՝ Ս. Գրքաշարյան, Երևան, 2001, էջ 299),

Համաձայն Կտեսիասի՝ Կյուրոս Մեծը ծագում էր մարդերի քոչվոր ցեղից[20], ինչն անշուշտ չի համապատասխանում իրականությանը և Արտաքսերքսես Բ-ի կողմից ուղղված էր Կյուրոսի վարկաբեկմանը՝ կապված Կյուրոս Կրտսերի հետ, որի անունն ատելի էր Արտաքսերքսես Բ-ի համար[21]: Հավանական է, որ Կյուրոսի վարկաբեկումը կապված էր մարական ավանդույթի հետ[22]:

Համաձայն Քսենոփոնի՝ Կենտրիտես գետի (ներկայիս Բոհտան-սուն) հակառակ ափին հոյներին սպասում էին սպառազինված հեծյալներ և հետևակ զորքեր, որոնք «Օրոնտասի և Արտուխասի արմեններն էին և մարդերն ու խալդայները վարձկան», և փորձում են արգելել հելլեններին մտնել Հայաստան[23]: Քսենոփոնի այս տեղեկության մեջ անհրաժեշտ է պարզել, թե «վարձկանությունը» վերաբերում է բոլորին՝ արմեններին, մարդերին ու խալդայներին, թե վերջին երկու ցեղերին կամ էլ միայն խալդայներին: Մարդերի էպոնիմը պահպանվել է պատմական Հայաստանի աշխարհագրական անուններում[24]: Օրինակ, ըստ Ն. Ադոնցի, հնարավոր է, որ մարդաղյան մարդերը ծագում են այն մարդերից, որոնք խալդայների հետ միասին շարժվել են դեպի հյուսիս և գրավել այն վայրերը, որոնք կոչվեցին Մարդաղի և Խաղտիք, իսկ մարդերը Մարդաստան եկան հա-

---

որի՝ հետդարձի ճանապարհին քաջածանոթ լինելը վկայում է Ատրպատականում գտնվող մարդերի կամ ամարդների ցեղից լինելը, որը գտնվում էր Փրաասպայից արևելք:

[20] **Müller C.**, FHG, Vol. III, pp. 399-400, fr. 66.

[21] **Kent R.G.**, The oldest Old Persian inscriptions, Journal of the American Oriental Society, Vol. 66, 1946, p. 211.

[22] **Schubert R.**, Herodots. Darstellung der Cyrussage, Breslau, 1890, S. 58

[23] **Քսենոփոն**, Անաբասիս, թարգմ.՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, էջ 89:

[24] **Վարդանյան Վ.**, Մարդերը Վասպուրականում, ՊԲՀ, 1971, № 3, էջ 51· **Դանիելյան Է.**, Մարդերի ցեղը հին Հայաստանում, էջ 203-208:

վանաբար, ավելի ուշ Իրանի կողմից[25]: Նախ՝ նշենք, որ խալդայները նույնանում են սկյութներին և չէին կարող շարժվել հարավից հյուսիս, քանի որ այդ ժամանակներում նրանք արդեն հաստատվել էին իրենց անունով կոչվող Խալիտու-Խաղտիք երկրում[26]: Անշուշտ, դժվար է Քսենոփոնի՝ միայն մեկ անգամ մարդերի հիշատակումից ելնելով՝ ասել, թե մարդերը տվյալ ժամանակաշրջանում գտնվում էին Մարդաղիում, Մարդաստանում և այլուր: Բայց և այնպես, կարելի է ենթադրել, որ տվյալ տեղեկության մեջ Արտուխասի հիշատակումը մարդերին կապում է ավելի շուտ Արևելյան Հայաստանի հետ: Համենայն դեպս, կարևոր է ընդգծել մեջբերված տեղեկությանը հաջորդող նախադասությունը. «Ասում էին, թե խալդայներն ազատ են և խիզախ. նրանք զինված էին հյուսկեն երկայն վահաններով և նիզակներով»[27]: Ինչպես տեսնում ենք, մարդերի ազատ լինելու մասին չի նշվում, իսկ խալդայների ազատ լինելը հաստատվում է Քսենոփոնի այլ տեղեկություններով ևս: Սա նշանակում է, որ մարդերը, ինչպես փասիանները, տաոխները, հեսպերիտները, մտել են Հայաստանի մեջ՝ որպես Մարդաղիի, բայց ավելի հավանական է՝ միայն Մարդաստանի կամ Մարդուցայքի բնակիչներ: Չի կարելի բացառել նաև, որ Հայաստանում գտնվող մարդերը սկզբում եղել են վարձկաններ և հետո աստիճանաբար հաստատվել են Հայաստանում:

Հայաստանի և Պարսկաստանի մարդերի մասին հի-

---

[25] **Աբոնց Ն.**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 464, ծանոթ. 1:

[26] **Խորիկյան Հ.**, Աքեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2006, № 2, էջ 117-120:

[27] **Քսենոփոն**, Անաբասիս, էջ 89:

շատակում է նաև Ստրաբոնը[28]: Մարդերը կամ ամարդները, համաձայն Ստրաբոնի, գտնվել են անարիակների, վրկանների, կադուսիների, վիտիների, տապյուրների, պարսիկների, ուքսերի, էլյումացիների հարևանությամբ[29]: Հիշատակված ցեղերի մի մասը մարդերի կամ ամարդների (նախասկզբի ա-ն ժխտական մասնիկ չէ) հետ գտնվել են Կասպից ծովի հարավային ափերին:

Գավգամելայի ճակատամարտում (մ.թ.ա. 331 թ.) նետաձիգ մարդերին պարսկական բանակի կենտրոնում հիշատակում է Արիանոսը[30]: Ալեքսանդր Մակեդոնացին նվաճում է մարդերին, որոնց երկրում լեռները չափազանց բարձր էին և զառիվայր, և մարդերին ու ռազմատենչ տապյուրներին միավորում մեկ սատրապության մեջ[31]: Ռուփոսի տեղեկություններից պարզվում է, որ մարդերը ոչ միայն մասնակցել են Գավգամելայի ճակատամարտին, այլև նրանց մի հատվածը բնակվում էր Պարսքում, իսկ մյուս մասը՝ Վրկանի հարևանությամբ[32]: Նետաձիգ մարդերին Տիգրան Մեծի բանակում հիշատակում է նաև Պլուտարքոսը, ընդ որում մարդերին և իբերներին պատմիչը համա-

---

[28] **Страбон**, стр. 494, 676

[29] **Անդ.**, էջ 480, 481, 485, 494:

[30] **Արիանոս**, Ալեքսանդրի արշավանքը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Երևան, 1987, էջ 101:

[31] **Անդ.**, էջ 119, 152, 269· **Ռուփոս,** Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Երևան, 1987, էջ 418:

[32] **Ռուփոս**, էջ 350, 390, 417: Ռուփոսը մարդերին համարում է պարսկական ցեղ: Աքեմենյան տերության մեջ մարդերը՝ որպես կիսանկախ ցեղ, եղել են վարձկաններ (տե՛ս **Дандамаев М.А., Луконин В.Г.**, Культура и экономика древнего Ирана, Москва, 1980, стр 235)· Մարդերին Գավգամելայի ճակատամարտում և Կասպից ծովի հարավային ափերի մոտ հիշատակում է Դիոդորոս Սիկիլիացին (տե՛ս **Դիոդորոս Սիկիլիացի**, Պատմական գրադարան, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1985, էջ 95, 107):

րում է օտարականներ[33]: Այս տեղեկությունից երևում է, որ տվյալ մարդերը չեն կարող տեղադրվել Հայաստանում[34] և, ըստ էության, գտնվել են Կասպից ծովի հարավային ափերին և Տիգրան Մեծի բանակի կազմում էին որպես հայոց տերության մեջ մտնող հպատակ ժողովուրդ: Մարդերը հիշատակվում են Քարաքսում՝ Կասպիական դռների մոտ[35]:

Պլինիոս Ավագը նույնպես վրկանների հարևանությամբ հիշատակում է մարդերին՝ ամարբներ ձևով[36]: Ամարդոս կամ Մարդոս գետը, որը ուսումնասիրողների կողմից նույնացվել է Սեֆիդ-ռուդ կամ Ղըզըլ-Ուզեն գետին, հիշատակում են Պտղոմեոսը[37], Ամիանոսը[38], Ռուփոս Փեստոսը, Պրիսկիանոսը[39]: Պտղոմեոսը մարդերին տեղադրում է Կասպից ծովի ափամերձ շրջանից դեպի ցամաքի խորքը[40],

---

[33] **Պլուտարքոս**, Կենսագրություններ, էջ 74:

[34] Տակիտոսի հիշատակած մարդերը (տե՛ս **Корнелий Тацит**, Анналы, т. I, Ленинград, 1969, стр. 263) նույնանում են Մարդաղիի կամ Մարդաստանի բնակիչներին:

[35] **Դանիելյան Է.**, Իսիդոր Քարակացու «Պարթևական կայանները», ՊԲՀ, 1971, № 4, էջ 174:

[36] **Pliny**, Natural History, Vol II, VI, 36, p. 364. Մարդերը ենթարկվել են պարթևներին (անդ., VI, 134, էջ 438):

[37] **Humbach H.**, Ziegler S., Ptolemy Geography, book 6, pp. 36-37.

[38] **Ammianus Marcellinus**, with an English translation by J.C. Rolfe, Vol. II, Cambridge-Massachusetts-London, 1972, Loeb Classical Library, XXIII, 6, 40, p. 372.

[39] **Muller C.**, Geographi Graeci Minores, Vol. II, Parisiis, 1861, pp. 185, 196. Ամարդոս գետը երբեմն շփոթվել է Մարգուշ՝ ներկայիս Մարդուք կամ էլ Օքսոս գետերի հետ (տե՛ս Страбон, стр. 487):

[40] **Humbach H.**, Ziegler S., Ptolemy Geography, book 6, pp. 42 43. Հմմտ. **Piller K.C.**, The Cadusii in Archaeology? Remarks on the Achaemenid Period (Iron Age IV) in Gilan and Talesh, Iran and Caucasus, Leiden, Vol. 17, 2013, p. 117.

իսկ Պոմպոնիոս Մելասը՝ պեստիկ-պեսիկների հարևանությամբ, որոնցից հետո նեղուցի մոտ դերբիկներն էին[41]:

Մարդերի երկիրը համապատասխանում է հայոց «Աշխարհացոյց»-ի Ամլին՝ Տաբարիստանի մայրաքաղաքին[42]:

Որոշ ուսումնասիրողներ, նկատի ունենալով մարդերի՝ ավազակությամբ զբաղվելը, ցեղանունը բացատրել են իրանական «marəδa»՝ «մարդասպան» բառով[43]: Մարդերի իրանական ծագումը[44] նույնպես կասկածի ենթակա չի թվում:

Անարիակներ: Անարիակները, ըստ ուսումնասիրողների, մի քանի ոչ իրանական ցեղերի հավաքական անվանումն է: Եվ իրոք, ելնելով այն իրողությունից, որ անարիակներ բառացի նշանակում է «ոչ արիացիներ» այս տեսակետն ընդունելի է: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ այս կամ այն արիական ցեղերը ազգակից, սակայն թշնամի ցեղերին նույնպես անվանում էին «ոչ արիացիներ»[45]: Անարիակների անունը մասնագիտական գրականության մեջ

---

[41] **ИДПСК**, ВДИ, 1949, 1, стр. 284-285: Պեստիկ-պեսիկները Ստրաբոնի ապասիականներն են (տե՛ս **Страбон**, стр. 485), Պտղոմեոսի պասիկները (տե՛ս **Humbach H., Ziegler S.**, Ptolemy Geography, book 6, pp. 168-169):

[42] Տե՛ս **Մատենագիրք Հայոց**, Բ հատոր, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2157, 2174, 2190: Տե՛ս **Marquart J.**, Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i, Berlin, 1901, S. 135; **Хуршудян Э.**, «Города Ирана», Иранамэ, 2010, № 3, стр. 151.

[43] **Geiger W.**, Ostīrānische Kultur im Altertum, Erlangen, 1882, S. 66. Մարդերը համարվել են քրդերին ազգակից ցեղեր կամ էլ ուղղակի քրդական ցեղ: Այս մասին կարծիքները տե՛ս **Վարդանյան Վ.**, Մարդերը Վասպուրականում, էջ 50:

[44] **Грантовский Э.**, նշվ. աշխ., էջ 374: **Меликов Р.**, Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI–IV вв. до н.э.), Баку, 2003, стр. 160. Վերջինս մարդերին և ամարդներին դիտում է իրանական ծագմամբ ազգակից ցեղեր, սակայն այսպիսի տարբերակումը ճիշտ չէ: Հմմտ Սագարտա Սագարտա, պարներ ապարներ, մադայ ամադայ և այլն:

[45] **Грантовский Э.**, նշվ. աշխ., էջ 373: **Меликов Р.**, նշվ. աշխ., էջ 166, 167:

ուղղել են արանիակներ՝ կապելով «աղվանական ցեղերի նախահայր Առանի հետ»[46] կամ էլ կապել են Հերոդոտոսի էնարիների հետ, որոնք սկյութական քրմերի հատուկ դաս էին[47]: Ինչևէ, այս անվանումն արդեն ցույց է տալիս, որ անարիակների հարևանությամբ բնակվում էին իրանական ցեղեր: Անարիակների մասին սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները հետևյալն են: Պոլիբիոսը անարիակներին հիշատակում է Մարաստանի հյուսիսային հատվածում[48]: Անարիակներին մի քանի անգամ հիշատակում է Ստրաբոնը: Աշխարհագետը մի դեպքում անարիակներին հիշատակում է կադուսիների և մարդերի միջև[49], մյուս դեպքում՝ գելերից, կադուսիներից, ամարդներից, ուիտիներից հետո[50]: Պլինիոս Ավագը անարիակներին տեղադրում է տապյուրների և վրկանների միջև[51]: Պլինիոսի այս տեղեկությունը համապատասխանում է Ստրաբոնի երկրորդ տեղեկությանը՝ անարիակներին տեղորոշելով մարդերից արևելք: Անարիակներին մարդերից արևմուտք հիշատակում է Պտղոմեոսը[52], որը համապատասխանում է Ստրաբոնի առաջին տեղեկությա-

---

[46] **Тревер К.**, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в до н.э.-VII в. н.э). Москва-Ленинград, 1959, стр. 143

[47] **Еремян С.Т.**, Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, № 4, стр. 52 Էնարիների անունը բացատրվել է որպես «ոչ տղամարդկային» (տե՛ս **Доватур А., Каллистов Д., Шишова И.** Народы нашей страны в "Истории" Геродота. Москва, 1982, стр. 305): Կարծիք է հայտնվել, որ անարիակ չի նշանակում «ոչ արիացիներ» և համապատասխանում է հայերենի *անրյակ «անրջական, անուրջի վերաբերյալ» բառին (տե՛ս **Սարկվարտ Չ.**, Պարսկահայք նահանգը, ՊԲՀ, 1961, № 2, էջ 215: **Herzfeld E.**, նշվ. աշխ., էջ 196):

[48] **ИДПСК**, ВДИ, 1947, 3, стр. 301.

[49] **Страбон**, стр. 480, 485.

[50] **Անդ**, էջ 481:

[51] **Pliny**, Natural History, Vol. II, VI, 46, p. 370.

[52] **Claudii Ptolemaei Geographia**, t. II, VI, 2, 5, p. 86

նը: Մեր կարծիքով անարիակների երկու տարբեր տեղորոշումներն էլ ընդունելի են, ընդ որում անարիակների՝ մարդերից արևելք տեղադրվող խումբը մասամբ կարող է նույնանալ Աքեմենյան Պարսկաստանի XI սատրապության մեջ հիշատակվող պավսիկներին, պանտիմաթներին և դարեյտներին[53] և, հնարավոր է, նաև այլ ցեղերի. օրինակ, ուիտիներին, որոնք թերևս Պտղոմեոսի վադասիներն[54] են, ստավրերին[55]: Կադուսիների և մարդերի միջև հիշատակվող անարիակներն էլ աշխարհագրական առումով կարող են նույնանալ դրիբյուկ-դելմիկներին և գելերին, հետևաբար՝ այս դեպքում անարիակների հավաքական անվան տակ ներկայանում են իրանական ցեղերը, որոնք հավանաբար համապատասխանում են «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակված Անար(ի)ական Մարքին[56]:

Դերբիկներ-դրիբյուկներ-դելմիկներ: Պորփյուրոսը դերբիկներին հիշատակում է մասսագետների հարևանությամբ[57]: Դատելով Ստրաբոնի տեղեկությունից՝ դերբիկները գտնվել են վրկաններից արևելք կամ հյուսիս, քանի որ արևմտյան ուղղությամբ վրկաններից հետո գալիս են ամարդները, իսկ մեկ այլ տեղեկության մեջ ամասիացի աշխարհագետը տապյուրներին, որոնց երկիրը նախկինում պատկանել է Մարաստանին, հիշատակում է վրկանների և

---

[53] **Հերոդոտոս**, III, 92:

[54] **Humbach H., Ziegler S.**, Ptolemy Geography, book 6, pp. 44-45.

[55] **Pliny**, Natural History, Vol. II, VI, 46, p. 370.

[56] **«Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացւոյ յաւելուածովք նախնեաց»**, էջ 12:

[57] **ИДПСК**, ВДИ, 1948, 2, стр. 311. Դերբիկներին իբր նվաճում է Նինոսը (տե՛ս **Դիոդորոս Սիկիլիացի**, էջ 17): Դերբիկներին հիշատակում է Ռուֆոսը (տե՛ս **Ռուփոս**, էջ 282):

դերբիկների միջև[58]: Տապյուրների երկիրը, իրոք, գտնվել է Կասպից ծովի հարավային ափին և համապատասխանում է Տապրստանին[59], իսկ դերբիկները գտնվել են ոչ միայն վրկաններից արևելք և հյուսիս, այլև արևմուտք: Ստրաբոնի կողմից տապյուրների տեղադրությունը դերբիկների և վրկանների միջև հաստատվում է նաև Պտղոմեոսի տեղեկությամբ: Դերբիկները Պտղոմեոսի մոտ հիշատակվում են Մարաստանի նկարագրության մեջ՝ գելերի և ամարիակների միջև: Դրիբյուկները դրյուբակտներ և դերբիկներ ձևերով հիշատակվում են Մարգիանայի և Սոգդիանայի նկարագրության մեջ[60], ինչը խոսում է այն մասին, որ դերբիկները եղել են վաչկատուն ցեղ, ինչպես տապյուրները, որոնք հիշատակվում են նաև Մարգիանայի կազմում[61]: Դրիբյուկներ-դրեբիկներին հիշատակում է Պլինիոս Ավագը[62]:

---

[58] **Страбон**, стр. 486, 491. Դերբիկներին կադուսիների և մարդերի (Mardianum) միջև հիշատակում է նաև Անանուն Ռավեննացին (տե՛ս **Ravennatis Anonymi Cosmographia**, II, 8, p. 60):

[59] Տե՛ս **Մատենագիրք Հայոց**, Բ հատոր, էջ 2157, 2174, 2190; **«Ճառաբումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի»**, Վենետիկ, 1862, էջ 95: Տապրաստանի՝ Պատիշխվարգարի հին մայրաքաղաքն էր Սարին, իսկ Սասանյանների ժամանակ՝ Ամոլը (տե՛ս **Колесников А.**, Иран в начале VII века, Палестинский сборник, Ленинград, 1970, стр. 101), որը «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Տապրստանից առանձին: Տապուրներին Վրկանի հարևանությամբ՝ լեռներում, հիշատակում է Արիանոսը (տե՛ս **Արիանոս**, էջ 117), իսկ Տապյուրների լեռները, այսինքն՝ Էլբուրսը, Վրկանից ծովից ոչ հեռու հիշատակում է Պոլիբիոսը (տե՛ս **The General History of Polybius**, Vol. II, by Mr.J. Hampton, London, 1809, p. 218): Թուսի մայրաքաղաք Տաբարանը կապում են տապյուրների կամ տոպերների էթնանվան հետ (տե՛ս **Хуршудян Э.**, «Города Ирана», стр. 133):

[60] **Humbach H., Ziegler S.**, Ptolemy Geography, book 6, pp. 42 43, 148 149, 168 169; **Tarn W.W.**, Patrocles and the Oxo Caspian Trade Route, Journal of Hellenic Studies, Vol. 21, 1901, p. 17.

[61] **Humbach H., Ziegler S.**, Ptolemy Geography, book 6, pp. 148-149.

[62] **Pliny**, Natural History, Vol. II, VI, 48, p. 372.

Դերբիկները Կտեսիասի մոտ Միջին Ասիայի արևմտյան մասի սկյութական ցեղերի անվանումն է և հավանաբար, փոխարինում է մասսագետներին[63]: Ի. Վ. Պյանկովի կողմից դերբիկների նույնացումը Հերոդոտոսի օրթոկորյուբանտիներին ու տեղադրումը Կասպից և Արալյան ծովերի միջև[64], չնայած Մարաստանի հետ տարածքային առումով անմիջականորեն չեն սահմանակցել, կասկածելի է, քանի որ նույնացումն այնքան էլ հիմնավորված չէ: Ըստ էության, Կասպից ծովի հարավային ափին գելերից հետո հիշատակվող դրիբյուկները համապատասխանում են «Աշխարհացոյց»-ի Դլմունք-Դելումքին[65՝] հետագայի դեյլեմիտների երկրին[66՝]

---

[63] **Пьянков И.В.**, Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия (текст, перевод, примечания). Душанбе, 1975, стр. 6; **Խորիկյան Հ.**, Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Երևան, 2010, էջ 32:

[64] **Пьянков И.В.** «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце V в. до н. э., ВДИ, 1965, № 2, стр. 43.

[65] **Մատենագիրք Հայոց**, Բ հատոր, էջ 2157, 2174, 2190; **«Որքոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք»**, Վենետիկ, 1843, էջ 592:

[66] **Պատմութիւն Սեբէոսի**, էջ 360, 361, ծնթ. 653: Դելմիկները բազմիցս հիշատակվում են հայկական աղբյուրներում. տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, աշխատասիրությամբ՝ Վ.Մ. Վարդանյանի, Երևան, 1985, էջ 468: **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 337: **Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական**, հրատ.՝ Ստ. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 188: **«Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի»**, էջ 95: **Պատմութիւն Սեբէոսի**, էջ 172, 173: **Մատթէոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 11: **Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտցւոյ**, Թիֆլիս, 1912, էջ 103: Հայկական աղբյուրներում դելմիկների քննությունը տե՛ս **Շալջյան Ս.**, Դելմիկները և նրանց արշավանքները դեպի Հայաստան, Տեղեկագիր, թիվ 5 6, 1941, էջ 107-115: **Յուզբաշյան Կ.**, Դելմիկները Արիստակես Լաստիվերտցու «Պատմության» մեջ, Բանբեր Մատենադարանի, 1960, թիվ 5, էջ 307-311:

Գիլանի լեռնային մասին[67]: «Աշխարհացոյց»-ում գրված է. «...եւ մտովք գետոյն որ կոչի Սառառովր, յորում Դերպիկէս գաւառ, զոր կարծեմ Դիլումս...»[68]: Դեյլեմը հնում արևելքում տարածվել է ավելի հեռու՝ ընդգրկելով ներկայիս Մազանդարանի մի մասը[69]:

Ահա այսպես են մեզ ներկայանում գելերի, մարդերի, անարիակների, դելմիկների տեղադրությունները և պատմաաշխարհագրական այլ բնույթի տեղեկությունների քննությունը:

KHORIKYAN HOVHANNES

ON THE ETHNIC STRUCTURE OF MEDIA

Keywords: Media, Armenia, Persia, Gelae, Mardi, Anariacae, Derbices, Plutarch, Pliny the Elder, Xenophon, Strabo.

Արզարյան Գ., «Սեբեոսի Պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 199, 200:

[67] **Колесников А.**, Иран в начале VII века, стр. 101. Թ. Նյոլդեքեն կադուսիներին նույնացնում է ներկայիս Գիլյանի Դելամացի կոչվող լեռնական ցեղերին, որոնք երբեք չնվաճվեցին Սասանյանների կողմից (տե՛ս **Nöldeke Th.**, Aufsätze zur Persischen Geschichte, Leipzig, 1887, S. 95): Տե՛ս նաև **Bosworth C.E.**, Dailamīs in Central Iran: The Kākūyids of Jibāl, Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies, Vol. 8, Issue 1, 1970, p. 73.

[68] **«Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացւոյ յաւելուածովք նախնեաց»**, էջ 12:

[69] **Колесников А.** Иран в начале VII века, стр. 101. Վ. Մինորսկին ենթադրում է, որ Deilam-ը այդ տեղանվան արաբականացված ձևն է, իրականում հնչում էր հավանաբար Delam կամ անգամ Delim (տե՛ս **Minorsky V.**, La domination de Dailamites, London, Iranica, Twenty Articles, 1964, pp 12-30)· Ռեյը, Դեմավենդը, Դելման Դեյլամը և Պադիշվարգար Տապրըստանը հիշատակվում են «Կարնամակում» (տե՛ս **"Книга деяний Ардашира сына Папака"**, транскрипция текста, пер. со среднеперс., введ , коммент и глоссарий О.М. Чунаковой, Москва, 1987, стр. 72, 92).

The study of the history of Media is very significant for Armenia too, as the past of both countries is closely related to each other in different historical periods. In the following article the information about the Gelae, the Mardi, the Anariacae, the Derbices, kept in the primary source, is being discussed. Research shows that the given tribes belonged to the Iranian World without any exceptions.

Some important and wrinkled issues on the historical geography of the 10th Satrapy were examined in the article, the elucidation of which has an important meaning for studying the history of the Achaemenid Empire and Ancient Iran.

ՄԵԼԻՔՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ

ՆԵՐՍԵՀ ՍԱՍԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ԳԱՀԱԿԱԼԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ 274-293 ԹԹ.

Բանալի բառեր՝ Ներսեհ Սասանյան, Պարսկաստան, Մեծ Հայք, Տիզբոն, Շապուհ, Որմիզդ, Քաաբա ի Զարդուշտ, Վարահրան, Հռոմ:

273-274 թթ. առեղծվածային պայմաններում վախճանվեցին, իսկ ավելի հավանական է՝ սպանվեցին, նախ՝ Հայաստանի մեծ արքա և գահաժառանգ Որմիզդակը, ապա և արքայից արքա Որմիզդ I-ը (272-274 թթ.)[1]: Համընդհանուր ճանաչում գտած թագաժառանգի բացակայությունն առաջացրեց գահակալական ճգնաժամ, որի պայմաններում զրադաշտական կղերը և իրանական բարձր ազնվականությունը Իրանի գահաժառանգության հարցին միջամտելու պատեհ առիթ ստացան:

Որմիզդ I-ի վախճանից հետո ասպարեզում մնացին Շապուհ I-ի որդիներից ավագը՝ Վարահրանը, և կրտսերը՝ Ներսեհը, որոնք միանգամայն տարբեր դեր ու կշիռ ունեին Սասանյան վարչաքաղաքական համակարգում:

Ներսեհը Շապուհ I-ի կրտսեր որդին էր՝[2] ծնված թագուհիների թագուհի Ադուր-Անահիտից: Հռոմի դեմ Շապուհ I-ի երկրորդ պատերազմի ընթացքում (245-249 թթ.) Եր-

---

[1] **Մելիքյան Ա.**, Սալմաստի ժայռաքանդակը. պատմական Հայաստանի Սասանյան մի հուշարձանի վերամեկնաբանություն, Երևան, 2016, էջ 172-174:

[2] **Weber U.,** Wahrām II, König der Könige von Ērān und Anērān, Iranica Antiqua, 2009, № 44, S. 568

սեհը նշանակվել էր Սակաստանի կառավարչի պաշտոնում՝[3] փոխարինելով տեղական հնդպարթևական արքայատան ներկայացուցիչներին: Մոտավորապես 260 թ. ստեղծված Քաաբա-ի Զարդուշտի եռալեզու արձանագրությունը (ŠKZ)[4] փաստում է Սասանյան արքայատան մեջ Ներսեհի բավականին պատվավոր դիրքը: Գահաժառանգ և Հայաստանի մեծ արքա Որմիզդ-Արտաշիրի ու Մեշանի արքա Շապուհի պես նա հոր կողմից արժանացել է անվանական ատրուշան *(‘twr Hwsrwb)* ունենալու պատվին. *«Խոսրով-Ներսեհ անվամբ կրակը, մեր (Շապուհ I-ի - Ա.Մ.) որդու՝ արիի, Մազդային երկրպագող Ներսեհի՝ Հինդի, Սակաստանի և Թուրանի և մինչև ծովափի արքայի հոգու համար, որպեսզի հավերժանա նրա անունը»*[5]:

Սասանյան տերության պետական համակարգում Ներսեհի զբաղեցրած բավականին բարձր և հեղինակավոր դիրքի մասին է վկայում նաև նրա տիտղոսի պարունակած *«արի, Մազդային երկրպագող»* էպիտետը, որը մտնում էր Իրանի արքայից արքայի պաշտոնական տիտղոսի մեջ: Այդ բացառիկ պատիվը ուղիղ համեմատական էր տերության ռազմաքաղաքական կյանքում նրա իրականացրած գործառույթին[6]: 260-ական թթ. Ներսեհի ղեկավարած լայնածիր շահրը ներառում էր ոչ միայն Սակաստանը, այլև տերության

---

[3] **Луконин В.** Завоевания Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии. ВДИ, 1969, № 1-2, стр. 37.

[4] Շապուհ I ի Քաաբա-ի Զարդուշտի արձանագրության հրապարակումները տե՛ս **Sprengling M.**, Third Century, Iran, Sapor and Kartir, Chicago, 1953; **Maricg M.**, Res Gestae divi Saporis, Syria, XXXV, 1956; **Huyse Ph.**, Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba i Zardušt (ŠKZ), 2 vols , Corpus Inscriptionum Iranicarum III, London, 1999, Text I-II.

[5] **ŠKZ**, MPers. § 23, 24; Phl. § 19; Gk. § 42.

[6] **Weber U.,** նշվ. աշխ., էջ 160-168:

արևելքում նվաճված երկրամասերը: Ներքուստ դեռևս անհանգիստ այդ վարչամիավորն ապահովում էր Սասանյան տերության արևելյան սահմանների անվտանգությունը: Հատկապես Հռոմի դեմ պատերազմի պայմաններում արևելյան այս շահրի անդորրն ու հուսալի պաշտպանությունը Շապուհին ազատում էին ավելորդ խնդիրներից: Մյուս կողմից՝ հիշյալ ժամանակաշրջանում Սասանյան տերության արևելյան սահմանների ընդարձակման փաստը ինքնին խոսում է Ներսեհի ռազմագիտական ունակությունների մասին: Ներսեհն ամուսնացած էր Շապուհ I-ի դստեր՝ իր քրոջ՝ Շապուհդուխտակի[7] հետ, որը, դառնալով նրա կինը, ավանդական կարգով ստացել էր *«սակերի թագուհի»* տիտղոսը[8]:

Վարահրանի դերն ու կշիռը անհամեմատ փոքր էին: Դատելով Դուրա-Եվրոպոսի «Պալմիրյան աստվածների տաճարի» որմնանկարներից մեկի մանրամասներից՝[9] 250-ական թթ. նա մասնակցել էր Հռոմի դեմ Շապուհ I-ի վարած երկրորդ պատերազմին: Սակայն դրա ավարտին նրա դերը շարունակում էր աննշան լինել: ŠKZ-ի այն պարբերություններում, որտեղ խոսվում է Վալերիանոս կայսեր դեմ տարած փառահեղ հաղթանակի առթիվ Շապուհ I-ի կատարած ընծայաբերումների մասին, Վարահրանի անունը չի նշվում անվանական ատրուշան ունենալու պատվին արժանացած Սասանյան արքայազների շարքում[10]: ŠKZ-ում Վարահրանը եզակի հիշատակված է արքայատան անդամների հոգու

---

[7] **Луконин В.** Культура Сасанидского Ирана, Москва, 1969, стр. 198

[8] **ŠKZ**, Phl.՝ 20-21. šhypwhrdwhtkyh Skn MLKTH.

[9] **Луконин В.,** նշվ. աշխ., էջ 58·

[10] Տե՛ս **ŠKZ**, MPers.՝ 18-19.

փրկության համար զոհաբերություններ սահմանելու առիթով՝ *«Գիլյանի արքա»*[11] անպաճույճ տիտղոսով: Այստեղ նա եղբայրների շարքում առաջինն է: Սակայն դա պայմանավորված է բացառապես նրա երեցությամբ[12]: Մինչդեռ արձանագրության այս հատվածում ևս եղբայրների նկատմամբ նրա պատվո և գործնական ստորակարգությունն ակնհայտ է: Հոգու փրկության համար զոհաբերության արժանացածների ցուցակում գահաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրից բացի տեսնում ենք նաև նրա որդուն՝ Որմիզդակին[13], Մեշանի վաղամեռիկ արքա Շապուհից բացի նրա այրուն՝ Դինակ թագուհուն[14], որդիներին՝ Որմիզդին, Որմիզդակին, Օդաբախտին, Վարահրանին, Շապուհին, Պերոզին ու դստերը՝ Շապուհդուխտակին[15], Հինդի, Սակաստանի և Թուրանի արքա Ներսեհից բացի նաև նրա կնոջը՝ Շապուհդուխտակ թագուհուն[16] ու դուստրերին՝ «Սակերի տիրուհի» Ներսեհդուխտին[17] և Որմիզդդուխտակին[18]: Մինչդեռ Գիլյանի արքա Վարահրանի ընտանիքի մի որևէ այլ անդամ հիշատակված չէ[19]:

---

[11] **ŠKZ**, MPers.՝ 25· wr'hr'n Gyl'n MLK'; Phl.՝ 20. Wryhr'm Gyln MLK'.

[12] **Weber U.**, Narseh, EIr, online edition, 2016, available at http·//www iranicaonline.org/articles/narseh-sasanian-king (accessed on 23 May 2016).

[13] **ŠKZ**, MPers § 21.

[14] **ŠKZ**, MPers § 20.

[15] **ŠKZ**, MPers § 21.

[16] **ŠKZ**, MPers § 20- 21.

[17] **ŠKZ**, Mpers § 21.

[18] **ŠKZ**, Mpers § 21.

[19] Վ. Գ. Լուկոնինի կարծիքով Վարահրանի որդու՝ Վարահրանի անվան բացակայությունը ŠKZ ի համապատասխան պարբերության մեջ պայմանավորված է նրանով, որ արձանագրության ստեղծման ժամանակ նա դեռևս ծնված չէր (**Луконин В.** Варахран II и Нарсе, ВДИ, 1964, No 1, стр. 51): Սակայն Վարահրանը Շապուհ I-ի ավագ որդին էր, և հետևաբար՝ նա

Սրանից բխող եզրակացությունը միանշանակ է. Շապուհ I-ի արքունիքում նրա ավագ որդին պատվո հարաբերության մեջ և պետական կառավարման համակարգում ստորադասված է եղել իր եղբայրներին: Այդ իրողությունն արտացոլված է նաև Շապուհ I-ի Նախշ-ի Ռաջափի ժայռաքանդակի վրա, որտեղ Գիլյանի արքա Վարահրանը ներկայացված է Շապուհի մյուս որդիներից՝ Որմիզդ-Արտաշիրից, Շապուհից և Ներսեհից հետո և հասակով անհամեմատ ցածր[20]: Սասանյան արքունիքում Վարահրանի երկրորդական դրությունից Ռ. Ֆրայը եզրակացնում է, որ նա կամ ծնվել է ավելի ստորակարգ թագուհուց, կամ էլ եղել է հարճորդի[21]:

Հայտնի չէ, թե Սասանյան վարչաքաղաքական համակարգում Որմիզդ I-ի օրոք Վարահրանի դրության մեջ փոփոխություն կատարվե՞լ է, թե՞ ոչ: Վ. Լուկոնինն[22] ու Ս. Դաշկովը[23] ենթադրում են, որ Վարահրանը նախքան արքայից արքայի գահը ստանձնելը կառավարել է Կրմանում: Աղբյուրագիտական հենքի բացակայության պատճառով դժվար է համաձայնել կամ առարկել այդ կարծիքին: Սակայն, եթե անգամ այն համարենք ընդունելի, ենթադրվող փոփոխությունը հազիվ թե Սասանյան պետական համակարգում Վարահրանին նշանակալից առաջխաղացում ապահոված լինի,

---

ավելի վաղ, քան իր եղբայրները, պետք է որ ժառանգներ ունենար՝ թեկուզ և իգական սեռի:

[20] **Луконин В.** Культура Сасанидского Ирана, Москва, 1969, стр. 61, рис. 9.

[21] **Frye R.N** , The Political History of Iran Under Sasanides, in· Cambridge Histo ry of Iran, Vol. 3 (1), Cambridge, 1983, p. 127.

[22] **Луконин В** Иран в III веке. Москва, 1979, стр. 59.

[23] **Дашков С.** Цари царей Сасаниды: Иран III-VII вв в легендах, исто рических хрониках и современных исследованиях. Москва, 2008, стр. 75

քանի որ Կրմանը վաղուց հպատակեցված երկրամաս էր[24] և, ինչպես Գիլյանը, զուրկ էր ռազմավարական նշանակությունից:

Բնականոն հարց է ծագում, թե որն է եղել պատճառը, որ գահի թափուրության պայմաններում իրանական ավագանին կատարել է վատագույն ընտրությունը՝ նախապատվությունը տալով հնարավոր հավակնորդներից նվազ հեղինակավորին և տերության կառավարմանն անպատրաստ անձնավորությանը: Այդ հարցի բացատրությունը կարելի է գտնել III դ. 70-ական թթ. Սասանյան տերության ներքաղաքական կյանքում տարբեր խմբավորումների միջև ընթացող տակավին լուռ, բայց լարված պայքարի համատեքստում: Կենտրոնամետ խմբավորումը, որը կանգնած էր արքայական ինքնակալության ամրապնդման և տերության մեջ կրոնական հանդուրժողականության դիրքերում, Որմիզդ I-ի վախճանից հետո մոլորված էր: Զրկվելով հուսալի հովանավորությունից՝ նա ըստ էության ասպարեզը զիջել էր զրադաշտական հոգևորականությանն ու շատ հարցերում նրա հետ կապված իրանական բարձր ազնվականությանը: Սրանցից առաջինը ձգտում էր մեծացնել պետության քաղաքական կյանքում իր դերակատարումը և զրադաշտականությունը դարձնել տերության պաշտոնական կրոն, իսկ երկրորդը, դժգոհ Սասանյան առաջին արքաների կենտրոնաձիգ քաղաքականությունից, ձգտում էր տերության կազմում պահպանել իր հարաբերական ինքնավարությունը:

---

[24] **Книга деяний Ардашира, сына Папака**. Транскрипция текста, перевод со среднеперсидского, введение, коментарий и глоссарий О.М Чунаковой Москва, 1987, стр 72. **The History of al-Tabari,** Vol. V, The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen, translated and annotated by C E Bosworth, New York, 1999, pp. 9-10.

Չնայած իրենց նպատակների տարբերությանը՝ երկու խմբավորումներն էլ հասկանում էին, որ դրանց կարելի է հասնել թույլ և կառավարելի միապետի իշխանության դեպքում: Ուստի սրանք, որ իրենց նպատակի ճանապարհից նախապես հեռացրել էին նախ՝ գահաժառանգ Որմիզդակին, ապա և արքայից արքա Որմիզդ Ի-ին, Շապուհ Ի-ի ողջ մնացած միակ լիիրավ որդու՝ Ներսեհի գահակալությունն էլ համարում էին չափազանց լեգիտիմ, որպեսզի նրա հետ իրենց իրավունքների ընդլայնման շուրջ առք ու վաճառքի հույսեր կապեին: Բացի այդ, վերոնշյալ երկու խմբավորումները պետք է որ զգուշանային Ներսեհի կողմից ընտանեկան վրեժխնդրության հեռանկարից:

Մ. Հաթերն ու Մ. Բրոսիուսը Ներսեհի շրջանցման գործում կարևորում են հատկապես կրոնական գործոնը: Մ. Հաթերի կարծիքով Ներսեհը Շապուհ Ի-ի ու Որմիզդ Ի-ի օրինակով[25] հանդուրժամետ էր Իրանում տարածված դավանանքների նկատմամբ[26], մինչդեռ Վարահրանը զրադաշտականության մոլի հետևորդ էր, որի պատճառով էլ հոր և եղբոր կողմից հեռացվել էր քաղաքական առաջնաբեմից[27]: Այժմ՝ գահի թափուրության և համընդհանուր ճանաչում ստացած գահաժառանգի բացակայության պայմաններում Վարահրանը զրադաշտական կղերի և անձամբ մոգպետ

---

[25] Շապուհ Ի-ի և Որմիզդ Ի-ի կրոնական հանդուրժողականության մասին տե՛ս **Hutter M.**, Manichaeism in the Early Sasanian Empire, Numen, 1993, Vol. 40, No. 1, pp 6, 11; **Виденгрен Г.** Мани и манихейство Санкт Петербург, 2001, стр. 53 63; **Смагина Е.** Манихейство по ранним источникам Москва, 2011, стр. 43-49

[26] **Brosius M.**, The Persians, New York, 2006, pp. 147-148.

[27] **Hutter M** , Manichaeism in the Early Sasanian Empire, p 11; **Brosius M.**, նշվ աշխ., էջ 146,147:

Կարտիրի աչքում պետք է որ նախապատվելի, եթե չասենք իդեալական թեկնածու լիներ: Սակայն կար ավելի կարևոր հանգամանք. օրինական իրավունքներից զուրկ և նախորդ արքաների կողմից իշխանությունը ժառանգելուն անպատրաստ թողնված Վարահրանը պետք է որ զգար իրեն իշխանության ղեկին հասցրած խմբավորումների հանապազօրյա աջակցության կարիքը և հետևաբար՝ այդ աջակցության դիմաց պատրաստ պետք է լիներ ցանկացած զիջման[28]: Հաջորդած տարիներին Իրանի ներքաղաքական կյանքի շարժընթացը պարզորոշ է դարձնում, թե որոնք են եղել գահի այս թեկնածուին հարուցված հիմնական պահանջները՝ Որմիզդակի և Որմիզդ I-ի սպանության մասնակիցների համաներում, Մանիի և մանիքեականության նկատմամբ հաշվեհարդար, զրադաշտականության պաշտոնականացում, իրանական բարձր ազնվականության իրավունքների ընդլայնում: Այսպիսով, 274 թ. պալատական անդրկուլիսյան համաձայնության[29] արդյունքում Սասանյան տերության գահը հանձնվեց Վարահրանին (Վարահրան I, 274-277 թթ.):

---

[28] **Մելիքյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 171:

[29] Մեզ անհավանական է թվում Ի. Սիվենի և Կ. Մաքսիմյուկի վարկածն առ այն, որ Գիլյանի արքա Վարահրանը «ղեկավարում էր դաշտային բանակը և իր եղբոր (Որմիզդ I-ի - Ա.Մ.) մահվանից հետո ի զորու էր իր պայմանները թելադրելու մյուս եղբայրներին» (**Syvänne I. and Maksymiuk K.,** The Military History of the Third Century Iran, Siedlce, 2018, p. 110): Միևնույն ժամանակ Սասանյան տերության ներքին կյանքի մասին առկա պատկերացումներն առիթ չեն տալիս համաձայնելու նաև Վ. Բայբուրդյանի կարծիքին, ըստ որի՝ Վարահրանը իշխանության է հասել գահակալական պայքարում Սակաստանի արքա Ներսեհի դեմ տարած հաղթանակի արդյունքում (**Բայբուրդյան Վ.,** Իրանի պատմություն, Երևան, 2005, էջ 123):

Արտաքուստ կատարված ընտրությունը թվում էր օրինական: Սասանյանները իշխանության էին եկել որպես տոհմ, և իշխանությունը պետք է պատկաներ տոհմում ավագին: Սակայն իրականում կատարված ընտրությունը արմատական շեղում էր նշանակում Սասանյան առաջին արքաների գծած քաղաքական ուղենիշից, ըստ որի՝ գահաժառանգությունն իրականացվում էր ոչ թե ավագության կարգով, այլ համաձայն պետական համակարգում դեռևս նախորդ արքայի կողմից նախասահմանված պատվո և գործնական աստիճանակարգության[30]: 270-ական թթ. գոյություն չուներ գահաժառանգության կայուն կարգ, ուստի այս կամ այն սկզբունքին նախապատվություն տալը մյուս կողմի տեսանկյունից պետք է գնահատվեր իբրև ուզուրպացիա[31]: Բայց, ինչպես երևում է, զրադաշտական կղերի և իրանական տոհմիկ ազնվականության ազդեցությունը կաշկանդել է Ներսեհին՝ ստիպելով նրան լռությամբ համակերպվել ստեղծված իրողությանը: Միայն հետագայում՝ արքայից արքա դառնալուց հետո, Ներսեհը Վարահրան I-ի Բիշապուհի ինվեստիտուրային ժայռաքանդակի վրա ջնջել է տվել այդ արքայի դեմքն ու անունը և փորագրել է տվել իր դեմքն ու տիտղոսը՝ ասես վրեժխնդիր լինելով եղբորից այն բանի համար, որ նա Որմիզդ I-ի մահվանից հետո, ոտնահարելով իր իրավունքները, ապօրինաբար տիրացել էր Իրանի գահին[32]:

Վարահրան I-ի եռամյա կառավարումը ընթացավ նրան իշխանության բերած իրանական ազնվականության և զրադաշտական կղերի գրած կրոնաքաղաքական սցենա-

---

[30] **Մելիքյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 102-112:

[31] **Луконин В** Варахран II и Нарсе, стр. 50.

[32] **Луконин В**. նշվ. աշխ., էջ 51:

րով: Նրանց պահանջների բավարարման դիմաց Իրանի նոր արքան, ըստ երևույթին, հնարավորություն է ստացել իր նախորդների օրինակով Հայաստանի «մեծ արքա» նշանակելու որդուն՝ Վարահրանին (հետագայում արքայից արքա Վարահրան II, 277-293 թթ.): Այդ նշանակման վերաբերյալ աղբյուրագիտական կամ մի որևէ այլ տիպի վկայություն չունենք: Սակայն այն բխում էր մի կողմից նոր արքայի գահակալությունից անմիջապես հետո թագաժառանգին հրապարակելու, մյուս կողմից՝ գահաժառանգին պարսկական զորքի զորագլուխ և Հայաստանի «մեծ արքա» նշանակելու Սասանյանների նախընթաց փորձից[33]: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ ինչպես Շապուհ I-ի օրոք, Իրանի ապագա վեհապետի հարցը վճռվել է Վարահրան I-ի գահակալության սկզբին: Սա երկրորդ հարվածն էր Ներսեհին, որը թեև գահաժառանգության հարցում մի անգամ արդեն շրջանցվել էր, բայց պետք է որ Վարահրան I-ի վախճանից հետո Սասանյան գահը «ավագության կարգով» ստանալու հույսեր փափագեր: Սակայն Ներսեհը այս նոր վիրավորանքը նույնպես տարավ լռությամբ[34]: Վարահրան I-ի կառավարման վերջերին Ներսեհի քաղաքական կշիռը Սասանյան տերության վարչաքաղաքական համակարգում հերթական անգամ նսեմացվեց, երբ նա նշանակվեց Հայաստանի կառավարիչ:

Պատմագիտության մեջ Ներսեհի այս նոր նշանակման ժամանակի և իրավաքաղաքական պատճառների հարցերին պատշաճ ուշադրություն չի դարձվել, իսկ առանձին դեպքերում էլ դրանք մեկնաբանվել են միանգամայն սխալ

---

[33] **Մելիքյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 102-133:

[34] **Frye R.N.,** նշվ. աշխ., էջ 128:

դիրքերից: Այսպես, Ս. Երեմյանը և Կ. Թումանովը, հավանաբար փորձելով ծածկել Որմիզդակի (ըստ Մ. Խորենացու՝ Շապուհի) մեկամյա կառավարումից[35] հետո Հայաստանում առաջացած կառավարչական բացը, այստեղ Ներսեհի գահակալության սկզբնատարին համարում են 273 թ.: Ընդ որում առաջինի կարծիքով Ներսեհը «Հայաստանի մեծ արքայի» գահը խլել էր Որմիզդակից՝ արքայից արքայի գահին տիրանալու հույսով[36], իսկ Կ. Թումանովը ենթադրում է, որ *«Որմիզդ-Արտաշիրը, դառնալով մեծ արքա (արքայից արքա - Ա.Մ.), իր եղբորը նստեցրել է Հայաստանի գահին, որն այդ ժամանակ թափուր էր»*[37]: Նրա կարծիքով Ներսեհը Հայաստանում սկսել է կառավարել 273 թվականից՝ Արևելքից Ավրելիանոս կայսեր հեռանալուց հետո[38]:

Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում Ներսեհի նշանակումը Որմիզդ I-ին են վերագրում նաև Ի. Սիվենն ու Կ. Մաքսիմյուկը, որոնց համոզմամբ Շապուհ I-ի մահվանից հետո Սակաստանի արքա Ներսեհը ցանկացել է զենքի միջոցով վիճարկել գահի նկատմամբ գահաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրի իրավունքները, սակայն իրանական ազնվականության միջնորդությամբ տեղի է տվել և որպես հատուցում ստացել Հայաստանն ու այլ տարածքներ այն հաշվով, որ նա պետք է հաջորդի Որմիզդ I-ին[39]: Նրանց կարծիքով իրա-

---

[35] **Մովսիսի Խորենացւոյ** Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ՝ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Հարութիւնեան, Տիղիս, 1913, II, ՀԷ:

[36] **Երեմյան Ս.**, Հայաստանի քաղաքական վիճակը III դարի վերջին քառորդում, Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ , հ. II, էջ 59:

[37] **Toumanoff C.**, The third century Armenian Arshacids. A Cronlogical commentary. Revue des etudes Arméniennes. 1969, N VI, p. 257.

[38] **Նույն տեղում:**

[39] **Syvänne I. and Maksymiuk K.**, նշվ. աշխ., էջ 109·

կանում Վարահրան I-ն է, որ Որմիզդի մահվանից հետո Իրանի գահից հրաժարվելու դիմաց Ներսեհին նշանակել է Հայաստանի արքա[40]:

Սակայն հարկ ենք համարում նկատել, որ վերոնշյալ բոլոր կարծիքներն էլ հավասարապես խոցելի են, քանի որ հնարավոր չէ գտնել դրանք թեկուզ անուղղակիորեն հաստատող որևէ վկայություն կամ փաստարկ[41]: Բացի այդ, անհասկանալի է, թե ինչպես կարող էր Ներսեհը արքայից արքա Որմիզդ I-ի կենդանության օրոք վիճարկել պաշտոնապես ճանաչված գահաժառանգ Որմիզդակի իրավունքները, կամ թե «Հինդի, Սակաստանի և Թուրանի» արքան գործնականում ինչպես կարող էր Որմիզդակից խլել իր կառավարած շահրից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու գտնվող Հայաստանը: Կ. Թումանովի, Ի. Սիվենի ու Կ. Մաքսիմյուկի մեկնաբանություններում ակնհայտ է նաև Սասանյան տերության ռազմական և վարչաքաղաքական համակարգում Հայաստանի՝ իբրև պարսից զորագլխի և գահաժառանգի ոստանի դերի անտեսում. Հռոմի դեմ Իրանի փաստացի պատերազմական դրության պայմաններում Որմիզդ I-ի կողմից Ներսեհին Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում նշանակելը հավասարազոր պետք է լիներ նրան պաշտոնապես գահաժառանգ հայտարարելուն: Այդ դեպքում Որմիզդ I-ի

---

[40] **Syvänne I. and Maksymiuk K.**, նշվ. աշխ., էջ 111: Տե՛ս նաև **Weber U.**, նշվ. աշխ., էջ 153-160; **Նույնի՝** Narseh, EIr, online edition, 2016.

[41] Ս. Երեմյանն իր թեզը հիմնավորելու նպատակով հղում է Վ. Լուկոնինի «Культура Сасанидского Ирана» մենագրության 197 րդ էջին: Սակայն նշված էջում ոչ միայն Ս. Երեմյանի կարծիքին համահունչ ոչ մի խոսք չկա, այլև ներկայացված է Սասանյան արքայատան տոհմածառը, որտեղ Հայաստանում Ներսեհի գահակալության սկզբնատարին նշված է 276 թ.: Հմմտ. **Луконин В.** Варахра II и Нарсе. Стр. 52.

մահվանից հետո գահակալական ճգնաժամ չէր գոյանա, և վեհապետական գահի տնօրինության գործում էլ իրանական ազնվականությունը և զրադաշտական հոգևորականությունը որևէ մասնակցություն չէին ունենա: Վերջապես, եթե Ներսեհը վեհապետական գահի նկատմամբ իր իրավունքները կամովին զիջած լիներ Վարահրանին, արքայից արքա դառնալուց հետո եղբոր ինվեստիտուրային քանդակը եղծելու առիթ չէր ունենա:

Վերը բերված դիտարկումները հիմք են տալիս կարծելու, որ Ներսեհի նշանակումը Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում պայմանավորվել է բացառապես Սասանյան տերության վարչաքաղաքական համակարգում Հայաստանի ունեցած դերի փոփոխությամբ: Սակայն դրա ազդակը եկել էր ոչ թե Սասանյան արքայատան առանձին անդամների հարաբերություններից, այլ արտաքին քաղաքականության ոլորտից:

Տակավին 223 թ. սկսված[42] և փոփոխակի հաջողություններով տասնամյակներ տևած պարսկա-հռոմեական հակամարտությունը շարունակվեց մինչև Վարահրան I-ի գահակալության վերջերը: Դեռևս Պալմիրայի իշխան Սեպտիմիոս Օդենատոսի դեմ 259-267 թթ. ծանր պայքարից[43], ապա Պալմիրյան երկրորդ պատերազմին անհաջող միջամտությունից հետո[44] ակներև էր դարձել, որ Սասանյան տերությունը սպառել է մեծածավալ նվաճողական քաղաքակա-

---

[42] **Մելիքյան Ա.**, Հայաստանն ու Սասանյան հեղաշրջումն Իրանում, գիտա կան նյութերի ժողովածու, Վանաձոր, 2003, էջ 174, 175:

[43] **Farrokh K.**, Shadows in the Desert: Ancient Persia at War, Oxford, 2007, pp 189 190; **Syvänne I. and Maksymiuk K.**, նշվ. աշխ., էջ 101:

[44] **Watson A.**, Aurelian and theThird Century, New York, 1999, p. 49; **Syvänne I. and Maksymiuk K.**, նշվ. աշխ., էջ 103:

նության ներուժը: Ամենայն հավանականությամբ պարսիկների կրած պարտությունները Իրանի կառավարող շրջաններին, հատկապես բարձր ազնվականությանը, հանգեցրել են Հռոմի հետ կայուն հաշտություն կնքելու գաղափարին: Նույն հետևությանը պետք է որ գար նաև Հռոմեական Արևելքում զրադաշտականությունը տարածելու հեռանկարներից հուսախաբ զրադաշտական կղերը: Այս տեսանկյունից չի բացառվում, որ Հռոմի հետ կայուն հաշտության հասնելը եղել է իրանական աշխարհիկ և հոգևոր ավագանու կողմից Վարահրան I-ին առաջադրված պահանջներից մեկը: Պարսից արքան այդ խնդիրը հաջողությամբ լուծեց իր գահակալության վերջերին, երբ Հռոմում առաջացավ հերթական քաղաքական ճգնաժամը[45]: Վարահրան

---

[45] 276 թ. Կապադովկիայի Տիանա քաղաքում բանակային խռովության զոհ գնաց կայսր Մարկոս Կլավիոս Տակիտոսը: Նրա մահվանից հետո արևելյան զորքերը կայսր հռչակեցին Մարկոս Ավրելիոս Պրոբոսին: Նա Տակիտոսի օրոք, ըստ երևույթին, նշանակվել էր Արևելքի գերագույն հրամանատար (տե՛ս **Грант М.,** Римские императоры, Москва, 1998, стр. 221), չճանաչեց Տակիտոսի եղբոր՝ Ֆլորիանոսի իշխանությունը, ինչը անխուսափելի դարձրեց նոր քաղաքացիական պատերազմը: Նման պայմաններում նորահռչակ կայսրին անհրաժեշտ էր ամրապնդել իր դիրքերը և ստանալ ոչ միայն հռոմեական մյուս զորքերի, այլև սենատի ճանաչումը: Նմանապես անհրաժեշտ էր պատժել Ավրելիանոս կայսեր սպանողներին և հոգալ դանուբյան և հռենոսյան սահմանների անվտանգության մասին, քանի որ Ավրելիանոսի սպանությունից հետո դրանք ենթարկվել էին լոնգիոնների, ալեմաննների ու ֆրանկների հարձակումներին: Այս բոլոր խնդիրների լուծման համար նորահռչակ կայսրը 276 թ. իր տրամադրության տակ ուներ միայն կայսրության հռոմեական արևելյան զորքը, որը de jure պատերազմական վիճակում էր պարսիկների դեմ: Բնական նաբար կայսրը չէր կարող դիմել արկածախնդրության և իր զորքերը տեղափոխել Եվրոպա՝ առանց իր թիկունքը պարսկական հարձակման վտանգից ապահովելու: Ուստի նրա կենսագրի հաղորդումը, թե Պրոբոսը. «Հաշտություն կնքելով պարսիկների հետ վերադարձավ Թրակիա» (The

I-ին հաջողվեց օգտվել նորահռչակ կայսր Պրոբոսի դժվարին ռազմաքաղաքական կացությունից և նրա հետ կնքել հաշտություն, որով վավերացվեցին տակավին 244 թ. Միսիխիսում կնքված[46], բայց անկատար մնացած պայմանագրի պայմանները: Ըստ այդմ՝ պարսիկները Հռոմին վերադարձրին Մեծ Հայքի Ծոփք նահանգն ու Բարձր Հայքի մեծագույն մասը[47]: Փոխարենը նրանք Հռոմից ստացան Մեծ Հայքի մեծագույն մասի և Այսրկովկասի նկատմամբ իրենց տիրապետության ճանաչումը[48]: Հաշտությամբ իրավաբանորեն

Scriptores Historiae Augustae, Vol. III, Cambridge, London, 1996, Probus, XVIII, 1), պետք է վերագրել նրա գահակալության սկզբներին՝ 276 թ երկրորդ կեսին:

[46] **Մելիքյան Ա.,** Պարսկա-հռոմեական հակամարտության և Միսիխիսի պայմանագրով Հայաստանի դե յուրե բաժանման հարցի շուրջ, Վասն արդարության, 2006, № 1, էջ 48-54:

[47] **Մովսես Խորենացի**, II, ՀԷ. «Բայց Յունաց թագաւորեաց Պռոբոս, և խաղաղութիւն արարեալ ընդ Արտաշրի՝ բաժանէ զաշխարհս, սահմանադրութեամբ փոսս գործելով»:

[48] **Մելիքյան Ա.,** Մեծ Հայքի 276 թ. պարսկա-հռոմեական բաժանումը, Վասն արդարության, 2008, № 2-3, էջ 34, 35: Ի. Սիվենի ու Կ. Մաքսիմյուկի կարծիքով հաշտությունը կնքել է Վարահրան II-ը 279 թ. վերջերին՝ «Արևմուտքի տեղապահ» Հայաստանի մեծ արքա Ներսեհի միջոցով (տե՛ս **Syvänne I. and Maksymiuk K.**, նշվ. աշխ., էջ 114): Նույն կարծիքին է նաև Մ. Գրանտը (տե՛ս **Грант М.**, Римские императоры, стр. 222): Ա. Մարտիրոսյանը (տե՛ս **Մարտիրոսյան Ա.**, Սասանյանները և Հայաստանի քաղաքական շրջադարձը III դարում, ՊԲՀ, 1979, № 1, էջ 47), Ռ.Ն. Ֆրայը (տե՛ս **Frye R.**, The History of Ancient Iran, München, 1985, p. 305. **Նույնի՝** The Political History of Iran Under the Sasanians, p. 128), Թ. Դարյային (տե՛ս **Daryaee T.**, Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire, London New York, 2009, p. 12), Բ. Դիգնասն ու Ե. Վինթերը (տե՛ս **Dignas B. and Winter E.**, Rome and Persia in Late Aniquity: Neigbours and Rivals, Cambridge, 2007) և այլք պայմանադիր կողմերին համարում են Վարահրան II-ին ու Դիոկղետիանոսին:

ձևակերպվեցին երկու տերությունների սահմանները[49], և պարսից տերության արևմտյան սահմաններում առժամանակ վերացավ պատերազմի վտանգը: Արդյունքում՝ Հայաստանը մոտ ապագայում կորցրեց Հռոմեական Արևելքի դեմ գործողությունների ռազմավարական հենակետի, հետևաբար նաև՝ գահաժառանգի («մեծ արքայի») «երկրորդական գահի» նախկինում ունեցած նշանակությունը: Արևմուտքում հաստատված խաղաղությունը թույլ էր տալիս պետության արտաքին քաղաքականության ծանրությունը տեղափոխել արևելք, որտեղ պարսից տերությունը շարունակական պայքարի մեջ էր թուրանական աշխարհի դեմ: Նոր պայմաններում բնական էր, որ ռազմական գործողությունների հենակետի և գահաժառանգի ոստանի դերը պետք է անցներ «Հինդի, Սակաստանի և Թուրանի ու մինչև ծով» շահրին:

Իրանի արևելքում ենթադրվող ռազմաքաղաքական ակտիվությունը, բնականաբար, անհնարին էր դարձնում Ներսեհի հետագա գահակալությունը այնտեղ: Ուստի Վարահրան I-ը թե՛ իր և թե՛ որդու ապագա գահակալությունն ապահովելու համար «Հինդի, Սակաստանի և Թուրանի ու մինչև ծով» շահրի կառավարումը հանձնեց որդուն՝ թագաժառանգ Վարահրանին: Իսկ մինչ այդ այնտեղ կառավարող Ներսեհը նշանակվեց Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում:

Աղբյուրների արդի վիճակում թեև հնարավոր չէ հստակ որոշել այս իրադարձության ժամանակը, բայց կարելի է մոտավոր ճշգրտությամբ գծել նրա ստորին և վերին ժամանակային սահմանները: Քանի որ Մարկոս Ավրելիոս Պրոբոսը (276-282 թթ.) կայսր է հռչակվել 276 թ. հուլիս-

[49] **Մելիքյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 34, 35:

օգոստոսին[50], խնդրո առարկա նշանակման ստորին սահմանն էլ *(terminus non ante quam)* պետք է համարել 276 թ. հուլիսի վերջերը կամ օգոստոսի սկզբները:

Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում Ներսեհի նշանակման վերին ժամանակային սահմանը ճշտելուն օգնում է հատվածաբար պահպանված միջին պարսկերեն մի տեքստ[51], որը պատմում է Վարահրան I-ի՝ Բելաբադի պալատում Մանիի վերջին և ճակատագրական ընդունելության մանրամասները: Մեր խնդրի տեսանկյունից այն ուշագրավ է նրանով, որ Վարահրան I-ի մերձավորների թվում հիշատակում է նաև «սակերի թագուհուն». «*Եվ նա (Վարահրան I-ը - Ա.Մ.) ոտքի ելավ խնջույքի սեղանից և մի ձեռքը դնելով սակերի թագուհու, իսկ մյուսը՝ Կարտիրի՝ Արտավանի որդու ձեռքին, դիմեց իմ տիրոջը...*»[52]:

Վ. Լուկոնինը վերոնշյալ հաղորդման մեջ «սակերի թագուհու» հիշատակության կապակցությամբ իրավացիորեն նկատում է. «Դժվար է պատկերացնել, որ Վարահրան I-ի արքունիքում, նրա մերձավոր շրջապատում է գտնվել իր նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված Ներսեհի կինը. չէ՞ որ Ներսեհը Վարահրան I-ին համարում էր գահը բռնազավթող: Հնարավոր է, որ «սակերի թագուհի» տիտղոսն այդ ժամանակ տրված էր մեկ այլ Շապուհդուխտակի՝ Վա-

---

[50] Властелины Рима: Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана, перев. Кондратьев С.П., Москва, 2001, стр. 276, прим. 1410.

[51] Տեքստի հեղինակը Մանիի ընդունելության ականատեսը նրա թարգման Նուհզադագն (Nūḫzādag) է, ինչը վավերագիրը դարձնում է բացառիկ վստահելի (**Sundermann W.,** Mani, EIr, 20 July 2009).

[52] **Henning W.**, Mani's Last Journey, BSOAS, № 10, 1942, pp. 949-952; **Նույնի՝** Selected Papers I-II, Leiden, 1977, II, pp. 89-92; **Виденгрен Г.,** Мани и манихейство, стр. 66.

րահրանի գահաժառանգ որդու կնոջը»[53]: Անվանի ուսումնասիրողի դիտարկման տրամաբանությամբ կստացվի, որ Մանիի բելաբադյան ընդունելության պահին «Հինդի, Սակաստանի և Թուրանի» արքան արդեն ոչ թե Ներսեհը, այլ Վարահրան I-ի գահաժառանգ որդին՝ Վարահրանն էր և, հետևաբար, այդ իրադարձության թվականն էլ պետք է համարել Ներսեհի՝ Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում նշանակվելու վերին ժամանակային սահմանը *(terminus non post quam)*:

Մանիի վերջին ընդունելության թվականի վերաբերյալ կարծիքները խիստ տարբեր են[54]: Սակայն վերը հիշատակված միջին պարսկերեն և մանիքեական զանազան տեքստերի տվյալների համալիր քննության հիման վրա ուսումնասիրողները ներկայումս այն թվագրում են 277 թ. փետրվարի 1-ով[55]: Այսպիսով, 276 թ. հուլիս-օգոստոսից մինչև 277 թ. փետրվարի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում Սասանյան արքայազն Ներսեհը կարող էր նշանակված լինել Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում:

---

[53] **Луконин В.** Варахран II и Нарсе. Стр. 51, 52.

[54] Մանիի բելաբադյան ընդունելության և մահվան թվականի շուրջ վարկածները տե՛ս **Asmussen J.**, Xuâstvânift. Studies in Manichaeism. Kopenhagen, 1965, p. 10; **Klima O.**, Manis Zeit und Leben. Prag, 1962, S. 381-382; **Klima O.**, Zwei Stellen (17, 24 ff und 18, 6 ff) des manichaischen Psalters. PKL (Probleme der koptischen Literatur. Hrsg. vom Institut fur Byzantinistik der Martin-Luther-Universitat Halle-Wittenberg. Bearb., v. P. Nagel (Wissenschaftliche Beitrage der Martin-Luther-Universitat Halle-Wittenberg 1968/1). Halle (Saale), 1968, S. 121-123.

[55] **Taqizadeh S. H.,** The Early Sasanians. Some Chronological Points which Possi bly Call for Revision. BSOAS, № 11, 1943 1946, p 49 ff; **Tardieu M.,** Le Mani cheisme. Paris, 1981, p. 40; **Skjærvø P.O.**, An Introduction to Manicheism, 2006, p. 27; **Sundermann W.**, Mani, EIr, 20 July 2009; **Хосроев А.Л.**, История Манихейство, Санкт-Петербург, 2007, стр. 107.

Ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ Հայաստանի կառավարչի պաշտոնը շնորհվել է Ներսեհին՝ ինչ-որ չափով մեղմելու Իրանի գահի նկատմամբ նրա հավակնությունները[56]: Ըստ այդմ էլ եզրակացնում են, որ Ներսեհը Հայաստանի գահի հետ ստանձնել է նաև «Հայաստանի մեծ արքա» տիտղոսը[57]: Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ Ներսեհի նոր նշանակումը, ընդհակառակը, նսեմացնում էր Սասանյան պետական համակարգում նրա ունեցած դիրքը: Այդ են վկայում մասնավորապես Հայաստանում գահակալած ժամանակաշրջանում Ներսեհի հատած դրամների լեգենդները: Առաջին տիպի դրամների (հավանական թվագրումը՝ 290-ական թթ. սկիզբ) լեգենդը հռչակում է նրա տիտղոսը՝ «Մազդային երկրպագող, [աստվածներից] սերվող արքա Ներսեհ»[58]: Իսկ դրամների երկրորդ տիպի վրա, որոնք թվագրվում են 292-293 թթ., Ներսեհի կրած տիտղոսը, ըստ էության, ավելի համեստ է՝ «Մազդային երկրպագող Ներսեհ, արքա»[59]: Ինչպես տեսնում ենք, այս երկու տիտղոսները (դրանք, թերևս, կարելի է համարել Ներսեհի պաշտոնական տիտղոսի ընդարձակ ու համառոտ տարբերակները) ավելի շատ նման են այն տիտղոսին, որը Ներսեհը կրում էր Սակաստանի գահին, և ոչ մի ընդհանրություն չունեն Որմիզդ-Արտաշիրի կրած «Հայաստանի մեծ արքա»

---

[56] **Луконин В.**, Варахран II и Нарсе, с. 52.

[57] **Daryaee T.**, Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire, pp. 10-11. **Daryaee T.**, A Note on the 'Great King of Armenia' in: Bridging Times and Spaces: Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies Honouring Gregory E. Areshian on the occasion of his sixty fifth birthday, Oxford, 2017, p 85; **Syvänne I.** and **Maksymiuk K.**, The Military History of the Third Century Iran, p. 111.

[58] **Луконин В.** Варахран II и Нарсе. Стр. 57.

[59] **Նույն տեղում**:

(wazurg šāh Arminān) տիտղոսի հետ: Ներսեհն իրեն «մեծ արքա» չի կոչել անգամ այն ժամանակ, երբ բացահայտորեն հավակնում էր Իրանի գահին: Պայկուլեի արձանագրության մեջ ևս նա հայտնում է. «Երբ ես Հայաստանի արքան էի...»[60]:

Հայաստանում Ներսեհի կառավարման մասին շատ քիչ բան է հայտնի: Հայկական ավանդության մեջ նրա կերպարը տարրալուծված է «Արտաշիրի» հավաքական կերպարի մեջ: Սակայն, նկատի ունենալով արքայից արքայի նկատմամբ Ներսեհի լոյալությունը, կարելի է ենթադրել, որ Սասանյանների կողմից տարվող վարչական և կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում շարունակվել է ավելի լայն թափով, և այստեղ տարածված սինկրետիկ հելլենիստական պաշտամունքի նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը դարձել է ավելի անհանդուրժողական: Ինչ վերաբերում է պաշտոնական Տիզբոնի նկատմամբ Հայաստանի արքայի վերաբերմունքին, ապա այն հնարավոր է քիչ թե շատ բացահայտել 293 թ. Ներսեհի ստեղծած Պայկուլեի արձանագրության, ինչպես նաև Հայաստանում նրա հատած դրամների ուսումնասիրության հիման վրա:

Ինչպես արդեն նշվել է, Իրանի գահին նստելուց հետո Ներսեհը Բիշապուհի ժայռաքանդակի վրա ջնջել է Վարահրան I-ի դեմքը՝ փոխարենը պատկերելով իրենը՝ ցանկանալով ցույց տալ, որ Որմիզդ-Արտաշիրից հետո ինքը պետք է ստանձներ Իրանի գահը: Այդ փաստի հիման վրա պատմագիտության մեջ լայն տարածում է ստացել այն կարծիքը, որ Իրանի գահակալության հարցում իրեն անտեսված

---

[60] **Humbach H.** and **Skjærvø P.O.**, The Sassanian Inscription of Paikuli [NPi], Part 3.1, Munich, 1983, § 3.

համարող Ներսեհը Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում նշանակվելուց անմիջապես հետո հակադրվել է արքայից արքային: Հաճախ այդ դրույթին ելակետային նշանակություն է տրվել III դ. 70-90-ական թթ. ինչպես հայ-իրանական, այնպես էլ իրանա-հռոմեական հարաբերությունների լուսաբանման ժամանակ[61]: Սակայն փաստերը, ընդհակառակը, ցույց են տալիս, որ մինչև 290-ական թթ. սկզբները Հայաստանի արքա Ներսեհը օրինապահ է մնացել: Դա առաջին հերթին դրսևորվեց նրանով, որ 277 թ. Վարահրան I-ի մահից հետո Ներսեհը չվիճարկեց նրա որդու՝ Վարահրան II-ի գահակալության օրինականությունը, չնայած որ գահաժառանգության տոհմական սկզբունքի տեսանկյունից, որի միջոցով իշխանության էր հասել Վարահրան I-ը, Ներսեհն անժխտելի առավելություն ուներ ընդհանրապես, բոլոր Սասանյան արքայազների նկատմամբ: Ըստ երևույթին, Ներսեհի պասիվ վարքագծի պատճառն այն էր, որ մինչև III դ. 80-ական թթ. սկզբները պաշտոնական Տիզբոնի դեմ ընդդիմությունը ղեկավարում էր ոչ թե ինքը, այլ Մեշանի արքա Շապուհը՝ այդ շահրի նախկին կառավարիչ Շապուհի համանուն որդին, իսկ ավելի ուշ՝ նրա որդին՝ «Սակաստանի Տուրեստանի և Հինդի» կառավարիչ արքա Որմիզդը: Սրանք ևս Իրանի գահի նկատմամբ ունեին նույնպիսի իրավունքներ, ինչպիսիք ուներ Վարահրան II-ը[62]:

Վարահրան II-ի (277-293 թթ.) կառավարման օրոք ազնվականության և զրադաշտական քրմության ազդեցու-

---

[61] **Մարտիրոսյան Ա.**, Սասանյանները և Հայաստանի քաղաքական շրջադարձը III դարում, ՊԲՀ, 1979, № 1, էջ 47: **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 211:

[62] **Луконин В.** Иран в III веке. Стр. 60.

թյունը հասավ իր գագաթնակետին, ինչի մասին վկայում է ինչպես Կարտիրը[63], այնպես էլ ուշ շրջանի արաբական ավանդությունը[64]: Դա թուլացրեց կենտրոնական իշխանության դիրքերը, և պետության կենտրոնացումը, որին Սասանյանները հասել էին մեծ դժվարությամբ, երկու անգամ կանգնեց լուրջ փորձության առջև:

282 թ. կամ դրանից քիչ առաջ խռովություն սկսեց Մեշանի կառավարիչ Շապուհը: Վարահրանին հաջողվեց ճնշել այն և պատժել Շապուհին օժանդակած կառավարիչներին[65]: Սակայն դա նրանից պահանջեց նշանակալից ուժեր կենտրոնացնել Ստորին Միջագետքում, ինչն էլ հնարավորություն տվեց Կարոսի հռոմեական լեգիոններին առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու հասնել մինչև Տիզբոնի մատույցներ[66]: Իրանական տերությունը արտաքին քաղաքական ճգնաժամից փրկվեց միայն կայսեր աննպասելի մահվան ու հռոմեական բանակի նահանջի շնորհիվ:

Շապուհի ապստամբությունը ճնշելուց հետո Վարահրան II-ն սկսեց զգուշանալ Սասանյան մյուս արքայազներից և դիմեց միջոցների, որոնք պատմաբանների կողմից որոշ

---

[63] **Kerdir's Naqsh-e Rajab inscription**, 13. Տե՛ս **Sprengling M.**, Third Century Iran..., pp 37-69; **MacKenzie D.N.**, Kerdir's Inscription (synoptic text in transliteration, transcription, translation and commentary), in G. Herrmann, D.N. Mackenzie and R. Howell, The Sasanian Reliefs at Naqsh-i Rustam, Naqsh-i Rustam 6, The Triumph of Shapur I (together with an account of the representations of Kerdir), Description and Commentary, Kerdir's Inscription (synoptic text in transliteration, transcription, translation and commentary), Iranische Denkmaler 13, enthaltend Reihe II, Iranische Felsreliefs I, Berlin, 1989, pp. 35-72. **Луконин В.**, Картир и Мани, ВДИ, 1966, № 3, стр. 75.

[64] **The History of al-Tabari,** Vol. V, p. 46.

[65] **Луконин В.** Иран в III веке. Стр. 60.

[66] Վ. Լուկոնինը հնարավոր է համարում Կարոսի համաձայնությունը Մեշանի արքայի հետ (**Луконин В**. Иран в III веке. Стр 60):

դեպքերում անհարկի գերագնահատվել են: Այսպես, Ա. Մարտիրոսյանի կարծիքով Ներսեհի պայքարը Վարահրան I-ի, ապա և Վարահրան II-ի դեմ այնքան սուր բնույթ էր կրում, որ Ներսեհը փորձում էր առանձին դաշինք կնքել Հռոմի հետ՝ ընդդեմ Իրանի: Իսկ Վարահրան II-ը համաձայնության է եկել Դիոկղետիանոսի հետ և ճանաչել Տրդատ Արշակունու գահակալական իրավունքը Ներսեհին ենթակա Հայաստանի մեծ մասում: Դրանով նա քաղաքական ուժ է ստեղծել՝ Ներսեհին դիմագրավելու նպատակով[67]: Ա. Մարտիրոսյանը հղում է գլխավորապես լատինական ներբողներին (Panegyrici latini): Ընդ որում Հ. Աստուրյանին հետևելով՝ Ա. Մարտիրոսյանը ներբողների տվյալներն օգտագործում է ոչ թե ժամանակագրական, այլ կանխակալ տրամաբանական հաջորդականությամբ՝ անտեսելով, որ դրանք գրվել են տարբեր առիթներով և ժամանակներում[68]: Սակայն անգամ այդ դեպքում հնարավոր չէ ներբողների մեջ գտնել այնպիսի փաստ, որը թեկուզ անուղղակի վկայի պարսիկների կողմից Հայաստանի զիջման մասին[69]: Սասանյան արձանագրու-

---

[67] **Մարտիրոսյան Ա.**, նշվ աշխ., էջ 47· Հմմտ. **Frye R.**, The History of Ancient Iran, p. 305.

[68] **Латинские Панегирики.** Перев. с лат И.Ю. Шабага, ВДИ, 1996, № 3, стр. 210-214.

[69] Երկրորդ պանեգիրիկան (**Mamertini panegyricus Maximiano Augusto, Panegyrici latini, II**) արտասանվել է 289 թ. ապրիլի 21-ին: Նրա հիմնական թեման դիարխիայի համակարգի արդարացումն ու գովաբանումն է: Հեղինակը խիստ ընդհանրական նշում է, թե պարսից արքան (Վարահրան II ծ հ.) «բարեկամության անունը ստանալու համար ամեն ինչի մեջ զիջեց» (**Panegyrici latini, II. 10. 3**): Սակայն դրանից բոլորովին էլ չի հետևում, որ պարսից արքան հռոմեացիներին տարածքային զիջումներ է կատարել: Զիջումները, եթե անգամ այդպիսիք եղել են, կարող էին կատարվել միջպետական հարաբերությունների նաև այլ ոլորտներում: Երրորդ պանեգիրիկան (**Mamertini panegyricus genethlicus Maximiano Augusto,**

թյուններն ու Վարահրան II-ի գահակալությանը բացասական գնահատական տվող ուշ շրջանի արաբական ավանդությունը ևս որևէ հիշատակություն չեն տալիս Վարահրան II-ի կողմից Հայաստանի պարսկական մասն ամբողջապես կամ մասնակիորեն հռոմեացիներին զիջելու վերաբերյալ և ընդհանրապես նրա նկատմամբ տարածքային զիջումների մեղադրանք չեն հարուցում: Ուստի միանգամայն իրավացի պետք է համարել Ռ. Մանասերյանին, ըստ որի՝ պարսիկների կողմից Հայաստանի զիջման մասին «...բոլոր այս կարծիքները չափազանցություններ են, քանզի բացակայում էին այն ծանրակշիռ պատճառները, որոնք Սասանյաններին կհարկադրեին 287թ. առանց պատերազմում պարտվելու

Panegyrici latini, III) արտասանվել է 291 թ. հուլիսի 21-ին: Նրա հիմնական թեման Դիոկղետիանոսի ու Մաքսիմիանոսի համերաշխ կառավարության գովաբանությունն է: «Ես իմ ճառում, - գրում է հեղինակը, - բաց եմ թողնում Սարմաթիայի ամայացումն ու սարակինոսների գերեվարությունը: Ես նմանապես լռությամբ կշրջանցեմ ինչպես այն, ինչ արվել է ձեր զորքերի պատճառած սարսափից, այնպես էլ այն, ինչ կատարվել է ձեր զորքերի կողմից և հատկապես. ֆրանկները իրենց արքայի հետ գալիս են խաղաղության խնդրանքով, և պարթևացին քծնում է ձեզ՝ մատուցելով հրաշալիքներ»: Ինչպես երևում է, խոսքը վերաբերում է սարմաթների, ֆրանկների և Ասորիք ներխուժած սարակինոսների դեմ Դիոկղետիանոսի՝ 290 թ. տարած հաղթանակներին: Ինչ վերաբերում է «պարթևացուն», ապա կասկածից վեր է, որ հեղինակը նկատի ունի պարսից արքա Վարահրան II-ին: Սակայն այստեղ ևս բացարձակապես ոչ մի խոսք չկա Հայաստանի զիջման մասին: Վերջապես, 298 թ. գարնանը արտասանված հինգերորդ ճառում (**Eumenii pro instaurandis scholis oratio, Panegyrici latini**, V, 3), հայտնվում է, որ պարսից արքան ճանաչել է, որ մինչև Տիգրիս տարածվող երկրները «Parthis quippe ultra Tigrin redacto» հռոմեական են: Եվ ակնհայտ է, որ այստեղ հեղինակն ակնարկում է 295 297 թթ պարսկա հռոմեական պատերազմի արդյունքում անդրտիգրիսյան գավառների անցումը Հռոմին և ի դեմս «պարսից արքայի» նկատի ունի արքայից արքա Ներսեհին, այլ ոչ թե Վարահրան II ին, որը վաղուց կենդանի չէր:

մասնակիորեն կամ ամբողջապես հեռանալ Հայաստանից: Մանավանդ որ աղբյուրները վկայում են Սասանյան տերության ներքին կայուն վիճակը մինչև 291 թվականը»[70]:

Վարահրան II-ի կառավարման ընթացքում տերության ներքին անդորրը խախտած մյուս իրադարձությունը 291 թ. Սակաստանի արքա Որմիզդի ապստամբությունն էր: Սովորաբար ուսումնասիրողները դրա շարժառիթը համարում են հոր վախճանի համար Որմիզդի վրեժխնդրության ձգտումը: Սակայն ավելի հավանական է, որ Որմիզդի ապստամբության իրական պատճառը եղել է 290 թ. իրանական տերության գահը մանկահասակ որդի Վարահրանին վերապահելու նպատակով նրան «երկրորդական տերության»՝ Սակաստանի գահին նստեցնելու Վարահրան II-ի մտադրությունը: Վարահրան II-ի ծրագիրը Որմիզդին զրկում էր թագաժառանգի պաշտոնական դիրքից ու Իրանի գահին օրինական ճանապարհով հասնելու հնարավորությունից: Այլ խոսքով՝ Որմիզդը չի հանդուրժել այն, ինչին լուռ համակերպվել էր Ներսեհը: Սակայն Որմիզդը ևս պարտություն կրեց ու սպանվեց, որից հետո «երկրորդական գահին»՝ որպես տերության գահաժառանգ, հաստատվեց արքայից արքայի որդի Վարահրանը:

Այսպիսով, միայն Վարահրան II-ի դեմ համընդհանուր ճանաչում գտած ընդդիմադիր գործիչների ասպարեզից հեռանալուց հետո է «Հայաստանի արքա» Ներսեհը Իրանում պետական հեղաշրջման նախապատրաստություններ սկսել:

Ընդունված է կարծել, որ Իրանի գահի նկատմամբ Ներսեհի բացահայտ հավակնությունն արտահայտվել է ոսկ-

---

[70] **Մանանեբյան Ռ.**, Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, 1997, էջ 132, ծան. 1:

յա դրամի թողարկումով, ինչը, ըստ ավանդական պատկերացումների, խախտում էր արքայից արքայի մենաշնորհը: Այս ընդհանուր դրույթին չհամաձայնել չի կարելի: Սակայն եթե նկատի ունենանք, որ Վարահրան II-ի օրոք բացի Ներսեհից ոսկյա դրամ թողարկել են նաև Մեշանի ու Սակաստանի արքաները, ապա թերևս ավելի ճիշտ լինի ոսկյա դրամների թողարկումը համարել ոչ թե Տիզբոնի գահի նկատմամբ բացահայտ հավակնության նշան, այլ Վարահրան II-ի օրոք տերության նշանակալից շահերի հեղինակավոր կառավարիչների՝ ի վնաս կենտրոնական իշխանության իրենց դիրքերն ամրապնդելու իրողության արտահայտություն:

Ինչպես նշել ենք, Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում Ներսեհը թողարկել է երկու տիպի ոսկյա դրամներ: Առաջինների երեսին պատկերված են Ներսեհն ու նրա կինը, իսկ լեգենդը տալիս է Ներսեհի անունն ու տիտղոսը՝ *«Մազդային երկրպագող, [աստվածներից] սերվող արքա Ներսեհ»*: Դարձերեսին պատկերված է «Ներսեհի կրակը» (կրակի տաճարը): Ներսեհի պատկերը տեղապահի և ոչ թե արքայից արքայի թագով, ինչպես նաև դրամի քաշը, որը կրկնակի պակաս է արքայական դինարի քաշից, հիմք է տալիս դրանք վերագրելու III դ. 90-ական թթ. սկզբներին՝ Ներսեհի կողմից պետական հեղաշրջման նախապատրաստության շրջանին[71]: Դրամների երկրորդ տիպում Ներսեհը պահպանել է իր նախկին տիտղոսը, սակայն հրամայել է իրեն պատկերել վեհապետական պատվանշաններով: Դրանք արդեն վերաբերում են գահի համար Ներսեհի բացահայտ պայքարի շրջանին՝ 292-293 թթ.:

---

[71] **Луконин В.** Варахран II и Нарсе. Стр. 57.

293 թ. վախճանվեց Վարահրան II-ը և, ձևավորված ոչ պաշտոնական սկզբունքի համաձայն, գահը պետք է անցներ նրա որդուն՝ դեռևս 290 թ. թագաժառանգ և Սակաստանի արքա հռչակված տասնչորսամյա Վարահրանին: Սակայն իրանական ազնվականության մի թևը, որը շահագրգռված էր կենտրոնացված ուժեղ պետականության ստեղծմամբ, չընդունելով Վարահրան III-ի գահակալությունը, դիմեց տոհմական սկզբունքի տեսանկյունից Սասանյան գահի միակ օրինական հավակնորդ հանդիսացող «Հայաստանի արքա» Ներսեհին[72]: Եվ Ներսեհը Հայաստանից արշավեց Ասորեստան:

Պայկուլեի արձանագրությունը վկայում է, որ Իրանի գահի համար պայքարում Ներսեհին են հարել ոչ միայն իրանական բարձր ազնվականության զգալի մասը, այլև բանակը, որից զգալի ուժեր էին մնացել արևմտյան սահմաններում՝ Հռոմի դեմ վերջին պատերազմից ի վեր: Նրա կողմն էին նաև մոգպետ Կարտիրի գլխավորած զրադաշտական հոգևորականությունն[73] ու Հռոմեական կայսրության հետ սահմանակից նահանգների տիրակալները, որոնք հռոմեական հարձակումներից ապահովագրվելու նպատակով շահագրգռված էին ուժեղ կենտրոնացված պետության վերականգնման գործով: Օգնություն կարելի էր ակնկալել նաև Միջագետքի մանր կիսանկախ իշխանություններից ու պո-

---

[72] **Humbach H. and Skjærvø P.O.**, նշվ. աշխ., մաս 3.1, § 16. «Դևպանը եկավ ինձ մոտ [ասելու], որ կարող է նորին մեծություն արքայից արքան Հայաստանից գնալ Իրանշահր և ընդունել աստվածներից իր նախնիների պատիվը, գահը, իրավունքը և իշխանությունը...»:

[73] **Humbach H. and Skjærvø P.O.**, նշվ. աշխ., մաս 3.1, § 32: **Луконин В.** Древний и раннесредневековый Иран· очерки истории культуры Москва 1987, стр. 160

լիսներից, որոնք, գտնվելով երկու կրակի միջև, պատրաստ էին աջակցելու Ներսեհին՝ հուսալով շահել նրա համակրանքն ու իրենց ամենաահեղ թշնամուն դարձնել դաշնակից ու հովանավոր[74]:

Հայաստանից արշավանքի ելած Ներսեհի կողմնակիցների մեջ Պայկուլեի արձանագրությունն առանձնակի չի հիշատակում հայ ավագանուն: Ռ. Մանասերյանի իրավացի դիտարկմամբ այդ լռությունը և «Հայաստանի թագավորին» պարսիկների և պարթևների միանալու փաստը նշելը, թերևս, հայերի՝ Ներսեհի անմիջական հպատակների, իրենց «թագավորի» ձեռնարկմանը ինքնըստինքյան հասկացվող մասնակցության արտահայտություն է»[75]:

Գահակալական պայքարում հաղթող դուրս եկավ Ներսեհը: 293 թ. նա բազմեց Տիզբոնի գահին՝ ոչնչացնելով Վարահրան III-ին ու նրա կողմնակիցներին: Ներսեհը, Պայկուլեի արձանագրության մեջ նշելով գահակալության առթիվ իրեն շնորհավորելու եկածների երկար ցուցակը, ցանկացել է ցույց տալ իր իշխանության օրինականությունն ու համընդհանուր ճանաչումը: Նշված են քուշանների արքան, Թուրանի, Մեկրանի, մեսքիտների արքաները. «...և Իբերիայի արքան, և Սիկանի արքան, և արքա Տրդատը, և լախմիդյանների արքա Ամրը, և Աբգարյանների արքան...»[76]: Շնորհավորողների թվում հիշատակվում է նաև հռոմեական կայսեր դեսպանությունը:

---

[74] **Луконин В.**, նշվ. աշխ., էջ 160:

[75] **Մանասերյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 133:

[76] **Humbach H. and Skjærvø P.O.**, նշվ. աշխ., մաս 3 1, § 93:

Այսպիսով, այս վերջին հանգամանքը խոսում է այն մասին, որ Իրանում Ներսեհի իշխանությունը ստացել էր նաև միջազգային ճանաչում:

MELIKYAN ARTHUR

NARSEH SASSANID AND THE STRUGGLE FOR THE REIGN IN PERSIA FROM 274 TO 293

Keywords: Narseh Sassanid, Persia, Great Armenia, Ctesiphon, Shapur, Hormizd, Ka'ba-ye Zartosht, Varahran, Rome.

In 274 after the death of Hormizd I, the Zoroastrian priesthood and the Iranian high nobility handed the Sasanid throne to Varahrān, the elder brother of Hormizd I, although the other brother Narseh, during the rule of Shāpūr I and Hormizd I, had a higher position in the state scale of ranks and was more appropriate for the title of King of Kings. In the following years the Sasanian nobility continued ignoring the rights of Narseh to the throne. After signing the peace treaty with the emperor Probus, in 276/277 Varahran I nominated Narseh, the king of Hindi, Saccas and Turan, the king of Armenia, the country which had lost its strategical meaning. With it Narseh was losing the opportunity of reaching the title of King of Kings in the legal way. Only after the leaders of Iranian opposition were removed, from 282 to 290, Nerseh began an evident struggle for the throne. After the victory in the civil war in 293 the Armenian king Narseh sat on the Sasanian throne.

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ

ՄԻԱԲՆԱԿ ՈՒ ԵՐԿԱԲՆԱԿ ՔՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԵՐԻ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր՝ Քրիստոս, Աստված, քաղկեդոնական, Եկեղեցի, Ավետարան, Ապողինար, Նեստոր, Սուրբ Երրորդություն, միաբնակ, երկաբնակ:

Քրիստոնեական հավատի հիմքում ընկած է փրկության գաղափարը, որը հասանելի է լոկ Քրիստոսի հետ միանալու միջոցով: Դրա նախապայմանն Աստծո Որդու մարդեղությունն էր, որը մարդկային բնությանը հաղորդեց անմահություն և անապականություն, ու հետևաբար՝ փրկությունը պիտի դիտվի որպես աստվածային շնորհ, քանի որ այն անհասանելի է լոկ մարդկային բարոյական ու հոգևոր ջանքերի շնորհիվ: Աստծո Որդին մարդացավ, որպեսզի մարդիկ հնարավորություն ստանան որդեգրվելու Աստծո կողմից, առանց ինչի փրկությունը պարզապես անհնարին է: Քրիստոսով փրկությունը, լինելով հավատի խորհուրդ, միաժամանակ դիտվում էր որպես մի բան, որը չպիտի գաղտնիք լիներ հավատացյալների համար: Ընդհակառակը, այն պիտի հայտնի դառնար բոլորի համար ուղղափառ վարդապետության միջոցով, ուստի կենսական կարևորություն է ստանում ուղիղ դավանանքը, որը պիտի պաշտպանվի զանազան հերետիկոսներից: Հենց այս հանգամանքով է պատճառաբանված այն հսկայական կարևորությունը, որ ձեռք է բերել քրիստոսաբանությունը Եկեղեցու համար: Քրիստոսաբանական վեճերն ամենևին էլ սքոլաստիկական բնույթ չունեին: Եթե քրիստոնեական վարդապետությունը հիմնված է Ավետարանում պարունակվող Քրիստոսի խոս-

քերի վրա, ապա նրանց հեղինակությունը լիովին կախված էր այն բանից, թե ով էր Հիսուսը՝ Աստծո միածին Որդի՞ն, թե՞ սովորական մի մարդ, որքան էլ առաքինի և իմաստուն նա լիներ:

Քրիստոսի անձի մեջ աստվածային և մարդկային բնությունների փոխհարաբերության հիմնախնդիրը սկսեց հետաքրքրել Եկեղեցուն դեռ IV դարում՝ արիոսականության դեմ պայքարի ամենաթեժ փուլում: Անշուշտ քրիստոսաբանությունը հետաքրքրում էր Եկեղեցու հայրերին նաև դրանից առաջ, մասնավորապես գնոստիկների դեմ պայքարի ժամանակ, որոնք ժխտում էին Քրիստոսի մարմնի իրական լինելը, ինչի պատճառով Սրբ. Իրենեոս Լուգդունացին ստիպված էր ապացուցել, որ Աստծո Որդին իսկական մարդկային մարմին ուներ: Սակայն 2-րդ դարում դրանից այն կողմ գործը չգնաց, ու պարզ չէր, թե ինչպիսին էր Փրկչի մարդկային մարմնի ու Նրա աստվածային բնության փոխհարաբերությունը:

Եկեղեցու քրիստոսաբանության հետագա զարգացման համար հզոր խթան հանդիսացավ Ապողինար Լաոդիկեցու հերձվածի ի հայտ գալը: Նա նիկիական ուղղափառության համոզված կողմնակից էր, Որոգինեսի և հեթանոսական նորպլատոնականության հակառակորդ:

Ապողինարը, լինելով Սրբ. Աթանաս Ալեքսանդրացու հետևորդ, համոզված էր, որ Հորը համագո Բանի կատարյալ մարդկային բնության հետ միավորումն անխուսափելիորեն տանում է դեպի 2 Աստծո Որդիների գոյության մասին պատկերացում, որոնցից առաջինը Որդի է ըստ բնության, իսկ երկրորդն՝ ըստ որդեգրման: Կատարյալ Աստվածն ու կատարյալ մարդը երբեք չեն կարող կազմել մի էակ, իսկ դա իմաստազրկում է քրիստոնեության հիմքը կազմող Աստծո մարդեղության գաղափարը:

Ապողինարը, հելլենական մտածելակերպի տիպիկ կրող լինելով, չէր կարող բավարարվել Սրբ. Աթանասի կարծիքով, որ Հորը համագո Բանի աստվածային բնության կատարյալ մարդկային բնության հետ միավորվելիս Քրիստոսի անձի միեղինությունը չի խախտվում: Այս դրույթի մեջ առկա տրամաբանական հակասությունը Սրբ. Աթանասին չէր մտահոգում, քանի որ դա հավատի խորհուրդ է: Ի տարբերություն նրա՝ Ապողինարը համոզված էր, որ քրիստոնեական դավանանքները չպիտի հակասեն տրամաբանության օրենքներին, ու մշակել է մի քրիստոսաբանական հայեցակարգ, որում առաջին հայացքից համաձայնեցված էին ինչպես տրամաբանության օրենքները, այնպես էլ քրիստոնեական փրկչաբանության սկզբունքները: Ապողինարը, լինելով Նիկիական հանգանակի կողմնակից, ճանաչում էր Քրիստոսի աստվածային բնությունը, սակայն նա չէր ընդունում Նրա մարդկային բնության կատարելությունը, քանի որ նրա կարծիքով երկու կատարյալ բնությունների՝ մի անձնավորության մեջ միավորումն անհնարին է: Նրա կարծիքով Բանն ի Քրիստոս միավորվել է ոչ թե լիարժեք, այլ թերի ու պակասավոր մարդկային բնության հետ:

Քրիստոս ուներ ֆիզիկական մարմին և այն շնչավորող հոգի, սակայն Նա չուներ ինքնագիտակցող բանական սկզբունք, որ հունարեն կոչվում է nous-միտք, որի տեղը զբաղեցրել է աստվածային Բանը: Առաջին հայացքից Ապողինարի հայեցակարգն ուներ մի շարք էական առավելություններ: Այն հնարավորություն էր ընձեռում 1 - խուսափելու այն տեսակետից, որ գոյություն ունեն 2 Աստծո Որդիներ՝ մեկն Աստված, իսկ մյուսը մարդ, 2 - չհամարելու, որ Հիսուսը սովորական մարդ էր, որի վրա Հորդանան գետում մկրտվելու ժամանակ իջավ Սրբ Հոգին, 3 - խուսափելու Բանի՝ մարմին դառնալու բառացի ընկալումից: Ապողինարը

համոզված էր, որ նրա հայեցակարգը չի հակասում Սրբ Գրքին, քանզի վերջինիս մեջ ասված է «Բան մարմին եղև», իսկ nous-ը անտիկ փիլիսոփայական ավանդության համատեքստում մարմին հասկացության մեջ չի մտնում: Անշուշտ, դա սխալ տեսակետ է, քանի որ sarx եզրույթը, որ օգտագործված է Հովհաննեսի ավետարանի նախաբանում, պարզապես եբրայերեն basar եզրույթի հունարեն թարգմանությունն էր, որը, ի տարբերություն իր հունարեն համարժեքի, նշանակում է ոչ թե մարդու զուտ ֆիզիկական բնություն, այլ մարդկային անձնավորություն՝ որպես հոգու և մարմնի անբաժանելի միություն:

Ապողինարի քրիստոսաբանության էությունն այն էր, որ Բանի մարմնացումն ամենևին էլ նրա մարդեղության հոմանիշը չէ, ու Քրիստոսի մարդկային բնությունը էապես տարբերվում է սովորական մարդկային բնությունից: Ինչպես իրավացիորեն նշում է հ. Գ. Ֆլորովսկին. «Եթե բանն ընդուներ մարդկային միտքը, որն ազատության և ինքնորոշման սկզբունքն է, ապա իսկական միավորում չէր ստացվի, կստացվեին երկու կենտրոններ և երկու սկզբունքներ: Եվ անհասանելի կմնար քավիչ մարմնացման նպատակը՝ կմեռներ ոչ թե Աստված որպես մարդ, այլ մի ոմն մարդ: Բացի դրանից, մարդկային միտքը նրա ազատության և ինքնաշարժության պահպանման դեպքում չէր կարողանա հաղթել հոգում մեղքի թթխմորը: Դա հնարավոր է միայն աստվածային մտքի համար: Այդ պատճառով Ապողինարը բացասում էր մարմնացած Բանի մեջ մարդկային էակի լիությունը կամ եռամիասնությունը, որ «միտքը» միավորության մեջ ընդունված չէր, ու նրա տեղն է զբաղեցրել ինքը՝ Բանը, որ միավորվել է շնչավոր մարմնի հետ: Տեղի է ունեցել մարմնացում, բայց ոչ մարդեղություն»[1]:

---

[1] **Флоровский Г.В.** Восточные отцы IV века. Париж, 1931, стр. 13.

Ապողինարի հայեցակարգը լիովին համապատասխանում էր անտիկ փիլիսոփայական մտածողության սկզբունքներին, սակայն հակասում էր Հայտնությանը և եկեղեցական ավանդությանը, որոնց համաձայն՝ Քրիստոս նման էր մարդկանց ամեն ինչով, բացի մեղքից, և դրա հետևանքով նրա ուսմունքը մերժվել է Եկեղեցու կողմից, իսկ ինքը՝ Ապողինարը, նզովվեց 2-րդ Տիեզերական ժողովի ժամանակ: Եկեղեցին չէր կարող ընդունել այդ ուսմունքը, քանի որ ապողինարականության մեջ թաքնված էր երևութականության՝ դոկետիզմի վտանգը, իսկ դա իր հերթին թերի էր դարձնում Քրիստոսի փրկագործությունը: Որպեսզի այն լինի կատարյալ, Բանը պիտի ընդունած լիներ մարդկային բնությունն ամբողջությամբ, ու նրա մարդկությունը անթերի պիտի լիներ և՛ հոգեպես, և՛ մարմնապես, ու միակ բանը, որով նա տարբերվում է մնացած մարդկանցից, մեղքի բացակայությունն է: Քրիստոսի կյանքում կային բազմաթիվ իրադարձություններ, որոնցից պարզ երևում էր, որ նա ուներ մարդկային միտք: Բավական է հիշել Գեթսեմանիի այգում Նրա անցկացրած գիշերը, երբ Նա տրտմում էր և աղոթում: Եթե փորձենք մի նախադասությամբ արտահայտել ապողինարականության՝ Եկեղեցու կողմից մերժվելու պատճառը, ապա կարող ենք ասել, որ Ապողինարի համար Քրիստոս իսկական մարդ չէր, ինչը բացահայտ հակասում է Ավետարանին, որում Աստծո Որդին պատկերված է որպես կատարյալ մարդ:

Սակայն ապողինարականության դատապարտումը չէր նշանակում, որ նրա կողմից բարձրացված աստվածաբանական հիմնախնդիրը կարևոր չէր Եկեղեցու համար: Ընդհակառակը, այն մի քանի դարերի ընթացքում գտնվում էր քրիստոնյա աստվածաբանների ուշադրության կենտրոնում: Ապողինար Լաոդիկեցու քրիստոսաբանական հայե-

ցակարգը խստագույն քննադատության էր ենթարկվել անտիոքյան դպրոցի ներկայացուցիչների կողմից, թեև նա հենց այս դպրոցին էր պատկանում: Եթե նա վստահ էր, որ մարմնացած Բանի բնությունը միեղեն է, ապա անտիոքացիները դրանից եզրակացնում էին, որ Քրիստոս ուներ երկու՝ աստվածային և մարդկային բնություններ: Այս հայեցակարգը մշակել էին Դիոդորոս Տարսոնացին և Թեոդորոս Մոպսուեստացին: Նրանք երկուսն էլ նիկիական ուղղափառության անվերապահ կողմնակիցներ էին ու չէին կասկածում, որ Բանի բնությունն անեղ է, սակայն միաժամանակ համոզված էին, որ Քրիստոս Բանի աստվածային ինքնագիտակցության հետ մեկտեղ ուներ նաև մարդկային ինքնագիտակցություն, ինչն ամբողջապես անընդունելի էր դարձնում նրանց համար Ապողինարի ուսմունքը: Նրանց կարծիքով Բանն ի Քրիստոս միավորվել է լիարժեք մարդկային անձնավորության հետ, սակայն այս միավորումը գոյաբանական չէր: Բան-Աստված բնակվում էր մարդ Հիսուսի մեջ որպես իր տաճարում, և երկու բնությունները լիովին պահպանում էին իրենց որակական առանձնահատկությունները՝ չխառնվելով ու չմիաձուլվելով: Անտիոքացիների կարծիքով Քրիստոսի մեջ որևէ առանձնավորական միեղինության մասին խոսք լինել չի կարող, Բանի և Հիսուսի միեղինությունը զուտ բարոյական բնույթ ուներ, և լոկ նրա մարդկային կյանքի ընթացքում այնքան բարձր մակարդակի է հասել, որ հնարավոր դարձավ Քրիստոսի անձը դիտարկել որպես մի ամբողջություն, որ արժանի է կրոնական պաշտամունքի: Բանն անտիոքացիների համար ոչ թե մարդացավ, այլ միայն մարմնացավ, իսկ դա նույն բանը չէ: Անտիոքյան քրիստոսաբանության շրջանակներում խոսք լինել չի կարող Քրիստոսի մարդկային բնության աստվածացման մասին, ինչը սկզբունքային նշանակություն ունի ուղղափառության

մեջ, քանի որ եթե չկա աստվածային ու մարդկային բնությունների էական փոխներթափանցում, ապա նրանցից յուրաքանչյուրը որևէ փոփոխություն չի կրում: Նրանց փրկչաբանությունը չէր ենթադրում մարդկային բնության արմատական փոխակերպություն մեղքից առաջացած ապականության վերացման միջոցով, այլ միայն պահանջում էր մարդկային անձնավորության բարոյական կատարելագործում ճիշտ այնպես, ինչպես դա արել է Հիսուս նրա մեջ բնակվող Բանի ազդեցության ներքո: Ինչպես իրավացիորեն գրում է Գ.Ֆլորովսկին անտիոքյան քրիստոսաբանության հետևորդ Նեստորի մասին. «Փրկությունը Նեստորի համար սպառվում էր մարդկության Աստծո հետ բարոյական, կամային, այլ ոչ թե գոյաբանական միավորումով»[2]:

Բոլորովին այլ բնույթ ուներ քրիստոսաբանությունը ալեքսանդրյան դպրոցի ներկայացուցիչների մոտ: Եթե անտիոքացիների ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում Քրիստոսի կերպարը, ինչպես որ այն պատկերված է սինոպտիկ ավետարաններում, այսինքն՝ ընդգծված մարդկային հատկություններով, ապա ալեքսանդրացիները և առաջին հերթին Սրբ Կյուրեղ Ալեքսանդրացին իրենց քրիստոսաբանությունը հիմնում էին գլխավորապես Հովհաննու ավետարանի վրա, որի կենտրոնում գտնվում է մարմին դարձած Բանը: Դա պատահականություն չէր, քանի որ Սրբ Կյուրեղը խորապես համոզված էր, որ միայն Աստված կարող է լինել փրկության գործընթացի սուբյեկտը: Ոչ մի մարդ, նույնիսկ Հիսուս Նազովրեցու նման կատարյալ սուրբ ի զորու չէր կործանելու մեղքի և մահվան իշխանությունը: Բանն իրոք մարմին եղավ և մարդկային բնությունը դարձրեց նաև իրենը: Սրբ Կյուրեղի քրիստոսաբանությունն ուներ, նախ և առաջ, փրկչաբանական նշանակություն: Սրբ

---

[2] **Флоровский Г.В.** Византийские отцы V-VIIIвв. Минск, 2006, стр. 16.

Կյուրեղի համար սկզբունքային նշանակություն ուներ մարմնացյալ Բանի միեղինությունը, այսինքն՝ հենց Բանն է ծնվել Սրբ Կույսից, ու հենց Նա է մահացել խաչի վրա: Բան-Աստված ոչ միայն բնակվում էր մարդ Հիսուսի մեջ, ինչպես դա կարծում էին անտիոքացիները, այլ դարձավ մարդ: Հենց այստեղից է բխում Սրբ Կյուրեղի այն համոզմունքը, որ Քրիստոսի մեջ Աստծո և մարդու միջև գոյություն ունի ոչ միայն բարոյական, այլև գոյաբանական միություն, ինչի հետևանքով խաչի վրա մարդկության մեղքերի քավության համար մահացավ ոչ թե մի սուրբ մարդ, որի մեջ բնակվում էր Բանը, այլ հենց ինքը՝ Բան-Աստված: Այդ պատճառով և Սրբ Կույսը հորջորջվում է Աստվածածին, քանի որ նա ոչ թե մարդու, այլ մարդացած Բանի մայրն էր:

Ալեքսանդրյան տեսակետից Բանն ընդունել է ամբողջ մարդկային բնությունը, սակայն դրանից նրա աստվածային բնությունը որևէ փոփոխություն չի կրել: Ի տարբերություն անտիոքացիների, ալեքսանդրացիները Քրիստոսի մարդկային բնությունը երբեք չէին նմանեցնում տաճարի, որում բնակվում էր Բանը, և նրանց համար մարմնացումից հետո Քրիստոսի աստվածային և մարդկային բնությունների միջև գոյություն ունի գոյաբանական միեղինություն: Հենց այստեղից է բխում Սրբ Կյուրեղ Ալեքսանդրացու «Մի բնութիւն Աստուծոյ Բանին մարմնացելոյ» հայտնի քրիստոսաբանական բանաձևը, որի շուրջ Քաղկեդոնի ժողովից հետո բուռն աստվածաբանական վեճեր էին ծավալվել: Ժամանակակից ռուսական աստվածաբանական գրականության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ այս բանաձևը Սրբ Կյուրեղի կողմից թյուրիմացաբար է մտցվել աստվածաբանական գրականության մեջ, քանի որ նա իբր թե չգիտեր, որ այն պատկանում է հերետիկոս ապողինարականներին: Ահա թե ինչ է դրա մասին գրում հայտնի ռուս աստվածաբան Լուրյեն. «Սրբ

Կյուրեղը համարում էր, որ փոխ է առել այս դրույթը Սրբ Աթանաս Ալեքսանդրացուց: Իրականում նա գտել է այն ապողինարականների ինչ-որ կեղծ բնագրերի մեջ, որ նրանք հրապարակել էին Սրբ Աթանասի անվան տակ 4-րդ դարի երկրորդ կեսին, իսկ դրա ճշմարիտ աղբյուրը նույնացվում է որպես Ապողինարի Առ Հովիանոս երկը:

Ապողինարականները կազմել են նման կեղծ արձանագրությունների մի մեծ մատենաշար, որոնք հրապարակել են 3-րդ դարի ու 4-րդ դարի սկզբի մեծ հայրերի անունների տակ, այս երկերից շատերը նոր կյանք կստանան նոր մեկնությամբ հանդերձ միաբնակ ավանդություններում:

Ապողինարի համար “μία φύσις” բանաձևի իմաստն այն էր, որ, ըստ նրա պատկերացումների, Բանի կողմից ընդունված էր միայն մարմինը կենդանական հոգով հանդերձ, սակայն առանց ոգու, իմա՝ բանական հոգու: Իհարկե, Սրբ Կյուրեղը նկատի չուներ որևէ նման բան, սակայն լոկ մի նման բանաձևով անտիոքացիներին լուրջ առիթներ էր տալիս նրան ապողինարականության մեջ կասկածելու համար»[3]: Եթե նույնիսկ Սրբ Կյուրեղը այս բանաձևը փոխ է առել ոչ թե ս.Աթանասից, այլ ապողինարականներից, ապա դա բնավ չի նվազեցնում նրա աստվածաբանական արժեքը: Այդ արժեքն այն է, որ Սրբ Կյուրեղը վճռականապես խզում է կապը անտիոքյան դպրոցի համար բնորոշ քրիստոնեական դավանաբանության ռացիոնալացման միտումի հետ, որի վառ դրսևորումն էր նեստորականությունը, և հաստատում է քրիստոսաբանական դավանանքի վերբանական ընկալումը, որին կարելի է հասու լինել միայն հավատի միջոցով: Նախ և առաջ Սրբ Կյուրեղն այս բանաձևի միջոցով շեշտը դնում էր ոչ միայն Քրիստոսի մեջ Աստծո և մարդու

[3] **Лурье В.М.** История византийской философии. Санкт-Петербург, 2006, стр. 111.

բարոյական միության, այլև նրանց բնական, կարելի է ասել՝ ֆիզիկական միության վրա, ինչի շնորհիվ հնարավոր դարձան մարդկության փրկությունն ու աստվածացումը: Ու կարևորն այստեղ այն է, որ աստվածային ու մարդկային բնությունները չխառնվեցին միմյանց հետ, այլ պահպանել են իրենց տարբերակիչ առանձնահատկությունները: Դրա մասին շատ արտահայտիչ է գրում հենց ինքը՝ ս.Կյուրեղը նեստորականներին ուղղված իր նզովքների մեջ. «Ոչ Բան-Աստված փոխակերպություն կրեց, դառնալով մարմին, ոչ էլ մարդը, դադրելով լինել այն, ինչ էր, փոխակերպվեց աստվածային բնության: Այսպիսով, մենք երկրպագում ենք Տեր Քրիստոսին, ճանաչելով նրա մեջ բնությունների տարբերությունները»[4]:

Ըստ Սրբ Կյուրեղի՝ Քրիստոսի մարդկային բնության կրած տառապանքը կրում էր նաև Բանը, իսկ Սրբ Կույսն Աստվածածին էր: Հենց այս վերջին դրույթը աստվածաբանական վեճի պատճառ դարձավ, որի հետևանքով գումարվեց 3-րդ Տիեզերական ժողովը Եփեսոսում, որում դատապարտվեց անտիոքյան դպրոցի քրիստոսաբանությունը: Այս վեճի անմիջական առիթը դարձավ Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոս Նեստորի գործունեությունը, ով իր քարոզներում հրաժարվում էր Սրբ Կույսին Աստվածածին հորջորջել՝ համարելով, որ նրան կարելի է միայն Քրիստոսածին անվանել:

Նեստորն օժտված անձնավորություն էր, փայլում էր պերճախոսությամբ և առաքինությամբ, ու շատերի կողմից համարվում էր երկրորդ Ոսկեբերան: Նա անողոք հալածում էր հերձվածողներին, սակայն ինքը շուտով դարձավ հերձվածող, ու նզովվեց: Բանն այն է, որ Սրբ Կույսի՝ որպես

---

[4] Антология восточно-христианской богословской мысли. Москва-Санкт-Петербург. 2009, т. 1, стр. 576.

Աստվածածնի պաշտամունքն արդեն արմատացած էր Եկեղեցու մեջ և արժանացել է Եկեղեցու մի շարք Հայրերի հավանությանը, որոնց թվում էին Սրբ Աթանաս Ալեքսանդրացին ու Սրբ Բարսեղ Կեսարացին: Այս եզրույթը կարևոր աստվածաբանական նշանակություն ուներ, քանի որ ցույց էր տալիս Քրիստոսի աստվածային և մարդկային բնությունների անքակտելի կապը ու Բանի ճշմարիտ մարդեղությունը: Սրբ Կույսը պիտի Աստվածածին անվանվի, քանի որ Քրիստոս որպես Անձ Բան-Աստված էր, Սրբ Երրորդության երկրորդ Դեմքը: Սակայն այս տեսակետն անընդունելի էր անտիոքյան դպրոցի համար, որի կողմնակիցն էր Նեստորը: Նա, հետևելով Թեոդորոս Մոպսուեստացուն, համարում էր, որ Սրբ Կույսին կարելի է միայն Քրիստոսածին անվանել, քանզի Որդին ծնված է Հորից հավիտենականության մեջ, ու նրա ժամանակի մեջ ծնվելու մասին խոսք լինել չի կարող: Ուստի Թեոդորոսը համարում էր, որ Մարիամը ծնել է ոչ թե Աստծուն, այլ այն տաճարը, որում բնակվեց Աստված:

Նեստորը, առաջարկելով Սրբ Կույսին Քրիստոսածին անվանել, հիմնավորում էր դա այն իրավիճակով, որ ստեղծվել է Կոստանդնուպոլսում, որտեղ հավատացյալների մի մասը Նրան անվանում էր Աստվածածին, իսկ մյուսը՝ մարդածին: Քրիստոսածին անվանումը նրան թվում էր ընդունելի փոխզիջում, քանի որ Քրիստոս ուներ և՛ աստվածային, և՛ մարդկային բնություն: Այս տեսակետն առաջին հայացքից ճիշտ է թվում, բայց այդ տպավորությունը ցրվում է, եթե հաշվի է առնվում, թե ինչպես է Նեստորը հասկացել աստվածության ու մարդկության փոխհարաբերությունը Քրիստոսի անձի մեջ: Հետևելով Թեոդորոս Մոպսուեստացուն՝ նա համարում էր, որ Բանն ուներ Հայր, սակայն չուներ Մայր, իսկ Մարիամը ծնել է մի մարդու, ով դարձել է տա-

ճար, որում բնակվեց Բանը: Հիսուսն Աստված չէր, բայց նրա մեջ էր բնակվում աստվածային Բանը, ինչի շնորհիվ Նա նույնպես Աստված է համարվում:

Նեստորին ընդդիմացավ Սրբ Կյուրեղ Ալեքսանդրացին, ում նախաձեռնությամբ 431 թ. Եփեսոսում գումարվեց Տիեզերական ժողով: Նեստորը նզովվեց, ու դրանով մեկընդմիշտ մերժվեց նրա քրիստոսաբանությունը, որի համաձայն Աստծո Որդու մեջ կար երկու անձ՝ աստվածային ու մարդկային, որոնք միմյանց հետ լոկ արտաքին հարաբերության մեջ էին գտնվում: Հաղթեց Սրբ Կյուրեղ Ալեքսանդրացու քրիստոսաբանությունը, ըստ որի՝ աստվածայինն ու մարդկայինն ի Քրիստոս միեղեն են և անբաժանելի: Նրա խոսքերով. «Ով Էմմանուէլին չի դավանում ճշմարիտ Աստված, ու հետևաբար Սրբ կույսին՝ Աստվածածին, քանզի նա մարմնով ծնեց Բանը, ծնված Հայր-Աստծուց ու մարմին դարձած՝ նզովյալ լինի»[5]: Սրբ Կյուրեղի մահվանից հետո 444 թ. Ալեքսանդրիայի պատրիարքի աթոռն անցավ Դիոսկորոսին, որը տրամաբանական ավարտին հասցրեց իր նախորդի քաղաքականությունը, ով ձգտում էր հաստատել Ալեքսանդրիայի աթոռի գերակայությունը Կոստանդնուպոլսի աթոռի նկատմամբ և իր ազդեցությանը ենթարկել պետական իշխանությունը ի դեմս կայսերական արքունիքի:

449 թ. Եփեսոսում գումարվեց ևս մի եկեղեցական ժողով, որը ղեկավարում էր Դիոսկորոսը: Ժողովի գումարման առիթը դրանից մի տարի առաջ կայացած մեկ այլ ժողովն էր, որ գումարվել էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Փլաբիանոսի կողմից: Այդ ժողովը դատապարտել էր եգիպտացի վարդապետ Եվտիքեսի ուսմունքը, որը, վկայակոչելով Սրբ Կյուրեղի վարդապետությունը, խոսում էր Քրիստոսի մի բնության մասին, ինչը նրա կարծիքով նշանակում

[5] **Նույն տեղում**, էջ 562:

էր, որ մարմնացումից հետո Քրիստոսի աստվածային ու մարդկային բնությունները խառնվել են իրար հետ, ինչի հետևանքով մարդկությունը կլանվել է աստվածության կողմից: Դիոսկորոսի կողմնակիցները վերականգնեցին Եվտիքեսի իրավունքները և ընդունեցին նրա քրիստոսաբանական տեսությունը: Դա ընդունելի չէր ինչպես Հռոմի պապ Լևոն Ա-ի, այնպես էլ Մարկիանոս կայսրի համար, և 2 տարի անց Քաղկեդոնում գումարվեց նոր տիեզերական ժողով, որն ընդունեց մի նոր քրիստոսաբանական դավանանք: Քաղկեդոնի ժողովի պատմական նշանակությունը հնարավոր չէ հասկանալ առանց 5-րդ դարի կեսերին Բյուզանդիայում ստեղծված քաղաքական իրավիճակի ճիշտ ըմբռնման:

450 թ. մահանում է Թեոդոսիոս Բ կայսրը, և գահ է բարձրանում Մարկիանոսը իր կնոջ՝ կայսրուհի Պուլքերիայի հետ միասին, որոնց կրոնական նախասիրություններն իր նախորդի նախասիրությունների կատարյալ հակապատկերն էին: Եթե Թեոդոսիոսը բացահայտ հակում ուներ դեպի միաբնակությունը, ինչն արտահայտվեց Եվտիքեսի նկատմամբ նրա ցուցաբերած հովանավորությամբ, ապա Մարկիանոսը սկզբից ի վեր զբաղեցրեց միաբնակների նկատմամբ մերժողական դիրքորոշում: Դա կապված էր ոչ միայն նրա կրոնական նախասիրությունների հետ, այլև պայմանավորված էր քաղաքական անհրաժեշտությամբ: Կայսրը շատ էր մտահոգված եկեղեցական տարաձայնություններով, քանի որ դա, հաշվի առնելով եկեղեցու ազդեցությունը կայսրության մեջ, կարող էր բացասաբար անդրադառնալ պետության կայունության և ամբողջականության վրա: Ուստի նա ցանկանում էր ընդհանուր հայտարարի բերել տարբեր եկեղեցական ուղղությունները և այս գործում ապավինում էր Հռոմի պապի աջակցությանը, որը

խիստ թշնամաբար էր տրամադրված միաբնակության հանդեպ: Դրա արդյունքը եղավ այն, որ ժողովի որոշումները մեծապես իրենց վրա են կրել պապականության դավանաբանական պատկերացումների և քաղաքական շահերի դրոշմը, ինչը նորություն էր եկեղեցու պատմության մեջ: Ամբողջ ժողովն անցավ Հռոմի Լևոն Ա պապի գերակայության ներքո: Ուստի ամենևին էլ զարմանալի չէ, որ Քաղկեդոնի ժողովի որոշումներն իրենց վրա էին կրում Հռոմի դավանաբանական և քաղաքական ազդեցության հզոր դրոշմը, առավել ևս, որ Լևոն Ա պապին անսքող սատարում էր գերագույն պետական իշխանությունը հանձին Մարկիանոս կայսրի:

Ժողովն ընդունեց հայտնի դավանական սահմանումը, որը դարձավ երկաբնակ քրիստոսաբանության հիմքը: Դրա կարևորության պատճառով մեջբերենք այն ամբողջությամբ. «Արդ, հետևելով սուրբ հայրերին, բոլորս միաձայն ուսուցանում ենք դավանել միևնույն Որդուն, Տեր մեր Հիսուս Քրիստոսին, ճշմարիտ Աստծուն, ճշմարիտ մարդուն, միևնույն, բանական հոգուց և մարմնից, համագո Հորը ըստ Աստվածության, և համագո մեզ ըստ մարդկության, ամեն ինչով մեզ նման, բացի մեղքից, ծնված ամեն ինչից առաջ Հորից, իսկ վերջին օրերին մեր և մեր փրկության համար ծնված Կույս Աստվածածին Մարիամից ըստ մարդկության, միևնույն Քրիստոսն, Աստծո Որդուն, միածնին, երկու բնությունների մեջ, անշփոթ, անփոփոխ, անբաժանելի, անզատելի ճանաչվող, այնպես որ միավորումից բնավ չի խախտվում երկու բնությունների տարբերությունը, բայց առավել ևս պահպանվում է յուրաքանչյուր բնության հատկությունը, և միավորվում է ի մի Դեմք, մի Առանձնավորություն, ոչ թե երկու դեմքերի հատվող կամ բաժանվող, այլ միևնույն Որդուն,

միածնին, Բան Աստծուն, Տեր Հիսուս Քրիստոսին»[6]:

Այս սահմանումի մեջ ուշագրավ է, նախ և առաջ, նրա փոխզիջողական բնույթը: Մի կողմից, ի հակակշիռ նեստորականների, հաստատվում է Քրիստոսի անձի միությունը, իսկ մյուս կողմից, ի հակակշիռ Եվտիքեսի, որի կարծիքով մարդկությունը ի Քրիստոս կլանված էր Նրա Աստվածության կողմից, հաստատվում են Քրիստոսի մարդկային բնության լիարժեքությունն ու կատարելությունը: Առաջին հայացքից այս դավանական սահմանումը ընդունելի պիտի լիներ հակամարտող եկեղեցական կուսակցությունների համար, սակայն իրականում դա տեղի չունեցավ: Փաստորեն ամբողջ քրիստոնյա Արևելքը, Հայաստանը ներառյալ, մերժեց այն: Բյուզանդական ավանդությանը պատկանող եկեղեցու պատմության մասնագետները հակված են այս մերժումը բացատրել կամ քաղաքական գործոններով, կամ սովորական թերըմբռնմամբ: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Ա.Վ. Կարտաշևը. «Հայ աստվածաբանները, հեռանալով հույներից, դադարել են հասկանալ հունարեն լեզուն, և տարբերակել «ֆիսիս», «ուսիա», «իպոստասիս» եզրույթների նրբությունները: Հայերենի պարզունակության պատճառով այս եզրույթները թարգմանվում էին հայերեն մի բառով՝ ինութիւն: Այսպիսով, Քաղկեդոնի **երկու բնությունները** հասկացվել են որպես **երկու դեմքեր**: Միաժամանակ Քաղկեդոնի հակառակորդ միաբնակների ամբողջ քարոզչությունը հասկանալի էր հայերի համար և նրանց մեջ համակրանք էր առաջացնում: Իսկ բյուզանդական կայսրերի անհետևողական քարոզչությունը, նրանց՝ Քաղկեդոնն ուրացող եկեղեցական ամբոխավարությունը Հենոտիկոններով և դրանք ստորագրող հիերարխներով հանդերձ միայն համոզում էին հայերին, որ նրանք իրավացի են, ձեռնպահ մնա-

[6] **Лосский В.Н.** Боговидение. Москва, 2006, стр 528.

լով Քաղկեդոնն ընդունելուց, քանզի և բյուզանդական եկեղեցին ճշմարտությունը որոնում է Քաղկեդոնից ձերբազատվելու ճանապարհների վրա: Այն ժամանակ 491 թ. հայկական ժողովը Վաղարշապատ մայրաքաղաքում ընդունեց Զենոնի Հենոտիկոնը և հավասարապես դատապարտեց և՛ Նեստորին, և՛ Եվտիքեսին, մերժելով նաև Քաղկեդոնի ժողովը, որն իբր թե սահմանեց երկու դեմք»[7]: Սա, իհարկե, կատարյալ անհեթեթություն է:

5-րդ դարի երկրորդ կեսին հունարենը Հայաստանում չիմանալու մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ հենց այս ժամանակաշրջանում Հայաստանում ծաղկում էր հունաբան դպրոցը, որի ներկայացուցիչները կատարելապես տիրապետում էին Հոմերոսի լեզվին: Էլ ավելի անհեթեթ է Ա.Վ. Կարտաշևի կարծիքը հայոց լեզվի պարզունակության մասին, քանի որ դասական գրաբարը կատարյալ քերականական կառուցվածք ու շատ հարուստ բառապաշար ունեցող լեզու էր, ինչը հնարավորություն էր ընձեռում ճշգրտորեն թարգմանելու ցանկացած հունարեն բնագիր: Հետևաբար՝ հայերի կողմից Քաղկեդոնը մերժելու պատճառը բոլորովին այլ էր: Հայոց եկեղեցին մերժել է այն ոչ թե Սասանյան Իրանի գերիշխանության հետ կապված քաղաքական կոնյունկտուրայի պատճառով, ու առավել ևս ոչ հունական աստվածաբանական տերմինաբանությունը չհասկանալու հետևանքով, այլ որովհետև քաղկեդոնական քրիստոսաբանությունը ակնհայտորեն թերի էր զուտ աստվածաբանական տեսակետից:

Դրանում համոզվելու համար բավական է վերլուծել Լևոն Ա պապի հայտնի Տոմարը, որը հիմք դարձավ քաղկե-

---

[7] **Карташев А.В.** Вселенские соборы.
https://azbyka ru/otechnik/Anton Kartashev/vselenskie-sobory/5 16 (19.12.2018)

դոնական քրիստոսաբանության համար: «Այսպիսով, երկու բնությունների հատկությունների պահպանման ու նրանց ի մի Անձ միավորման ժամանակ վեհությունն ընդունեց նվաստացում, զորությունը՝ տկարություն, հավերժությունը՝ մահկանացություն: Մեր բնության պարտքը վճարելու համար անկիրք բնությունը միացել է կրքոտ բնության հետ, որպեսզի միևնույն «Միջնորդ՝ Աստուծոյ և մարդկանց միջև. մարդը Հիսուս Քրիստոս կարող էր մեռնել մի բնությամբ ու չէր կարող մեռնել մյուսով, ինչպես որ դա և պահանջում էր մեր բժշկության հատկությունը: Ուստի ճշմարիտ Աստված ծնվեց ճշմարիտ մարդու իսկական ու կատարյալ բնության մեջ»[8]: Այս դրվագում ուշագրավ է, առաջին հերթին, Քրիստոսի անձի մասին Լևոն Ա պապի խիստ յուրօրինակ պատկերացումը: Այն նրա համար երկու բնությունների միավորման գործընթացի արգասիք է, իսկ քանի որ յուրաքանչյուր գործընթաց կատարվում է ժամանակի մեջ, ապա դրանով բացառվում է Որդի-Աստծո Առանձնավորության՝ որպես Սրբ Երրորդության Դեմքերից մեկի մշտնջենավոր էությունը: Հակասության մեջ մտնելով երրորդաբանական դավանանքի հետ, որի համաձայն Բանի անձը հավիտենական է, նա դիտարկում է այն որպես մարդեղության հետևանք, որպես երկու բնությունների միավորման արգասիք, առանձնավորությունն ածանցյալ դարձնելով բնությունից, ինչն անհամատեղելի է աստվածաշնչական անձնապաշտության հետ: Լևոն Ա պապը չէր նկատում, որ նրա հայեցակարգը հակասում է Սրբ Գրքին, որտեղ ասված է. «Եվ Բանը մարմին եղավ»: (Հովի. Ա14) այսինքն՝ մարմնացավ Բան-Աստծո Առանձնավորությունը, մինչդեռ Լևոն Ա պապի մոտ մարմ-

[8] Деяния вселенских соборов Казань, 1908, т. 3, стр 219; **Лев Великий**. Послание Флавиану, http://krotov.info/acts/05/2/leo_vel_flavianu.htm (19.12.2018)

նացել է ոչ թե Սրբ Երրորդության Առանձնավորություններից մեկը, այլ աստվածային բնությունը, որ ընդհանուր է բոլոր երեք Անձերի համար:

Քաղկեդոնական քրիստոսաբանությունը, որի գաղափարական աղբյուրը Լևոն Ա պապի Տոմարն էր, իր ծագումով զուտ արևմտյան երևույթ էր, ուստի զարմանալի չէ, որ այն մերժվել է Քրիստոնյա Արևելքում: Նրա ոգին հավասարապես խորթ է և՛ նեստորականների, և՛ միաբնակների համար: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ Լևոն Ա պապը իմաստուն կերպով առաջարկել է փոխզիջումային դավանական բանաձև, որը հավասարապես հեռու էր Ալեքսանդրյան և Անտիոքյան դպրոցների ծայրահեղություններից, սակայն այս առաջին տպավորությունը խաբուսիկ է: Իրականում Տոմարի կեղծ փոխզիջումային քրիստոսաբանությունը շատ մոտ էր նեստորականությանը:

Ինչպես արդարացիորեն նշում է հայտնի ամերիկացի հայրաբան Յա. Պելիկանը. «Երբ նախագոյության, կենոզիսի և համբարձման քրիստոսաբանությունը դիմում էր սուր վեճին երկու բնությունների փոխհարաբերությունների կապակցությամբ, նա որոշակի նմանություն էր ի հայտ բերում այս միության առանձնավորության աստվածաբանության հետ: Այն էլ ավելի մեծ նմանություն ուներ բնակվող Բանի աստվածաբանության հետ, դա մասամբ բացատրվում է նրանով, որ Լևոնը միջամտեց կոնֆլիկտին՝ նպատակ ունենալով դատապարտել այն, ինչ նա հասկանում էր որպես եվտիքյան ծայրահեղություն առանձնավորական միության մասին վարդապետության մեջ: Իրական վարդապետական կապը առանձնավորական միության, բնակվող Բանի և նախագոյության, կենոզիսի և համբարձման աստվածաբանությունների միջև, երևի, ավելի լավ կերևա, եթե մենք վերացարկվենք այս բանավեճից: Երրորդ և երկրորդ դիր-

քորոշումների իրար մոտ լինելն ակնհայտ է: Երկուսն էլ ձգտում էին պահպանել «երկու բնությունների և էությունների տարբերությունը» և անփոփոխ աստվածային բնությունը այն վայրիվերումներից, որ բնորոշ են մարդկային բնության համար: Ուստի յուրաքանչյուր «ձևը» իրեն բնորոշ գործողություններ է կատարում մյուսի հետ շփվելիս, այսինքն՝ Բանը կատարում է Իր համար բնորոշը, իսկ մարմինը կատարում է մարմնին բնորոշը»[9]: Այդ պատճառով հայերի կասկածները, որ քաղկեդոնական դավանանքը սքողված նեստորականություն է, բնավ անհիմն չէին: Քաղկեդոնականության և նեստորականության ամբողջ տարբերությունն այն է, որ Լևոն պապը և նրան հետևող քաղկեդոնականները ժխտում էին Քրիստոսի մեջ առանձին մարդկային առանձնավորության առկայությունը, ինչը չէին անում նեստորականները: Դրանով քաղկեդոնականները խուսափում էին Քրիստոսի անձի երկատումից, բայց դրա փոխարեն ընդունում էին, որ Քրիստոսն ուներ անանձ մարդկային բնություն, ինչը հակասում է ինչպես Սրբ Գրքին, այնպես էլ ողջամտությանը:

Իրավիճակի պարադոքսայնությունն այն է, որ քաղկեդոնականները, մեղադրելով միաբնակներին Քրիստոսի մարդկային բնության կատարելության ժխտման մեջ, իրականում նրանց վերագրում են իրենց սեփական մոլորությունները: Ահա թե ինչ է գրել այդ մասին նշանավոր ռուս աստվածաբան Գ. Ֆլորովսկին. «Քաղկեդոնի դավանանքի պարադոքսն այն է, որ միաժամանակ դավանվում է Քրիստոսի կատարելությունը «մարդկության մեջ», որ «համագո է մեզ ըստ մարդկության, ու նման է մեզ ամեն ինչում բացի մեղքից», և բացասվում է, որ Քրիստոս սովորական մարդ

---

[9] **Пеликан Я.** Возникновение кафолической традиции. [100-600] Москва, 2007, стр. 246.

էր: Նա ոչ թե «ընդունեց մարդուն», այլ «մարդացավ»: Նրա մասին ասելի է ամենայն մարդկայինը, նրան կարելի է մարդու տեղ ընդունել, բայց Նա ոչ թե մարդ է, այլ Աստված»[10]:

Դժվար է ավելի մեծ հստակությամբ ցույց տալ քաղկեդոնական քրիստոսաբանության թերիությունը, քան դա արել է նրա համոզված ջատագով Գ. Ֆլորովսկին: Ինչ է նշանակում, թե Քրիստոսին կարելի էր ընդունել մարդու տեղ, բայց նա ոչ թե մարդ էր, այլ Աստված, եթե ոչ Քրիստոսի մարդկային բնության երևութական լինելը, այսինքն՝ փաստացի դոկետիզմ, որում քաղկեդոնականները սիրում են մեղադրել միաբնակներին: Քաղկեդոնի դավանանքը, սահմանելով երկու բնությունների գոյությունն ի Քրիստոս, ըստ էության զրկել է Քրիստոսի մարդկությունն առանձնավորությունից ու հետևաբար՝ իրական լինելուց: Այս հիմնախնդրի առկայությունը գիտակցվում էր բյուզանդացի աստվածաբանների կողմից, և փորձ է արվել՝ լուծելու այն քաղկեդոնական երկաբնակ քրիստոսաբանության շրջանակներում: Դա արվել է 6-րդ դարի աստվածաբան Ղևոնդեոս Բյուզանդացու կողմից, որն առաջարկել է այսպես կոչված «առանձնավորեցման» տեսությունը, որի համաձայն՝ Քրիստոսի մարդկային բնությունը զուրկ է սեփական առանձնավորությունից, իսկ Նրա առանձնավորությունն է Բանը:

Այս գաղափարի հստակ բանաձևումը կարելի է գտնել հայտնի ռուս աստվածաբան Ն. Մալինովսկու մոտ: «Աստվածության և մարդկության և իրենց համապատասխանող հատկությունների և գործունեությունների իրական տարբերությամբ հանդերձ, ի Քրիստոս Հիսուս կա մի Դեմք Բան Աստծո, միեղեն «Ես», որ եզակիորեն գիտակցում է Իրեն բնությունների երկակիության մեջ, և ղեկավարում է բոլոր

---

[10] **Флоровский Г.В.** Византийские отцы V-VIII вв Минск, 2006, стр 30.

երևույթներն ու դրսևորումները մարդու կյանքում: Մարդկային բնությունը Բան Աստծո Առանձնավորությունից առանձին, ինքնուրույն առանձնավորություն չի ստացել, սակայն ստանալով Առանձնավորություն Աստվածային Առանձնավորության մեջ, ընդունվեց Բան Աստծո Առանձնավորության մեջ»[11]: Նրա սույն տեսակետն, անշուշտ, գալիս է Հովհան Դամասկացուց, որը պնդում էր, որ Քրիստոսի մարդկային բնությունը չի ունեցել իրեն համապատասխանող առանձնավորություն: Դրանից տրամաբանորեն բխում է քաղկեդոնականների այն համոզմունքը, որ Քրիստոսն ընդունեց ոչ թե կոնկրետ մարդկային, այլ համամարդկային, բնություն, ինչը, իբր թե, Նրան հնարավորություն ընձեռեց փրկելու համայն մարդկությունը: Քաղկեդոնականները չեն գիտակցում, որ համամարդկային բնությունը, որը նրանք վերագրում են Քրիստոսին, ինքնին վերացական հասկացություն է ու չունի օբյեկտիվ գոյություն: Ուստի եթե չի ընդունվում մարդկային առանձնավորության առկայությունն ի Քրիստոս, ապա դրանով փաստորեն հարցականի տակ է դրվում նրա իսկական մարդ լինելը, քանզի պատմության մեջ գոյություն ունեցած բոլոր մարդիկ ունեին դա ու հենց դրա շնորհիվ իրական, այլ ոչ թե առասպելական անձինք էին:

Եթե ընդունում ենք, որ Քրիստոս ուներ բանական մարդկային հոգի, ապա պիտի ընդունենք, որ նա ուներ նաև մարդկային առանձնավորություն, ինչի մասին միանշանակ գրում էին հայ աստվածաբանները: Խոսրովիկ Թարգմանչի խոսքերով. «Ոչ բնութիւն անգոյ եւ անդէմ զմարդկայինս ընկալեալ Բանն Աստուծոյ, այլ յաւէտ թէ ի հասարակական մարդկային բնութենէս առանձնակի միացոյց Իւր մարմին

---

[11] **Малиновский Н.** Православное догматическое богословие Т 3, Санкт-Петербург, 2006, стр. 110.

անձամբ բանականաւ եւ նովին մարմնով յաղթեաց մեղաց, դժոխոց եւ ապականութեան»[12]: Քաղկեդոնական դավանաբանական դիրքորոշման մեջ ներքին պարադոքս կա: Նրանք մեղադրում են միաբնակներին, որ վերջիններս իբր թե ժխտում են կատարյալ մարդկության առկայությունն ի Քրիստոս, մինչդեռ իրականում դա բնորոշ է հենց իրենց: Ահա թե ինչ է գրում առանձնավորեցման մասին քաղկեդոնականության խոշորագույն տեսաբան Հովհան Դամասկացին. «Քանզի Աստված Բանի մարմինը չստացավ կեցություն իր առանձնահատուկ առանձնավորության մեջ և չդարձավ մի այլ առանձնավորություն Աստված Բանի առանձնավորության համեմատությամբ, բայց, նրա մեջ առանձնավորություն ստանալով, դարձավ, ավելի լավ ասած, ընդունված Աստված Բանի առանձնավորության մեջ, այլ ոչ թե իր առանձնահատուկ առանձնավորության մեջ ինքնուրույն գոյություն ունեցող: Ուստի և այն գոյություն չունի առանց առանձնավորության և չի ներմուծում Երրորդության մեջ մի այլ առանձնավորություն»[13]:

Առաջին հայացքից այստեղ որևէ հիմք չկա՝ Դամասկացուն ապողինարիզմի մեջ մեղադրելու համար: Նա չի նույնացնում Քրիստոսի մարմինը զուտ ֆիզիկական բնության հետ: Խոսելով Սրբ Կույսից Քրիստոսի ծննդի մասին՝ նա գրում է. «Այն ժամանակ հովանեց նրան, կարծես թե աստվածային սերմ, Որդին Աստծո, Բարձրյալ Աստծո առանձնավորական Իմաստությունն ու զորությունը, և նրա անարատ և մաքրագույն արյունից կազմեց իր համար մեր կազմի սաղմը՝ մարմինը, որ շնչավորված է մտածող և բանական հոգով, ոչ թե սերմով բեղմնավորման միջոցով, այլ

---

[12] **Խոսրովիկ Թարգմանիչ**, Վաղարշապատ, 1899, էջ 25:

[13] **Иоанн Дамаскин**. Точное изложение православной веры. Москва, 2003, стр. 99.

ստեղծագործաբար, Սրբ Հոգու միջոցով»[14]: Այս սահմանումը կարելի էր ուղղափառ համարել, եթե չլիներ մի «բայց»՝ Ապողինարի հերձվածը ոչ թե Քրիստոսի մեջ բանական հոգու գոյության բացասման, այլ նրա մոտ «մտքի» (nous) առկայության ժխտման մեջ էր, իսկ դա ամենևին էլ նույն բանը չէ: Բանական հոգին դատողական մտածողության կարողություն է, մինչդեռ միտքը, ըստ Արիստոտելի ուսմունքի, ձևերի ձևն է ու զգայությունների զգայությունը, հավերժությունն է, որ մտածում է ինքն իրեն: Դրա ամենաէական առանձնահատկությունն այն է, որ նրա մեջ համընկնում են միտքը և նրա առարկան: Այլ կերպ ասած, Արիստոտելի համար միտքը զուտ ինքնագիտակցության սկզբունք է, դա այն է, ինչը նոր ժամանակի փիլիսոփայության մեջ կոչվում է «Ես»: Ապողինարը ժխտում էր ոչ թե Քրիստոսի մոտ բանական մարդկային մտածողության կարողության, այլ առանձին մարդկային «ես»-ի գոյությունը, կամ էլ, եթե օգտագործենք աստվածաբանական եզրույթը՝ առանձին մարդկային առանձնավորության գոյությունը: Բայց հենց դա է այսպես կոչված «առանձնավորեցման» տեսության էությունը, որը քաղկեդոնականներն ուղղափառ են համարում: Ուստի հենց նրանք, այլ ոչ թե միաբնակներն են մեղավոր Քրիստոսի մեջ կատարյալ մարդկության ժխտման մեջ: Հովհան Դամասկացու վերոբերյալ դատողության մեջ կա ևս մեկ հետաքրքիր փաստարկ: Նա համարում է, որ եթե մենք ընդունում ենք Քրիստոսի մեջ առանձին մարդկային առանձնավորության առկայությունը, ապա դրանով իբր թե ներմուծում ենք չորրորդ առանձնավորություն Սրբ Երրորդության մեջ: Այս փաստարկն, անշուշտ, անհեթեթ է: Սրբ Երրորդությունը կդառնար քառորդություն լոկ այն դեպքում, եթե Քրիստոսի համբարձումից հետո երկնքում

[14] **Նույն տեղում**, էջ 89:

հայտնվեր ևս մեկ աներեւ առանձնավորություն: Սակայն Քրիստոսի մարդկային առանձնավորությունը եղական է և հաղորդակից է Աստծուն ոչ թե ըստ բնության, այլ ըստ շնորհի, այնպես որ Սրբ Երրորդության դավանանքի մասին այստեղ խոսք լինել չի կարող:

Բյուզանդական աստվածաբանության առանձնահատկություններից մեկն անտիկ փիլիսոփայության գաղափարական զինանոցի լայն օգտագործումն է: Մասնավորապես այս մոտեցումը շատ բնորոշ էր Հովհան Դամասկացու համար: Ահա, օրինակ, թե ինչ փաստարկներ է նա բերում հօգուտ Քրիստոսի մեջ երկու բնությունների առկայության. «Երկու բնություններն ի Քրիստոս միավորվել են միմյանց հետ առանց փոխակերպման ու փոփոխության, այնպես որ ոչ աստվածայինն է զրկվել իրեն բնորոշ բնությունից, ոչ մարդկայինը փոխվեց աստվածային բնության՝ չդառնալով նաև անգոյություն: Հավասարապես նաև երկուսից չկազմվեց մեկ բարդ բնություն, քանզի բարդ բնությունը, դառնալով ուրիշ, որպես տարբեր բնություններից կազմված, արդեն չի կարող համագո լինել ոչ մեկին այն տարերքներից, որոնցից նա կազմված է: Օրինակ, մարմինը, որ կազմված է չորս տարերքներից, չի կոչվում ո՛չ հրին համագո, ո՛չ հուր, ո՛չ օդ, ո՛չ ջուր, ո՛չ հող և համագո չէ այս տարերքներից և ոչ մեկին: Ուստի, եթե Քրիստոս բնությունների միավորումից հետո դարձավ մի բարդ բնություն, ինչպես կարծում են հերետիկոսները, ապա նա պարզ բնությունից դարձավ բարդ, և արդեն համագո չէ ո՛չ Հորը, Ում բնությունը պարզ է, ո՛չ էլ Մորը, քանզի Նա կազմված չէր Աստվածությունից ու մարդկությունից: Այս դեպքում և Քրիստոս չէր ունենա ո՛չ Աստվածություն, ո՛չ մարդկություն, և չէր կարող կոչվել ո՛չ Աստված, ո՛չ մարդ, այլ միայն Քրիստոս, համ էլ այս անունը՝ Քրիստոս, ըստ նրանց կարծիքի, կլիներ ոչ թե Դեմքի, այլ լոկ

բնության անուն»[15]: Առաջին հայացքից այս փաստարկումն անթերի է, սակայն եթե ավելի ուշադիր դիտարկենք այն, ապա պարզ կդառնա նրա թերիությունը: Հովհան Դամասկացին միաբնակներին վերագրում է Քրիստոսի բարդ բնության գաղափարը, սակայն ճշմարտությունն այն է, որ միաբնակները և մասնավորապես Սրբ Հովհան Օձնեցին առհասարակ Քրիստոսի բնությանը չէին վերագրում պարզություն կամ բարդություն, իրավացիորեն համարելով, որ հավատի խորհուրդների մասին խոսելիս հարկ է, հետևելով անճառելի աստվածաբանության սկզբունքներին, խուսափել Աստծուն որևէ դրական ատրիբուտներ վերագրելուց: Ինչպես ասում է Սրբ Հովհան Օձնեցին. «Ապա ուրեմն, ոչ է ըստ բնութեան նոյնութեան՝ մի բնութիւն, զի թէ և ասեմք՝ մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ, ոչ այդպէս խելայեղ եւ ջախջախ մտածութեամբ, որպէս թէ միոյն ի միւսմէն բաց բարձեալ, և կամ լուծեալք ի միմեանց,՝ որպէս խոնաւուտ բնութեանցն. յորմէ լինի եւ ոչ մի բնութիւն: Այլ զոր էրն ոչ ի բաց թողլով, եղեւ՝ զոր ոչն էր. եւ այսպէս բարձրագունին ծանուցաւ խոնարհութիւն. մնալով ի բարձրութեան՝ գտաւ նոյն ինքն ի խոնարհութեան: Ապա ուրեմն մի բնութիւն եւ մի դէմ Քրիստոսի, եթէ պարտ է համառօտագոյնս ասել, ոչ ըստ նոյնութեան բնութեան կամ ըստ միանձնականութեան. զի այս երկոսին ի միասին գրեթէ զրկեսցէ, զԱստուած ի մարդն լինելոյ եւ զմարդն յաստուածանալոյ.այլ է որպէս բազում անգամ ասացի, ըստ անճառ միավորութեան Բանին ընդ Իւրում մարմնի»[16]: Այս դրվագում Հայոց Եկեղեցու քրիստոսաբանությունն արտահայտված է սպառիչ հստակությամբ: Ինչպես տեսնում ենք, Սրբ Հովհան Օձնեցին չի

---

[15] **Նույն տեղում**, էջ 90:

[16] **Ընդդէմ երևութաբանաց**, «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցւոյ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1833, էջ 50:

խոսում Քրիստոսի բնության պարզության կամ բարդության մասին: Ի տարբերություն Դամասկացու՝ նա ոչ միայն ձևականորեն, այլև ըստ էության կիրառում է անճառելի աստվածաբանության սկզբունքները՝ խուսափելով հաստատողական արտահայտություններից հավատի ճշմարտությունների մասին: Քրիստոսաբանության մեջ անճառելիության սկըզբունքը պահանջում է հրաժարում վերացական դատողությունների միջոցով Աստծո Որդու մարդեղության խորհըրդի ըմբռնման փորձերից, քանզի մարդկային մտածողությունը, պայմանավորված լինելով զգայական փորձով, անզոր է ճանաչելու գերզգայական և զուտ հոգևոր Աստծուն: Քրիստոսի Անձի մեջ աստվածային անեղ բնությունը անճառելի միավորվել է մարդկային եղական բնության հետ: Ելնելով այս փաստից՝ Սրբ Հովհան Օձնեցին տալիս է Քրիստոսին իրարամերժ և տրամաբանորեն հակասական սահմանումներ՝ քաջ գիտակցելով, որ առանձին վերցրած, նրանք հավասարապես չեն կարող ստույգ սահմանել Աստծո Որդու բնությունը. «Իսկ եթէ իրաւապես եւ բարեպաշտաբար զերկոսին լսես, ոչ ինչ է արգել զմին ասելով յիշել եւ զառ ի յերկուցն՝ եւ դարձեալ՝ ոչ մոռանալով զյերկուցն, խոստովանել և զմին»[17]:

Հայոց Եկեղեցու քրիստոսաբանական հայեցակարգը հետևողական է և համոզիչ: Ըստ այս հայեցակարգի՝ Քրիստոս կատարյալ մարդկային բնություն ընդունած աստվածային Բանն է: Մարդեղությունից հետո աստվածային և մարդկային բնություններն ի Քրիստոս անճառելի և անշփոթ միություն են կազմել, ինչի հետևանքով հավատի այս մեծ խորհուրդը բացատրելու բոլոր փորձերը դատապարտված են ձախողման, քանի որ բանականությունն անզոր է հասկանալ գոյաբանական հակադրությունների անքակտելի

[17] Նույն տեղում:

միությունը, որոնցից յուրաքանչյուրը պահպանում է իր որակական որոշակիությունը: Բանը մարդացավ Սրբ Կույսից, ում բնությունը Սրբ Հոգին նախօրոք մաքրագործել էր ադամական մեղքից, որպեսզի Աստծո Որդին ազատ լինի նրա հետևանքներից: Բանի աստվածային բնությունն ի սկզբանե անխզելիորեն կապված էր Հիսուսի մարդկային բնության հետ, այնպես որ առաջացել է այն, ինչ ս.Կյուրեղ Ալեքսանդրացին անվանել է «մի բնութիւն Աստուծոյ Բանին մարմնացելոյ»:

MATEVOSYAN ARTHUR

ON SOME FEATURES OF THE MIAPHYSITE AND DIAPHYSITE CHRISTOLOGICAL CONCEPTIONS

Keywords: Jesus Christ, God, Holy Spirit, Chalkedonian, Church, Testament, Apolinar, Nestor, Trinity, Miaphisite, Diaphysite.

The problem of the relationship between divine and human natures in the person of Christ began to interest the Church as early as the 4th century, but Christological problems became particularly relevant in the next, 5th century due to the emergence of Nestorian and Arian heresies, which were rejected and condemned by the Church. The Council of Chalcedon had an essential role in the approval of Christological dogma and its decisions were not adopted by the majority of the Eastern Churches, and among them the Armenian Church. During the long struggle against Chalcedonian Christology, the Armenian Church developed its own Christological conception, which is distinguished by consistency and convincingness. According to this conception, Christ is the Logos, who adopted

the perfect human nature. After incarnation, the divine and human natures in Christ formed unspeakable and unmixed unity, as a result of which all attempts to explain this great mystery of faith are doomed to failure, because the mind is unable to understand the inseparable unity of ontological opposites, each of which retains its qualitative definition. The Logos became incarnate of St. Virgin, whose nature the Holy Spirit had previously purified from original sin, so that the Son of God would be free from its consequences. The divine nature of the Logos was initially inextricably linked with the human nature of Jesus, so that the fact that St. Cyril of Alexandria called "the one nature of God the Word incarnate."

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

SAFRASTYAN RUBEN

DIE ZWEITE TANZIMAT-PHASE: KONZEPT DER "VERSCHMELZUNG UND ZUSAMMENFÜHRUNG"

Schlüsselwort: Osmanisches Reiche, Tanzimat, Reform, Mehmed Emin Ali Pascha, Mehmed Fuat Pascha, "Fusion und Zusammenführung", Hatt-i Hümayun, Sultan, Europa, Muslim.

In der Geschichte des Osmanisches Reiches ist die Zeit zwischen Mitte der 50er und frühen 70er Jahren des XIX Jahrhunderts als die zweite Tanzimat-Phase bekannt. Die türkischen politischen Persönlichkeiten der damaligen Zeit, die Führer der Reformbewegung Mehmed Emin Ali Pascha und Mehmed Fuat Pascha führten eine Politik der Annäherung an den Westen, in der Hoffnung, damit so viele Regionen wie möglich unter der Herrschaft des Sultans zu erhalten.

Die größte Gefahr für die Integrität des Reiches war die nationale Befreiungsbewegung der unterdrückten christlichen Nationen. Ali Pascha und Fuat Pascha sahen dies ohne Zweifel ein und versuchten die bewaffneten Aufstände der Christen zu verhindern, folgend der Tradition dessen Gründer die Politiker der Anfangsphase der Proto-Tanzimat und Tanzimat waren. Daraus folgte, dass Ali und Fuat ideologische Nachfolger der türkischen Politiker der vorherigen Generation waren.

Auf die Formung ihres Weltbildes beeinflusste die vergleichsweise bessere Vertrautheit mit den europäischen Realitäten. Die Notwendigkeit der "Verschmelzung" von Muslimen und Nicht-Muslimen begründeten sie auf das Beispiel Europas. Ali schrieb, dass dort, "alle Menschen frei und gleich sind ...

Religion und Herkunft keine Rolle spielen, und jede Person jede Position einnehmen kann"[1].

Doch Ali und Fuat kopierten nicht nur ihren Vorgänger, sondern gingen sogar noch weiter und formulierten das Konzept der "Verschmelzung und Zusammenführung" aller Bewohner des Osmanischen Reiches, unabhängig von ihrer nationalen oder religiösen Zugehörigkeit, und machten es zum obersten Ziel ihrer Politik. Sie waren davon überzeugt, dass es der einzige Weg war, um die territoriale Integrität des Osmanischen Reiches zu erhalten. Im Mai 1867, erklärte dies Fuat Pascha klar und deutlich an den russischen Botschafter, N. P. Ignatjew, in Konstantinopel, der nach seinem Gespräch mit dem türkischen Politiker, nach Petersburg berichtete: "Er (d.h. Fuat) behauptet, dass die Rettung des Reiches in der Verschmelzung der muslimischen und christlichen Nationen liegt, und nicht in ihrer parallelen Koexistenz"[2].

Die türkischen Politiker diskutierten über die Notwendigkeit der "Zusammenführung" nicht nur mit den Vertretern der ausländischen Nationen. Am Ende seines Lebens hatte Fuat in seinem geheimen politischen Testament noch einmal den Sultan davor gewarnt: "Ohne die Zusammenführung scheint mir die weitere Existenz des Osmanischen Reiches nicht realistisch "[3].

---

[1] **Ali Pascha**, Memorandum. - [A. D. Mordtmann], Stambul und das moderne Türkenthum (Politische, soziale und biographische Bilder von einem Osmanen), B. 1, Leipzig, 1877, S. 84.

[2] **Ignatjew N.P. an Gortschakow A.M.**, Kostantinopel, 25. April/ 7 Mai, 1876 Archiv der Außenpolitik des Russischen Reiches (AWPRI), Bestand Büro, 1867, Akte 31, Blatt 489.

[3] **Fuad Pasha**, Political testament. J. L Farley, Turks and Christians, London, 1876, p. 242.

Die Paschas bestanden darauf, dass die Zusammenführung alle Bereiche der gesellschaftlichen Beziehungen enthalten sollte, "außer rein religiösen Angelegenheiten"[4].Sie betonten auch, dass bei allen Änderungen, die vier Säulen, auf denen das Osmanische Reich basiert, unverändert bleiben sollten. Das waren: "Die muslimischen Millets, der türkische Staat, die osmanischen Sultane und Istanbul, als Hauptstadt"[5].

Ali Pascha hatte sehr oft die besondere Rolle des türkischen Volkes in der neu integrierten Gesellschaft betont. In einem Brief (1858) an den französischen Botschafter Thouvenel, in der Türkei, schrieb er: "Wenn es bei uns immer noch ein Volk gibt, das in der Lage ist, andere zu führen und zu dienen ... als Bindeglied für die Gesellschaft, dann ist es das osmanische Volk ist " (gemeint sind die Türken)[6]. In der geheimen Depesche an Cemil Pascha, der zu dieser Zeit in Paris war (1862), wiederholte er seinen Gedanken: "Ich denke ... nur die Türken können als Bindeglied dienen, oder ... wollen ihre Vormachtstellung gegenüber den anderen halten ... Das ist der einzige Weg, um das Reich vom endlosen Chaos und Bürgerkrieg zu retten "[7].Somit, sah Ali Pascha die Sicherung der dominierenden Position der Türken als der einzige Weg, um die Situation zu stabilisieren. Bei Fuat war die Absicht, an der türkischen Komponente in der Politik der "Zusammenführung" zu verlassen weniger offensichtlich. Obwohl dachte er auch, dass die Türken besser geeignet sind, um das Land zu re-

---

[4] **Ebd.,** p. 243.

[5] **Cevdet Paşa,** Tezakir, 1 12, Ankara, 1953, s. 85.

[6] **Thouvenel L.,** Trois années de la Question d'Orient, 1856 1859, Paris, 1897, p. 317.

[7] **Lewis B.,** Ali Pasha on nationalism. Middle Eastern Studies, 1974, № 10, p. 71.

gieren[8]. Aus den oben genannten Tatsachen ist das letztendliche Ziel von Ali und Fuat, die Bewahrung und Festigung der dominierenden Position der Türken im zukünftigen, reformierten Reich, ersichtlich.

Die Paschas schlugen auch eine Reihe von Maßnahmen vor, die die "Verschmelzung" erleichtern würden. Sie nannten die Erziehung aller Völker des Reiches im Geiste der Einheit zur Treue zu den Behörden, als das wichtigste Mittel. "Der Staat kann die ideologischen Kontroversen unter seinen Untertanen vermeiden, wenn sie im gleichen Geist erzogen werden ", schrieb Ali Pascha[9]. Der erste Meilenstein auf diesem Weg war die Gründung von gemischten Bildungseinrichtungen der ersten beiden Ebenen, da Fuat markierte, dass "die Zusammenführung von der Schulbank beginnt"[10]. "Die Aufklärung im gemeinsamen Geiste" würde in Lyzeen wie die Galatasaray Lyzeum fortsetzen. In seinem politischen Testament, geschrieben in Türkisch, berufe sich Ali Pascha auf den Sultan, auch ein paar ähnliche Institutionen wie das, so viel wie möglich zu öffnen, denn das würde den Prozess der "Verschmelzung" beschleunigen[11]. Die einheitliche Bildung würde, seiner Meinung nach, "die Interessen der verschiedenen Völker des Reiches vereinen", würde sie loyal gegenüber der osmanischen Re-

---

[8] **Challemel-Lacourt P.,** Hommes d'état de la Turquie. Aali Pacha et Fuad Pacha. - Revue des deux mondes. 1868, XXXVIII année, 2 série, № 78, p. 922.

[9] Belgelerle Tanzimat· Osmanlı Sadrıazamlarından Ali ve Fuad Paşaların siyasi vaziyyetnameleri. Hazırlıyan: E. D. Akarlı, İstanbul, 1973, s. 47.

[10] **Ignatjew N.P. an Gortschakow A.M.,** Kostantinopel, 7/19 März, 1876 AWPRI, Bestand Büro, 1867, Akte 31, Blatt 63.

[11] Ali Paşa, Vaziyyetname. Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrıazamlarından Ali ve Fuad Paşaların siyasi vaziyyetnameleri. Hazırlıyan· E. D. Akarlı, İstanbul, 1973, s. 47

gierung machen, und damit den Staat von Zerstückelung ersparen[12].

Eine weitere effektive Maßnahme für "Verschmelzung", war die Wehrpflicht der Christen. Einige westliche Diplomaten fanden, dass es am effektivsten für die "Verschmelzung" wäre. Der österreichische Botschafter in Konstantinopel Herr Prokesch schrieb: "Nichts würde einen solchen Einfluss auf die Realisierung der Verschmelzung der Rassen als Inkorporation des Militärsystems in das Leben, basierend auf die Genehmigung der Wehrpflicht aller Untertanen, haben"[13]. Unter den türkischen Politiker, die diese Ansicht unterstützten, war Fuat. Dieses Problem "erregt die Aufmerksamkeit in der Türkei", und wurde auf der Hohen Rat besprochen, dies teilte das Russische militärische Vertreter in Konstantinopel mit[14].Die meisten türkischen Minister strebten danach, dass die Türken die Reihen der Offiziere erobern[15]. Sofort wurde eine Sonderkommission für die umfassendere Analyse der Problematik entwickelt, jedoch ist keine endgültige Entscheidung zustande gekommen[16]. Diese Idee wurde weder von den Christen noch von den Muslimen gebilligt[17]. Am Ende seines Lebens wurde auch Fuat da-

---

[12] **Aali Pacha,** Testament politique. La Revue de Paris, 1910, T. 3, № 9, p. 106.

[13] Observations du Baron Prokesch sur le Mémoire du cabinet français. – Schopoff A. Les reformes et la protection des chretiens en Turque, 1673 - 1904, Paris, 1904, p. 89.

[14] Ein militärischer Agent in Konstantinopel über die angebliche Bildung von Militäreinheiten aus Christen, April 10/22 1861. - Militärische und historische Archive Russlands [RGWIA] 3.1. Sammlung von militärischen und wissenschaftlichen Archiven, 71 Türkei, Bestand 450, 1658 1917, Akte 66, Blatt 35.

[15] Ebd , Blatt 36

[16] **Ignatjew N.P. an Gortschakow A.M.,** Konstantinopel, 21 März/2 April,1867. AWPRI, Bestand Büro, 1867, Akte 31, Rückseite des Blattes 159

[17] Ebd., Blatt 159.

von enttäuscht und in seinem politischen Testament überging er dies mit Schweigen.

Auf dem Weg zu der "zusammengeführten" Gesellschaft waren die nicht-muslimischen Millets ein ernsthaftes Hindernis. Während der ganzen ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts fanden Prozesse in den großen griechischen und armenischen Millets statt, die die wachsenden nationalen Gefühle der Balkanländer und Armenier bewiesen. Gewöhnliche Mitglieder des Millets forderten Freiheit und Gleichheit mit den Muslimen. Die Bewegung der christlichen Nationen für die Autonomie verstärkte sich.

Diese Entwicklungen besorgten die Herrscher des Reiches. Wenn in der ersten Phase der Tanzimat ihr Ziel, die Beziehungen mit den Führern des Millets nicht zu verschärfen, war, ist jetzt die Situation ganz anders. Reformatoren der zweiten Phase der Tanzimat kamen zum Schluss, dass die Millets viel zu viel Autonomie genossen, und dass diese begrenzt werden sollte. Dennoch wurde beschlossen das Institut für Millets zu bewahren.

Nach den Ansichten der Tanzimat Reformer der zweiten Phase sollten die Millets in Religionsgemeinschaften umgewandelt werden, und im zivilen Leben ihre Befugnisse sollten vernichtet werden. Von da an waren die Christen nicht mehr Mitglieder einer Millet, sondern nur osmanischen Untertanen. Was die Behörden beunruhigte war, dass die Millets tatsächlich in Rechtsorganisationen wurden, die sie zu einem gewissen Grad zur Intensivierung der nationalen Befreiungsbewegung der Christen forderten. Aus diesem Grund sollten sie unter der direkten Kontrolle der Regierung sein. "Jede Gemeinschaft (Millet) bildet eine getrennte Einheit", schrieb Ali Pascha, "die anders im Geist, Sprache, Gewohnheiten, Wünschen ist. Ihre

Entwicklung kann außer Kontrolle geraten ... Jede Gemeinde sollte von der Regierung das Recht bekommen, sich mit Religionsfragen und ausschließlich mit religiösen Fragen zu beschäftigen ...[18]". Diese These von Ali wurde in der Hatt-i Hümayun von 1856 formuliert.

Die Politik der "Verschmelzung" vorgeschlagen von Ali und Fuat, sollte bestimmte Änderungen in der politischen Struktur des Landes führen. Und sie sahen dies ein. Fuat schlug dem Sultan vor so schnell wie möglich notwendige Reformen zu unternehmen[19]. Und Ali, als umsichtiger Politiker, wusste, dass das "Tempo", wie er es ausdrückte, der Fortbewegung durch Reformen "sollte von der Angst um Zornerzeugung, zurückgehalten werden"[20]. Er sah voraus, dass "etwa ein Jahrhundert erforderlich ist, um eine Stabilisierung zu erreichen"[21].

Das weitverbreitete "Zusammenführen" von Ali Pascha und Fuat Pascha war nichts anderes, als ein Versuch die christlichen Völker "friedlich" zu privatisieren und zu entfremden, und dadurch die nationale Frage im Osmanischen Reich zu lösen. So war das Ergebnis der fünfzigjährigen Entwicklung des "liberalsten" politischen Denkens der türkischen Politiker. Sie waren äußerlich pro-westlich und progressiv, aber in Wirklichkeit verkörperten sie eine leicht modernisierte Version der türkischen Konservativen. Ignatjews Charakteristik von Ali Pascha war nicht unbegründet: "Trotz seiner nach außen eu-

---

[18] **Ali Pacha,** Testament politique. La Revue de Paris. 1910, t. 3, № 9, p. 106

[19] **Fuad Pasha,** Political testament. p. 235 -236

[20] **Challemel-Lacourt P.,** Hommes d'état de la Turquie. Aali Pacha et Fuad Pacha Revue des deux mondes, 1868, XXXVIII année, 2 séries, No. 78, p. 916 917.

[21] **Lewis B.,** Ali Pasha on nationalism - Middle Eastern Studies, 1974, № 10, p. 79

ropäischen Wirkungsweise, war er ein echter Türke und gegen Europa"[22].

Der türkische Verwalter Fuat der Tanzimat Epoche war über die immer größer werdende christliche Bevölkerung im Imperium ernsthaft besorgt, er hatte die Befürchtung, dass die Christen die Muslime "verschlingen" könnten[23]. Laut einer gut informierten Engländer W. Denton, der die Nachrichten des britischen Konsuls im Osmanischen Reich studiert hatte, um es zu verhindern, organisierte die Hohe Pforte regelmäßig Massaker der Christen, diese Tatsache "setzte Europa ins Entsetzen"[24].

Außerdem strebte das Osmanische Reich die quantitative Mehrheit der Muslime in den 50er-60er Jahre, zu erhalten: durch die Ermutigung der Zahl 595.000[25]. Die Mehrheit der Tscherkessen und Tataren siedelten in den balkanischen Provinzen, um die Zahl Massenaufnahme von muslimischen Flüchtlingen aus Russland ins Land. Nur während der ersten zehn Jahre (1854-1864) betrug ihre Aufnahme der Muslime dort zu erhöhen. In jeder geeigneten Situation griffen Ali und Fuat auf die getesteten Mittel der türkisch - herrschenden Elite zurück, auf die gewaltsame Islamisierung, um das Land von den ekelhaften "Ungläubigen" zu befreien.

Die Analyse der grundlegenden Bestimmungen des Kon-

---

[22] [**Ignatjew N.P.**], Die Erinnerungen von Graf Ignatjew, 1864-1874. - Russische Altertum, 1915, Band 162, Buch 4, S. 19 (in Russisch).

[23] **Kozhewnikow W.F.,** Rustschuk (Ruse), 7 Januar 1867. AWPRI, Bestand Hauptarchiv, II 18, 1855 1867, Akte 1 (Über türkische *Hatt* i *Hümayunen,* 1855-1857, 1866 1867), Blatt 193

[24] **Denton W.,** Die Christen in der Türkei. Russische Zeitung, 1864, Band 50, No. 3, S. 117 (in Russisch).

[25] **Karal E.Z.,** Osmanlı Tarihi. VII cilt: Islahat Fermanı devri, 1861 1876. Ankara, 1956, s. 277-278.

zepts der "Verschmelzung" der multiethnischen Bevölkerung des Osmanischen Reiches wurde an die Entfremdung der nicht-türkischen Völker ausgerichtet. Das war das oberste Ziel, aber die dort enthaltene Gleichstellung von Muslimen und Nicht-Muslimen gegenüber den unterworfenen Völkern über die Bestimmungen der "unparteiischen" Politik war nichts anderes als das oberste Ziel zu verschleiern.

Ali und Fuat entwickelten ein langfristiges Programm der "Verschmelzung" und versuchten seine Hauptpunkte in Kraft zu setzen. Die Gesetzesreformen, die während ihrer Herrschaft durchgeführt wurden, bewiesen, dass sie in Übereinstimmung mit diesem Programm handelten.

Wie bereits erwähnt wurde, besetzten die Maßnahmen eine wesentliche Stelle in diesem Programm, die zur Umwandlung von Millets in rein religiösen Institutionen, durch die Vernichtung ihrer traditionellen Befugnisse, gerichtet waren. Die Vorschrift, die im Text der Hatt-i Hümayun vom 18. Februar 1856 enthalten war, gewährleistete die Umsetzung dieser Idee: Den religiösen Führern des Millets, die traditionell die Gemeindeangelegenheiten verwalteten und als Vermittler zwischen den gewöhnlichen Mitgliedern des Millets und türkischen Behörden fungierten, wurde die Beschäftigungen mit zivilen Angelegenheiten verboten. Letztere wurden zu den Führern der Sonderräte (Medschlis), die aus den beiden, geistlichen und weltlichen Personen, bestanden.

Somit wurde den Bischöfen das Recht auf die vollständige Präsentation der Interessen ihrer Gemeinden an die Hohe Pforte entzogen, während die neu gegründeten Räte das Recht nicht bekamen. Von da an blieb den Nicht-Muslimen nur ein einziger Weg, um sich von dem Druck der türkischen Behörden zu schützen, nämlich sich an die Gerichte zu wenden, die

von der gleichen Regierung beaufsichtigt wurden[26] ... Somit legte dies einen Grundstein für den Zusammenbruch des Systems, das die innere Autonomie der nicht-muslimischen Bevölkerung innerhalb des Millets gewährleiste und für die Ersetzung des Systems der rein geistigen und von den Privilegien beraubten Organisationen im Zivilbereich erlaubte. Zehn Jahre später, im März 1866, wurde ein offizielles Rundschreiben veröffentlicht, das diese Bestimmung von Hatt-i Hümayun bestätigte: Den religiösen Führern wurde die Vorlegung der sogenannten *Takrirs* (Beschwerden), außer den rein geistigen Problemen, bei der Hohen Pforte verboten.

In Hatt-i Hümayun wurde noch eine andere Absicht erklärt: Bestätigung der direkten Überwachung der Regierungen über die Aktivitäten der nicht-muslimischen Millets durch das Heranziehen der nicht-muslimischen Elite in das osmanische Verwaltungssystem. Durch eine der Bestimmungen des Hattes wurde den Führern des Millets ein staatliches Gehalt vorgesehen, wodurch sie Regierungsangestellte wurden[27].

Alle Bewohner des Reiches, unabhängig von ihrer nationalen oder religiösen Identität, wurden in der Hatt-i Hümayun als "Untertanen der Hohen Staat", "Untertanen der Heiligen Staat", "Untertanen des Sultans" vereinheitlicht. Wie der amerikanische Turkologe R. Davison erwähnte, war dies ein Schritt zur Beseitigung der "Barrieren zwischen den Millets"[28].

Im Text von Hattes wurde zum ersten Mal ein Ausdruck verwendet, das dem Begriff "Patriotismus" (*Vatandaşlık*)[29], gleichsteht. Somit waren im Hatt solche Begriffe formuliert, die

---

[26] Düstür. Cild-i evvel, İstanbul, 1289. s. 9

[27] Düstür. Cild-i evvel, İstanbul, 1289. s. 9.

[28] **Davison R.,** Reform in the Ottoman Empire 1856 1876, Princeton, 1963, p 56

[29] Düstür. Cild-i evvel, İstanbul, 1289. s. 9

später die Basis der Konzepte "osmanische Nation" und "osmanischen Patriotismus" bildeten.

Die Analyse des Inhalts des sultanischen Hattes zeigte, dass dort schon die Konzepte der Politik der "Verschmelzung" im embryonalen Zustand beinhalteten. Allerdings stellte der Hatt keinen Rechtsakt als solches dar. Es enthielt nur einige Neuheiten, deren Einführung in die Gesetzgebung ein zukünftiges Problem war. Es wurde in den 60er Jahren durchgeführt.

Die Staatsmänner von Tanzimat legten großen Wert auf die Reformen im Bereich der lokalen Verwaltung. Es ist nicht zufällig, dass die Reform des Provinz-Systems (*Vilayet*-Systems) als der wichtigste Schritt zur Schaffung der Voraussetzungen für die "Verschmelzung" angesehen wurde.

Ali Pascha beurteilte das so genannte "Gesetz über die Donauprovinzen", das im Jahre 1864 verabschiedet wurde und im Jahre 1867 als Vorbild für das Gesetz über die Provinzen diente, und in der anonymen Broschüre, die in Paris veröffentlicht wurde, behauptete er, dass das Gesetz die Interessen der Einwohner des Landes, unabhängig von ihrer nationalen und religiösen Zugehörigkeit, entsprach[30]. Die Analyse des Gesetzinhaltes erlaubt uns, die wichtigsten Richtungen und Ziele der Politik der Verwaltungsreformen der Führer von Tanzimat zu identifizieren.

So nach dem Gesetz wurden die Bewohner der Donauprovinzen, die zum größten Teil von Bulgarien umfasste, als "Untertanen der Hohen Zustand" angekündigt, egal zu welcher Gemeinde sie gehörten. Damit wurde eine der wichtigsten Bestimmungen der Politik der " Zusammenführung" rechtlich

---

[30] [Un Impartial], Réponse à Son Altesse Moustapha Fazil Pacha au sujet de Sa lettre au Sultan. Paris, 1867, p. 19.

bestätigt. Die Nicht-Muslime bekamen das Recht auf die gleichberechtigte Vertretung in den Verwaltungsräten aller Ebenen (die Räte von Provinzen, von Sandschaken und von Kazas)[31]. Doch, aufgrund der Tatsache, bestand die muslimische Bevölkerung in Provinzen meistens aus Türken, während zu den nicht-muslimischen, neben Bulgaren, auch Griechen, Armenier, Juden und andere gehörten, so die Mehrheit in den Medschlis automatisch die Türken bekamen. Das Prinzip der "gleichen Repräsentation" der Muslime und Nicht-Muslime, insbesondere in den Bedingungen der Donauprovinzen, wo die Anzahl der nicht-muslimischen Männer doppelt so groß[32], wie die Anzahl der muslimischen Männer war, verfolgte in Wirklichkeit das Ziel der Gewährleistung einer überproportional großen Vertretung der Muslime in Medschlis.

In Übereinstimmung mit den Gesetzen zeigten die Artikeluntersuchungen, dass trotz der Bekanntgabe des berüchtigten Grundsatzes "gleicher Repräsentation", enthielt das Gesetz Bestimmungen, die viel größere Darstellung von Muslimen in den neu eingerichteten provinziellen Medschlis auf verschiedenen Ebenen zu legalisieren. Zum Beispiel wurde die Einrichtung für die 11-köpfigen provinziellen Verwaltungsmedschlis vorgesehen und durch Wali geleitet. Nur 6 von 11 Personen (3 Muslime und 3 Nicht-Muslime) wurden gewählt und die restlichen fünf wurden in die Medschlis "nach Positionen" miteingeschlossen. *Vali* (Vorsitzender von Medschlis), der Inspekteur des Scharia-Gerichtes, der Finanzverwalter von Wilajet, der Postverwalter und der Administrator der Außenbeziehungen. Die absolute Mehrheit der Führungspositionen in Wilajets

---

[31] Düstür. Tabb-ı sani, Dersaadet, 1282. s. 517-536.

[32] **Todorow N.,** Baltischer Stadt des XV XIX Jahrhunderts, Moskau, 1978, S. 283 (in Russisch)

wurde von den Türken besetzt. In der Praxis waren von 11 Medschlimitgliedern nur drei oder vier Nicht-Muslime. In den Medschlis von Sandschaken und von Kazas war der Anteil sehr ähnlich.

Eines der Ziele des Gesetzes von 1864 war die Begrenzung der traditionellen Unabhängigkeit der internen Angelegenheiten der selbstverwaltenden bulgarischen Gemeinden. Von da an wurden die Mitglieder von Medschlis als Vertreter aller "Osmanen"[33] gehalten, und nicht von bestimmten Gemeinden. Anstelle der Gemeinderäte wurden die sogenannten Ältestenräte gegründet, die ein nachgiebiges Werkzeug in den Händen der Regierungen waren, und eine effektivere Aufsicht des Lebens in den bulgarischen Gemeinden durch die Regierungen versicherte.

Nach dem Gesetz wurden auch gemischte Justiz-Räte gegründet, die die Rechtsfälle zwischen Muslimen und Nicht-Muslimen untersuchten. Sie wurden von einem türkischen Kadi geleitet. Die Ratsmitglieder, einschließlich der Christen, bekamen einen Gehalt von den türkischen Regierungen, d.h., sie waren Regierungsangestellte.

Wie oben schon erwähnt wurde, in Übereinstimmung mit dem Gesetz von 1864, waren die Christen berechtigt als Mitglieder von Medschlis gewählt zu werden. Einen großen Platz im Gesetz (§ 67 bis 82)[34] wurde für die Bestimmungen über die Wahlorganisationen in verschiedenen Ebenen zur Verfügung gestellt. Die Analyse dieser Absätze macht deutlich, dass sie so erstellt waren, um die Regierungen die Auswahl der nützlichen Personen von den Nicht-Muslimen zu sichern. Somit wurde die Organisation der Wahlen zu den Behörden zuge-

---

[33] Düstür. Tabb-ı sani, Dersaadet, 1282. s. 520, 524.

[34] Ebd., s. 531 -534

ordnet, die ihrerseits die Möglichkeit hatten, die Kontrolle über die Wahlen auszuüben. Für die Kandidaten wurde eine hohe Immobilien-Qualifikation gesetzt, die viel höher war als das "hohe" Niveau von Medschlis. Somit war offensichtlich, dass die Autoren des Gesetzes in ihren Aktivitäten sich auf die wohlhabenden Schichten der Gesellschaft, darunter auch auf die Nicht-Muslime, zu verlassen strebten.

Im Geiste der "Zusammenführung" wurden auch die Zentralbehörden der Regierung neu organisiert. Im März 1867 wurden anstelle des Obersten Justizrates zwei neue Institutionen gegründet: der Staatsrat und der Justizrat.

Die Hohe Pforte gab dem Staatsrat eine außergewöhnliche Bedeutung. Im ersten Artikel seiner Satzung wurde erwähnt, dass er "die Zentralbehörde der Verwaltung des Reiches ist"[35]. Auch die Nicht-Muslime wurden in den Räten ernannt. Allerdings hatte die Besetzung der Räte das genaue Verhältnis zwischen verschiedenen Völkern und der national-konfessionellen Gruppen des Reiches nicht reflektiert. So waren von 41 Mitgliedern des Staatsrates, nur 13 Nicht-Muslime[36]. Im Allgemeinen war die Gründung des Staatsrates ein weiterer Schritt in Richtung der Einführung der Ideen der "Zusammenführung" im Verwaltungs- und Staatssystem des Osmanischen Reiches.

Im Programm der "Verschmelzung", wurde ein großer Wert auf die "ideologische Zusammenführung" der Bevölkerung des Reiches gelegt. Es wurde vermutet, dass die Erziehung im Geiste der Hingabe zum Sultan und zum "Osmanischen Heimat" die "Zusammenführung" möglich machen würde. Zu

---

[35] Düstür. Cild-i evvel, İstanbul, 1289, s. 703.

[36] **Karal E. Z.,** Osmanlı Tarihi. VI cilt: Islahat Fermanı devri, 1856 - 1861 Ankara, 1954, s. 148 - 149.

diesem Zweck wurden zwei Maßnahmen vorgeschlagen: gemischtes muslimisch-christliches System der öffentlichen Bildung und gemischte militärische Formationen.

Im Jahr 1860 wurde ein Regierungserlass herausgegeben, in dem die Notwendigkeit des Eintritts der Christen in muslimischen Schulen angegeben wurde, was eine Bildung im Geist der Regierung ermöglichte, um später damit als Staatsbeamter eingesetzt zu werden[37]. Jedoch konnte dieser Erlass nicht verwirklicht werden. Nicht nur die Muslime waren dagegen, die der Ansicht waren, dass die gemischte Erziehung von Kindern den Geist des Islam widersprach, sondern auch die Christen, die das verborgene Ziel der Regierung gelesen hatten, "in ihnen den Sinn von Nation und Religion abzuschwächen"[38].

Midhat Pascha, der im Jahr 1869 eine der höchsten Ämter in Konstantinopel besetzte, nämlich Präsident des Staatsrates, spielte eine entscheidende Rolle bei der Ausarbeitung des "Gesetzes über die öffentliche Bildung". In diesem umfangreichen Dokument von 196 Artikeln wurden die Ideen der Anhänger der "Zusammenführung" durch "gezielte Erziehung" der nicht-türkischen Nationen im Geist der Treue zu der "osmanischen Heimat" formuliert. Die Analyse dieses Dokuments gibt uns die Möglichkeit die zwei Hauptrichtungen der Politik der "Zusammenführung" im Bereich der Bildung zu offenbaren: einerseits, der Zerfall des entwickelten Bildungssystems der christlichen Bevölkerung und die Verstärkung der staatlichen Kontrolle über sie und andererseits, die Schaffung eines

---

[37] **Kozhewnikow W.F. an Ignatjew N.P.,** Rustschuk (Ruse), 23 Januar, 1866 AWPRI, Bestand Konsulat in Kostantiopel 1866, Akte 2182b (Konsulat in Rustschuk), Rückseite des Blattes 23.

[38] Ebd., Blatt 24

neuen Netzwerks von Bildungseinrichtungen mit dem Ziel der "ideologischen Zusammenführung" aller Einwohner des Landes.

Nach dem Gesetz wurden alle Schulen im Osmanischen Reich in staatliche und private Schulen unterteilt[39]. Für die nicht-muslimischen Kinder waren hauptsächlich die Privatschulen vorgesehen, die durch Artikel 1 des Gesetzes unter der direkten Überwachung des Staates waren. Übrigens, die Hatt-i Hümayun von 1856 schaffte spezielle Medschlis um die Schulen der Untertanen der christlichen Nationen zu überwachen[40]. Die Autoren des Gesetzes von 1869 betrachteten diese Bestimmung als übermäßig "liberal", und beschlossen, die nicht-muslimischen Schulen unter der direkten staatlichen Kontrolle zu übergeben.

Jedoch haben die Verfasser des Gesetzes sich damit nicht zufriedengestellt. Sie fügten weitere Bestimmungen in den Gesetzestext hinzu, zielten darauf ab, die spätere Entwicklung der Aufklärung zwischen den Christen zu verhindern. In dieser Hinsicht war der Paragraf 129 kennzeichnend, der legte fest, dass die Genehmigung für die Gründung einer "privaten" Schule nur das Ministerium für Bildung oder der Wali von Wilajet geben kann. Wobei nur unter der Voraussetzung, dass alle Lehrer der neu gegründeten Schulen eine offizielle Genehmigung oder ein Diplom, gegeben vom Ministerium für Bildung, haben sollten. Dies erschwerte das Verfahren der Eröffnung neuer Schulen.

Die oben genannten Paragrafen von 1869 reflektierten den Teil des Programms der "Verschmelzung", dessen Ziel das Ende der Autonomie des fortgeschrittenen Systems der Bildungseinrichtungen der christlichen Nationen war.

---

[39] Düstür. Cild-i sani, İstanbul, 1289, s. 184.

[40] Düstür. Tabb-ı sani, Dersaadet, 1282, s. 11.

Wie oben schon erwähnt wurde, verstanden die Initiatoren der Politik der "Verschmelzung", das den Anstieg der nationalen Befreiungsideologie allein durch restriktive Maßnahmen zu behindern unmöglich war. Daher legten sie zum ersten Mal die Idee der "zielgerichteten" Erziehung der nicht-muslimischen Untertanen im Geiste der Loyalität gegenüber dem Sultan und dem "Osmanischen Heimat" vor. Genau das war das ultimative Ziel der Bestimmungen über die "gemischte" Erziehung von Muslimen und Nicht-Muslimen.

Dieses Prinzip wurde in den Schulen des zweiten Grades eingeführt. Wie aus dem Artikel 38 deutlich wird, boten die Idadiye gemischten Schulen für die nicht-muslimischen Kinder keine speziellen Fächer, außer Theologie an. Daher waren die Kinder, die keine türkische Staatsangehörigkeit hatten, zur Entnationalisierung an solchen Schulen verurteilt.

Die Autoren des Gesetzes wagten das Prinzip der "gemischten" Ausbildung in den Grundschulen ersten Grades nicht einzuführen. Wahrscheinlich berücksichtigten sie die gescheiterte Erfahrung von Midhat Pascha in Donauprovinzen. In den Siedlungen, wo die Christen die Mehrheit bildeten, bot das Gesetz, zusammen mit den Sibjan Schulen (*Sıbyan Mektepleri)* für Muslime an, auch staatliche Grundschulen für nur christliche Kinder zu öffnen. Auf dem ersten Blick schien diese Bestimmung günstig für die nicht-muslimische Bevölkerung zu sein. Jedoch konnte man aus dem Artikel 6 des Gesetzes sehen, dass es überhaupt nicht so war, wie es ausgesehen hatte: in diesen Schulen wurden Fächer, verbunden mit der Geschichte und Literatur der Bevölkerung, dessen Kinder diese Schulen besuchten, nicht unterrichtet. Darüber hinaus betonte das Gesetz, dass die notwendigen Mittel für den Bau dieser Schulen von christlichen Gemeinden bereitgestellt werden sollten ...

Die christlichen Kinder, die gemischte oder "rein" muslimische Schulen abgeschlossen hatten, erhielten das Recht, nach dem Gesetz von 1869, in Lyzeen, die das loyale Beamtenpersonal für die Hohen Pforte vorbereiten sollten, angenommen zu werden. Die bekannteste dieser Einrichtungen war das Galatasaray-Lyzeum, dessen Satzung von der Hohen Pforte in 1868 veröffentlicht wurde. Im Artikel 1 wurde das Ziel der Gründung des Lyzeums wie folgt formuliert: "Bildung und Erziehung von jungen Menschen, die zu aller Klassen der osmanischen Untertanen gehören, im Interesse des Reiches"[41]. Diese Formulierung reflektiert die Meinung der pro-westlichen Reformer, die meinten, dass nach einer entsprechenden "Erziehung" die Einsetzung der Nicht-Muslime im öffentlichen Dienst möglich wäre.

Ali und Fuat erlitten einen Ausfall bei der Schaffung gemischter militärischer Einheiten. Der erste derartige Versuch wurde im Mai 1855 gemacht, als das Irade des Sultans (der Kabinettsorder des Sultans) über die Abschaffung von Haradsch (Kopfsteuer) und Ausbreitung des Militärdienstes über die gesamte Bevölkerung verkündete[42].

In diesem Dokument wurde mit den Ausdrücken, die typisch für die Tanzimat-Zeit waren, behauptet, dass, im osmanischen Staat die Nicht-Muslime das Recht unter dem Gesetz" zu blühen und in Würde zu leben" haben, so sollen sie zusammen mit Muslimen in der Armee dienen. "Bis jetzt haben nur die muslimischen Untertanen ihre Pflicht erfüllt", wurde im Irade gesagt, "während die Verteidigung der Heimat die Pflicht

---

[41] Düstür. Cild-i sani, İstanbul, 1289, s. 245.

[42] Eastern Papers: Correspondence respecting Cristian privileges in Turkey, London, 1856, XVIII. p. 1-3.

von uns allen ist"[43]. Zugleich enthielt das Irade eine wichtige Bedingung, dass die dominierende Stellung der Muslime in der "gemischten" Armee gehalten werden sollte. Dies wurde dadurch begründet, dass sie, angeblich Waffen zu tragen "gewöhnt" sind und auch dadurch, dass sie angeblich die Mehrheit der Bevölkerung des Reiches bilden[44]. In der Tat sollen die nicht-muslimischen Untertanen durch das Gesetz als "Kanonenfutter" für den Schutz des zerfallenden Reiches verwendet werden.

Wie die Muslime so auch die Christen waren gegen das Gesetz von 1855. Die Mehrheit der Muslime konnte nicht einmal daran denken, dass den "Gyauren" Waffe zu tragen erlaubt wird. Deswegen blieb das Gesetz von 1855 nur auf dem Papier und nach seiner Veröffentlichung wurden keine militärische Einheiten gebildet. Am Anfang der 60er Jahre wurde diese Frage wieder auf die Tagesordnung gesetzt, jedoch keine endgültige Entscheidung getroffen[45]. Somit gelang Ali und Fuat ihr Ziel in diesem Bereich nicht zu erreichen.

Die Krone der Bemühungen von Ali und Fuat über den Beitrag des Konzepts der "Zusammenführung" in der Verfassung war das Gesetz von 1869 über die osmanische Staatsbürgerschaft[46]. Nach § 1 des Gesetzes wurden alle Bewohner des Osmanischen Reiches, unabhängig von ihrer nationalen Zugehörigkeit und Konfession, "Untertanen des osmanischen Staates", erklärt[47].

---

[43] Ebd., p. 2.

[44] Ebd

[45] **Ignatjew N. P. an Gortschakow A.I.,** Konstantinopel, 21. März/2 April, 1867 AWPRI, Bestand Büro, Akte 32, Rückseite des Blattes 159

[46] Düstür Cild-i evvel, İstanbul, 1289, s. 16-18.

[47] Ebd., s. 16

Nach außen hin schien das Gesetz günstig für die Nicht-Muslime zu sein, da im theokratischen Osmanischen Reich zum ersten Mal ihr Recht als gleiche "Untertannen" mit den Muslimen rechtlich formuliert wurde, die religiöse Diskriminierung, die sich über Jahrhunderte als das Hauptmerkmal der muslimischen Staaten galt, formal verschwunden wurde.

Jedoch war die tatsächliche Bedeutung des Gesetzes anders. In Fakt beraubte sie das Recht auf nationale Identität der nicht-türkischen Völker. Künftig wurden alle Bewohner des Reiches als "osmanische Untertanen" angesehen und nicht als Griechen, Bulgaren, Armenier ... Es war ein entscheidender Schritt in Richtung des "Mischens und Zusammenführens" der multiethnischen Bevölkerung des Reiches.

Abschließend ist festzustellen, dass die Initiatoren der Politik des "Mischens und Zusammenführens" eine gesetzliche Definition nur auf einen Teil ihrer Programme geben konnten. Sehr wichtige Bestimmungen blieben unverwirklicht. Ein operatives und streng zentralisiertes Verwaltungssystem gelang nicht sich zu entwickeln, das eine Basis für die "Zusammenführung" werden konnte. Die Reformen im Bildungsbereich und im militärischen Bereich sollten den gemeinsamen Geist" formen, reflektierten jedoch nicht was vorher vollständig bedacht war.

Selbst die Autoren der Politik der "Zusammenführung" erkannten dies. Am Ende seines Lebens, mit der Beurteilung der Ergebnisse ihrer gemeinsamen Bemühungen mit Fuat, verzeichnete Ali Pascha mit schwerem Herzen: "Wir waren machtlos ...".

Dennoch, auch das, was die Tanzimat Reformer durchführen konnten, stellte Risiken für die weitere unabhängige Existenz der christlichen Nationen dar. Die Gesetze, die von ihnen initiiert und erlassen wurden, ebneten den Weg für die "fried-

liche" Entfremdung der unterworfenen Völker. Bemerkenswert ist, dass die "Zusammenführung" unter dem Vorwand, um die pro-westlichen Reformen durchzuführen und ein gerechtes Verwaltungssystem für alle Untertanen des Sultans zu erklären, verwirklicht wurde.

Die genannten Fakten zeigen, dass in den Tanzimatzeiten die Politik der Hohen Pforte zu nationalen Themen, trotz der Erklärung einer Reihe von fortschrittlichen Konzepten in Regierungshandlungen, Intensivierung der konservativen, antinationalen und bedrückenden Tendenzen, gekennzeichnet wurde. Es drängt uns die allgemeine Bewertung der Tanzimat-Epoche, in der westlichen und türkischen Geschichtsschreibung, als auch die weitverbreitete Meinung über die Politik der "Liberalisierung" der türkischen Regierung zu den unterworfenen Völkern, genommen auch die ganze Benotung dieses Zeitraums, zu überarbeiten. Dürfen wir uneingeschränkt behaupten, dass die Neuheiten des Tanzimats progressiv waren, wenn sie dazu bestimmt waren den nationalen Geist der christlichen Völker zu unterdrücken? Im Wesentlichen ebnete Tanzimat den Weg, wie unten gezeigt wird, für die proto-völkermörderische Situation in dem Land. Es ist kein Zufall, dass Midhat, der jüngere Kollege von Ali und Fuat, der erste Autor des Programms der völkermörderischer Natur im Osmanischen Reich wurde.

ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ ՌՈՒԲԵՆ

ԹԱՆԶԻՄԱԹԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈՒԼԸ. «ՄԻԱՁՈՒԼՄԱՆ ՈՒ ՄԻԱԽԱՌՆՄԱՆ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան կայսրություն, Թանզիմաթ, բարեփոխում, Մեհմեդ Էմին Ալի փաշա, Մեհմեդ Ֆուադ փաշա,

«միաձուլում ու միախառնում», Հաթթը հումայուն, սուլթան, Եվրոպա, մուսուլման:

Հոդվածում քննության է առնվում Թանզիմաթի երկրորդ փուլի տարիներին (19-րդ դարի 60-70-ական թթ.) Օսմանյան կայսրության փաստացի ղեկավարների՝ Ալի փաշայի ու Ֆուադ փաշայի կողմից ձևակերպված «Միաձուլման ու միախառնման» գաղափարաքաղաքական հայեցակարգը: Ցույց է տրվում, որ այդ «առաջադեմ» արևմտամետ բարեկորոգիչների համբավ վայելող գործիչները՝ հայտարարելով, որ կողմնակից են կայսրության բոլոր հպատակներին, անկախ նրանց ազգային ու կրոնական պատկանելությունից, հավասար իրավունքներ շնորհելուն, իրականում մտադրվել էին հարված հասցնել հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների ինքնությանը և այդպիսով վերջ տալ նրանց ազգային-ազատագրական շարժումներին:

Հոդվածում օգտագործված են ինչպես Ալի ու Ֆուադ փաշաների հեղինակած փաստաթղթեր և օսմանյան օրենքների հավաքածուներ՝ «Դյուսթյուրներ», այնպես էլ արխիվային նյութեր ու ժամանակակիցների հուշագրություններ:

БАБАЯН ДАВИД

ФОРМИРОВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА (ОТ ТАТАРИЗАЦИИ ДО АЗЕРБАЙДЖАНИЗАЦИИ) В КОНТЕКСТЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ И ЭТНОНАЦИОНАЛЬНОЙ ГЕОПОЛИТИКИ В ЗАКАВКАЗЬЕ В XIX-XX ВВ.

Ключевые слова: татаризация, татары, азербайджанизация, Закавказье, Армянская область, Армения, Арцах, Грузия, Персия, Россия.

Присоединение Закавказья к Российской империи

После присоединения Закавказья Российская империя получила стратегически важнейший регион, контроль над которым существенно повышал уровень безопасности страны и давал возможность решать целый ряд стратегически важнейших геополитических задач на Ближнем и Среднем Востоке.

Еще до присоединения Закавказья российские правящие круги разрабатывали проекты политического устройства данного края. Вначале были планы создания в регионе христианских государств под покровительством Российской империи. Грузинские государства, как уже отмечалось ранее, тогда существовали, и после подписания в 1783 году Георгиевского трактата, объединенное Картлийско-Кахетинское грузинское царство стало протекторатом России. Примечательно, что в грузинском тексте трактата был представлен более полный титул грузинского царя, где он титулуется как «наследственный государь и владетель Ираклий Второй, Божьей милостью и благоволением Его Императорского Величества царь Карталинский, царь Кахетинский, наслед-

ственный владетель Самцхе-Саатабагский, владетельный князь Казахский, Борчалинский, Шамшадильский, Какский, Шакийский, Ширванский, владетель и повелитель Ганджи и Эривани»[1]. Фактически, получалось, что заключив Георгиевский трактат, Россия теоретически заявляла свои права на большую часть Закавказья.

В 1780-х годах царское правительство рассматривало вопрос создания под своим протекторатом и армянского государства[2]. То, что Грузия стала протекторатом России - великой христианской державы, сохранив свое внутреннее самоуправление, было весьма привлекательным сценарием и для армян, которые с великим воодушевлением отнеслись к этому событию. Ядром воссозданного армянского государства должен был стать Карабах. В одном из директив из Петербурга в регион было указано следующее: «...Карабаг составит армянскую независимую, кроме России, никому область»[3]. Такие планы, естественно, вызывали сильнейший резонанс в среде армянства, причем не только Персии, но и Османской империи. Не случайно, что армяне принимали самое действенное участие в войне между Россией и Персией, всемерно помогая русским войскам и участвуя практически во всех важнейших сражениях, что особенно наглядно проявилось в Карабахе (Арцахе)[4]. Кроме того, армяне зани-

---

[1] **Авалов З.Д.**. Присоединение Грузии к России. Санкт-Петербург, 1906, стр. 54-55.

[2] **РГВИА** (Российский Государственный Военно-Исторический Архив), дел. 25, лл. 9-12; **Иоаннисян А.** Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия. Ереван, 1947, стр. 190-191.

[3] **Маркова О.П.** Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. Москва, 1966, стр. 161.

[4] См , в частности, **Потто В.** Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества. Тифлис, 1902, стр. 24, 58.

мали и весьма важное значение в экономике Ближнего Востока.

Но самым интересным проектом было намерение воссоздать Албанию Кавказскую. В одном из правительственных документов указывалось следующее: «Чтоб и о тех землях, кои назначаются к составлению области или царства Албанского, сделано было ясное постановление»[5]. Однако, воссоздать Албанию Кавказскую, естественно, было уже невозможно и данный проект так и остался на бумаге.

Между 1804 и 1813 гг. Российская империя взяла под свой контроль большую часть Закавказья, за исключением Ереванского и Нахичеванского ханств, что было закреплено Гюлистанским договором 1813 года.

Закавказье в составе Российской империи. Административно-территориальная эволюция региона

Практически сразу после инкорпорации Закавказья Российская империя стала проводить здесь административно-территориальную реформу и преобразования. Одним из самых первых стало преобразование в 1801 году Картли-Кахетинского царства в Грузинскую губернию. Это преобразование было не только административным, но и политическим. Грузия становилась составной частью России и сохранение независимого грузинского государства, даже под протекторатом русского государства, уже выводилось из геополитической повестки Российской империи. Инкорпорация Грузии была всеобъемлющей и не ограничилась лишь политико-административной сферой. В 1811 году Грузинская православная церковь потеряла свою автокефалию или са-

---

[5] **Центральный государственный исторический архив** (ЦГИА), ф 52, оп. 2/203, д. 37, лл. 63-64; **РГВИА**, оп.1\194. д.331, ч.4, л. 40.

мостоятельность, став Грузинским экзархатом Русской православной церкви,[6] просуществовавшим до 1917 года.

Но в то же самое время, с созданием Грузинской губернии, в политический и административный обиход де-юре снова вошло название «Грузия», пусть даже в качестве губернии. Вместо раздробленных на несколько частей, зачастую враждовавших друг с другом и имеющих различные названия исторических областей Грузии, создавалось нечто единое. Также создавались предпосылки освобождения остальных исторических грузинских территорий, в первую очередь Имеретинского царства, находившегося в вассальной зависимости от Османской империи и постоянно подвергавшегося вторжению и разорению со стороны османов. В 1804 году Имеретинское царство приняло покровительство Российской империи, а в 1811 году оно было преобразовано в Имеретинскую область[7]. Отдельной административной единицей было Мегрельское княжество, упраздненное лишь в 1867 году. Но вот единого грузинского административно-территориального образования со всеми основными политико-историческими единицами (Картли, Кахетия, Имеретия и т.д.) тогда создано не было. С точки зрения имперских интересов это было объективно и логично. Создавать на пограничных пространствах единое национальное административно-территориальное образование было достаточно рискованно, тем более в случае Грузии, которая

---

[6] Подробнее о данной теме см , в частности, **Православная богословская энциклопедия**, Санкт-Петербург, 1902, т. IV, стр. 717-750.

[7] О данном преобразовании см , в частности, **Полное собрание законов Российской империи с 1649 года**. Собрание первое. Том XXXI 1810 1811, Санкт-Петербург, 1830, стр. 615-618.

часто проявляла геополитическую "строптивость" и отличалась своим свободолюбием.

Кроме того, было важно и то, чтобы эти национально-территориальные образования были многонациональными, причем без заметного преобладания какой-либо нации или народности в пределах данного субъекта. Это давало возможность уменьшить возможные консолидированные попытки сецессии, особенно против единоверной метрополии. Грузия, в частности Картли-Кахетинское царство, была традиционно многонациональным государством. В 1806 году в состав Грузинской губернии было включено Гянджинское ханство, которое стало Елисаветпольским округом, а затем и уездом данной губернии[8]. Такое решение с одной стороны удовлетворяло политико-исторические амбиции грузинской общественности, с другой стороны делало население данной губернии еще более пестрым в этно-религиозном отношении. В середине 1830-х годов основное население Грузинской губернии в этническом отношении было следующим: различные этнические группы грузин (тогда в качестве отдельных народностей наряду с собственно грузинами были представлены различные группы грузин, в частности, тушинцы, пшавы, имеретинцы, мегрелы и т.д.) – 132,5 тыс., армян - 144 тыс., татар - 77,5 тыс., осетин - 20 тыс. человек[9]. Жили здесь также греки, немцы, евреи, русские и другие национальности. Население же губернского центра -

---

[8] Подробнее о данном уезде см в частности, **Географическо-статистический словарь Российской империи**. Т II, Санкт-Петербург, 1865, стр 188-190

[9] **Евецкий О.** Статистическое описание Закавказского края с присовокуплением статьи: Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и сравнение онаго с нынешним. СПб., 1835, стр. 131.

Тифлиса, составляло тогда 25,2 тыс. человек, из коих 18,8 тыс. были армяне[10].

Что касается других частей Закавказья, то здесь были применены аналогичные подходы с учетом местных особенностей. В 1805 году Шекинское, а годом позже Дербентское и Кубинское ханства стали частью России и в 1806 году были преобразованы в одноименные провинции. Некоторые единицы, вошедшие в состав Российской империи сохранили статус ханства подольше. Так, Ширванское и Карабахское ханства, став частью России в 1805 годы, были переименованы в провинции в 1820 и 1822 гг. соответственно, а Талышское ханство, которое было присоединено к Российской империи в 1813 году, стало одноименной провинцией в 1826 году. Вначале местные правители были назначены управляющими данными ханствами или провинциями, хотя их правление уже носило номинальный характер, затем власть перешла в руки имперских властей[11].

В 1828 году в состав Российской империи вошли Эриванское и Нахичеванское ханства, объединением которых в том же году была образована Армянская область[12]. Образование Армянской области было поистине историческим событием для армянского народа и достаточно интересным геополитическим шагом. После падения последнего независимого армянского царства в XIV веке, название «Армения» было лишь историческим и географическим понятием. Впервые за 500 лет название «Армения» снова приобрела

---

[10] **Евецкий О.** Указ. соч., стр. 142.

[11] См , например, **Мирза Джамал Джеванширр Карабагский**. История Карабага. Баку, 1959, стр. 98

[12] О указе см , в частности, **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией** Т. VII, Тифлис, 1878, стр. 487.

административно-политический контур.

Существование грузинской и армянской административно-политических единиц в пределах Российской империи, непосредственно граничащих с Османской империей, было весьма действенным геополитическим шагом не только в контексте оказания влияния на проживающих в пределах Турции этнических армян и грузин, но и в плоскости взаимоотношений с другими христианскими нацменьшинствами Порты. По некоторым данным, в середине XIX века в Османской империи проживали 7 млн. человек, принадлежащих к различным славянским народам, 4 млн. представителей романских народов, 2,5 млн. армян, 2 млн. греков, 1,5 млн. албанцев[13]. Естественно, что это была сила, которая могла сыграть важную роль в геополитике Восточной Европы и Ближнего Востока, особенно, если учитывать, что большая часть христианских народов видела в России освободительницу.

Армянская область также была многонациональным и многоконфессиональным образованием. Здесь жили армяне, татары, персы, курды, езиды, цыгане, русские, ассирийцы и другие народы. Численность армян составляла 82,3 тыс. человек, а всех мусульманских народов вместе взятых - 81,7 тыс. человек[14]. Но в состав Армянской области не вошли ряд исторических армянских территорий, в частности, Карабах, который, как уже отмечалось выше, ранее рассматривался в качестве ядра будущего армянского госу-

---

[13] **Creasy Edward S.**, History of the Ottoman Turks. From the Beginning of their Empire to the Present Time, New York, 1878, p. 7.

[14] **Шопен И.** Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения ее к Российской империи. Санкт Петербург, 1852, стр 654, 663

дарства. Расчеты здесь, как и в случае с Грузией, были подчинены логике и императивам общеимперской административно-территориальной политике, где одним из ключевых компонентов являлось нецелесообразность создания моноэтнических административно-территориальных единиц в национальных регионах империи, особенно в среде народов, у которых была достаточно длинная история независимой государственности.

Что касается Восточного Закавказья, то там не были образованы национальные губернии. Как уже отмечалось, были планы воссоздать Албанию Кавказскую, но в XIX веке это, естественно, было невозможно по той простой причине, что коренным образом изменился этнополитический ландшафт региона. Он стал мозаикой и конгломератом разных народов, племен и религиозных групп. Здесь также не сформировался и новый единый народ.

Однако уже в 1830-х годах имперская политика начала претерпевать определенные изменения и начался этап постепенного упразднения национальных административных единиц и их трансформацию в территориальные. Надо отметить, что такие прецеденты в истории Российский империи были. Так, в 1796 году была образована Белорусская губерния с центом в Витебске, которая была упразднена в 1802 году и на ее месте были образованы Витебская и Могилевская губернии. В том же 1796 году была образована и Малороссийская губерния с центром в Чернигове. В 1802 году эта губерния также была упразднена и на ее месте были образованы Черниговская и Полтавская губернии[15]. В

---

[15] Об упразднении Белорусской и Малороссийской губерний. См **Полное собрание законов Российской империи с 1649 года**. Собрание первое. Том XXVII. 1802-1803, Санкт-Петербург, 1830, стр. 59-60.

1796 году была образована и Литовская губерния, которая была упразднена указами 1801 и 1802гг. с образованием на ее месте Виленской и Гродненской губерний[16]. Кроме того, в июле 1840 года вышло высочайшее повеление, в соответствии с которым отныне запрещалось использовать названия Белорусские и Литовские губернии, вместо которых надлежало использовать названия Витебская, Могилевская и Виленская, Гродненская губернии соответственно[17].

Похожая ситуация была и в случае Польши. В январе 1897 года император Николай II распорядился, не устраняя из Свода Законов наименования Царство Польское и губернии Царства Польского, ограничить их употребление случаями крайней необходимости[18]. Вместо этого все чаще употреблялись названия «губернии Привислинского края», «Привислинские губернии» и «Привислинский край». Именно под названием «Привислинский край» указана территория российской Польши, например, в атласе Российское империи по губерниям и областям с географическими картами 1913 года издания[19]. Кстати, Польское восстание 1830-31гг. лишний раз показало важность создания губерний с разнородным этноконфессиональным составом.

---

[16] **Полное собрание законов Российской империи с 1649 года**. Собрание первое. Том XXVI, 1800-1801, Санкт-Петербург, 1830, стр. 779-780.

[17] **Полное собрание законов Российской империи**. Собрание второе. Том XV, отделение первое, 1840, Санкт-Петербург, 1841, стр. 515.

[18] **Бахтурина А.Ю.**, Государственное управление западными окраинами Российской империи, (1905 – февраль 1917г.), диссертация доктора ист. наук, Москва, 2006, стр. 22.

[19] См. **Соответствующий раздел атласа Россія**. Географическое описаніе Россійское Имперіи по губерніямъ и областямъ съ географическими картами Санкт-Петербург, 1913, стр. 111-131.

В Закавказье дальнейший ход административно-территориальных преобразований шел в несколько этапов. Первым стало дальнейшее укрупнение административных единиц, с обязательным сохранением полиэтничности и многоконфессиональности. 10 апреля 1840 года вышло достаточно объемное постановление императора Николая I под названием «Учреждение для управления Закавказским краем», в соответствии с которым Имеретинская, Грузинская губернии и Армянская область объединялись в единую административно-территориальную единицу – Грузино-Имеретинскую губернию с центром в Тифлисе, а все провинции Восточного Закавказья объединялись в одну единицу - Каспийскую область с центром в Шемахе[20].

Объединение провинций Восточного Закавказья в единую административно-территориальную единицу позволяло одновременно решить ряд важных геополитических задач. Границы провинций были идентичными их границам времен полунезависимых ханств, а бывшее правящее сословие сохраняло немало привилегий. Сохранив прежние границы, лишь переименовав ханства в провинции, было не слишком дальновидным и политически целесообразным решением, которое при подходящих условиях было чревато сепаратизмом, особенно, учитывая географическое положение региона и непрекращающуюся геополитическую конкуренцию за этот регион.

Особую важность здесь приобретало новое административно-территориальное устройство, подразумевающее создание новых субъектов, которые были выше по своему статусу, чем существующие провинции или бывшие хан-

---

[20] **Полное собрание законов Российской империи** Собрание второе Том XV, отделение первое, 1840, Санкт-Петербург, 1841, стр. 237-265.

ства. Последние должны были войти в их состав в качестве более мелкой единицы. При этом, границы бывших административно-территориальных единиц также подвергались изменениям.

Итак, в 1840 году, как уже отмечалось выше, была образована Каспийская область. В состав области вошли семь уездов: Ширванский, Карабахский, Шекинский, Талышинский, Бакинский, выделенные в особый военный округ Дербентский и Кубинский уезды[21].

Данное административно-территориальное устройство было своего рода переходным этапом от национальной основы территориального деления к административной. В названии Грузино-имеретинская губернии прослеживался определенный национальный корень. Это естественно, Грузия и Имеретия в качестве стран, и грузины с имеретинцами в качестве народов. Однако, назвать эту губернию грузинской было сложно. Во-первых, национальный состав был очень пестрым, в во-вторых, из названия уже было видно, что Грузия и Имеретия разные территории, а имеретинцы, будучи этнической группой грузин, все-таки не совсем грузины. Название же уездов этой губернии уже имели чисто административный корень. Что касается Каспийской области, то здесь имелась своя специфика. Название области имело чисто географический корень, без каких-либо этнополитических мотивов. Но с другой стороны, в названии ряда уездов еще сохранялся этнополитический оттенок. Так, название Талишинский уезд ясно указывал на этническую принадлежность данной территории к талышскому народу, Карабахский и Ширванский уезды содержали в себе элемен-

---

[21] **Полное собрание законов Российской империи**. Собрание второе. Том XV, отделение первое, 1840, указ. док., стр. 237.

ты государственности, особенно учитывая роль и влияние этих образований в период ханств.

В 1846 году была проведена очередная административно-территориальная реформа Закавказья. Грузино-имеретинская губерния была разделена на две губернии - Тифлисскую и Кутаисскую, с губернскими центрами в Тифлисе и Кутаисе соответственно, а на месте Каспийской области образовывались Шемахинская и Дербентская губернии с губернскими центрами в Шемахе и Дербенте соответственно[22]. Кроме того, были переименованы и уезды Шемахинской губернии. Ширванский уезд был переименован в Шемахинский, Карабахский - в Шушинский, Шекинский - в Нухинский, Талышинский - в Ленкоранский[23]. Таким образом, был осуществлен переход от этнополитической основы административно-территориального деления к сугубо территориальной, где название губерний и уездов были производными от губернских и уездных центров. Что касается Дербентской губернии, известной также как Прикаспийский край, то она была образована из Дербентского и Кубинского уездов и других территорий Дагестана. В 1847 году Дербентская губерния, шамхальство Тарковское и Мехтулинское ханство составили новую административную единицу - Прикаспийский край с центром в Дербенте[24]. Это, пожалуй, был единственный период в истории Дагестана, когда большин-

---

[22] Подробнее о данном постановлении см. **Полное собрание законов Российской империи**. Собрание второе. Том XXI, отделение первое, 1846, Санкт Петербург, 1847, стр. 647-656.

[23] **Полное собрание законов Российской империи** Собрание второе Том XXI, отделение первое, 1846, указ. док., стр. 647.

[24] **«Документы по истории Дагестана XIX в.»**, Вопросы истории Дагестана (досоветский период) Вып. 2 Махачкала, 1975, стр. 255-256.

ство его земель были включены в единую административно-территориальную единицу.

Но на этом административно-территориальная реформа края не была завершена. В 1849 году была образована Эриванская губерния с губернским центром в Эриване, в состав которой вошли Эриванский, Нахичеванский и Александропольский уезды (кроме участка Ахалкалахского) Тифлисской губернии участок Мигринский и селение Капак Шушинского уезда Шемахинской губернии[25]. Эта губерния по своей территории практически соответствовала Армянской области, за исключением Александропольского уезда и ряда малых участков.

В 1859 году город Шемаха был разрушен землетрясением, в связи с чем в декабре того же года управление губернией и все находившиеся там губернские учреждения были переведены в Баку и губерния была переименована в Бакинскую[26].

В июле 1860 года в соответствии с указом императора Александра II, в Закавказье произошли очередные административно-территориальные изменения. Был упразднен Прикаспийский край. Кубинский уезд был передан Бакинской губернии, а остальная ее часть вошла в состав новообразованной Дагестанской области[27]. В соответствии с тем же самым указом, на правах губернии был также образован Закатальский округ[28].

---

[25] **Полное собрание законов Российской империи**. Собрание второе. Том XXIV, отделение первое, 1849, Санкт Петербург, 1850, стр. 311 312.

[26] **Документы по истории Баку**. 1810 1917, Баку, 1978, стр. 69

[27] **Полное собрание законов Российской империи** Собрание второе Том XXXV, отделение первое, 1860, Санкт Петербург, 1862, стр. 917

[28] **Там же.**

В 1866 году был образован Сухумский военный отдел Кавказского наместничества[29], который вошел в состав Кутаисской губернии в качестве округа[30]. Однако, впоследствии Сухумский округ, также как и Закатальский, стал отдельной административной единицей в Закавказье.

9 декабря 1867 был принят Высочайший указ «О преобразовании управления Кавказского и Закавказского края», в соответствии с которым в Закавказье была образована пятая губерния - Елисаветпольская с губернским центром в Елисаветполе, в состав которой вошел ряд территорий Тифлисской, Эриванской и Бакинской губерний[31].

После Русско-турецкой войны 1877-1878гг. к Российской империи отошли ряд территорий. Из земель Карсского и Чилдырского санджаков была образована Карсская область со статусом, приравненным к губернии[32]. Из части территории Аджарского санджака была образована Батумская область, статус которой также был приравнен к губернии[33]. В 1883 году Батумская область была упразднена и её территория была включена в состав Кутаисской губернии. Но в 1903 году она снова была образована из Батумского и

---

[29] **Географическо-статистический словарь Российской империи**. Т. IV, СПб, 1873, стр. 806-807.

[30] **«Сухумский округ»**. Энциклопедический словарь. Издатели Брокгауз Ф.А. (Лейпциг), Ефрон А И. (С.-Петербург). Том 32, Санкт-Петербург, 1901, стр. 149-150

[31] **Полное собрание законов Российской империи**. Собрание второе. Том XLII, отделение второе, 1867, Санкт Петербург, 1871, стр 383.

[32] Подробнее о данной административно-территориальной единице см , в частности, **«Карсская область»**. Энциклопедический словарь Том 15А, Санкт-Петербург, 1895, стр. 599 602.

[33] **Энциклопедия морских и военных наук**, под редакцией генерал-лейтенанта Леера. Том I, Санкт-Петербург, 1883, стр. 367.

Артвинского округов Кутаисской губернии[34].

Таким образом, к началу Первой мировой войны в административно-территориальном плане Закавказье состояло из четырех губерний - Бакинской, Елисаветпольской, Эриванской, Тифлисской и Кутаисской, двух областей - Карской и Батумской, двух округов - Закатальского и Сухумского. Что касается Северного Кавказа, то здесь были две губернии - Черноморская с центром в Новороссийске и Ставропольская с центром в Ставрополе, и три области - Кубанская с центром в Екатеринодаре (современный Краснодар), Терская с центром во Владикавказе и Дагестанская с центром в Темир-Хан-Шуре (современный Буйнакск).

Все губернии, области и округа Северного Кавказа и Закавказья в свою очередь входили в состав Кавказского наместничества, которое несколько раз создавалось и упразднялось[35]. Последний раз Кавказское наместничество было образовано в 1905 году высочайшим указом императора Николая II Сенату[36] и просуществовало вплоть до падения самодержавия.

Таким образом, как уже отмечалось, к началу XX века и вплоть до распада Российской империи этнонациональный подход формирования административно-территориального деления был постепенно заменен на территориально-географический принцип и все крупные административные единицы Кавказа отражали именно данную стратегию.

---

[34] **«Батумская область»**. Энциклопедический словарь, дополнительный том I, Санкт-Петербург, 1905, стр. 225.

[35] **Макиевский-Зубок Н.Г.** «Кавказ и кавказские наместники». Вестник Европы, том 1 , кн 2, гл 1 2, 1906, стр. 613–653; том 2 , кн. 3, гл. 3 4, 1906, стр. 91 130.

[36] **Полное собрание законов Российской империи**. Собрание третье Том XXV, отделение первое, 1905, Санкт-Петербург, 1908, стр 149.

Тем не менее, в регионе все же оставались ряд мелких административно-территориальных единиц, формированных по этнонациональному принципу. Так в Дагестанской области вплоть до распада Российской империи существовали Аварский и Даргинский округ. Большинство населения Аварского округа составляли аварцы[37], в Даргинском округе большинство населения также составляли даргинцы, доля которых превышала 92% от общей численности населения этого округа[38]. Здесь следует отметить, что ареал проживания этнических аварцев и даргинцев намного превышал территорию этих округом. Тем не менее, эти единицы были единственными на Кавказе административно-территориальными образованиями, сохранившими свое этническое название, и существование этих округов было, скорее, исключением, подтверждающим правила. Все другие аналогичные округа, существовавшие на Кавказе, в частности, Кабардинский, Осетинский, Ингушский, Чеченский, Ичкеринский, Кумыкский округа Терской губернии[39], к 1871 году были переименованы или преобразованы в Нальчикский (Георгиевский), Владикавказский, Грозненский, Кизлярский, Хасавюртовский, Веденский округа[40].

Весьма четкая стратегия была выработана и в плоскости управления губерниями. Анализ состава губернской ад-

---

[37] **«Аварский округ»**. Энциклопедический словарь. Том I, Санкт-Петербург, 1890, стр. 52.

[38] **«Даргинский округ»**. Энциклопедический словарь Том X, Санкт-Петербург, 1893, стр. 136.

[39] **Полное собрание законов Российской империи**. Собрание второе. Том XXXVII, отд первое, 1862, Санкт Петербург, 1865, стр. 498 499.

[40] Более наглядно и подробнее о границах и этническом составе этих единиц см., к примеру, **Цуциев А.А.**, Атлас этнополитической истории Кавказа (1774-2004), Москва, 2007, стр 8, 9.

министрации убедительно свидетельствует, что во всех звеньях ее господствовали дворяне, от 100% (губернаторы) до 66,6% (прокуроры), а по национальному составу преобладали русские - 84,5%, остальные были представлены немцами и отчасти поляками[41]. Подавляющее большинство губернаторов (96,7%) были дворянами по происхождению, почти 85% были православными, среди вице-губернаторов православные составляли 93,6%[42].

Этнонациональная геополитика Закавказья

Закавказье, как уже отмечалась, всегда отличалось пестрым этнонацинальным составом, что, естественно, учитывалось царским правительством при проведении административно-территориальной политики. Однако для достижения более действенного геополитического эффекта, особенно учитывая этнополитическую специфику региона, интересы и цели региональных и глобальных держав, параллельно с административно-территориальной политикой, необходимо было вести и соответствующую политику в этнонациональной плоскости.

Особенно актуальной была данная проблема в Восточном Закавказье. Здесь царские власти столкнулись с весьма специфической ситуацией. Дело в том, что на момент инкорпорации Закавказья в состав Российской империи здесь проживала достаточно большая масса тюркоязычного населения, которая все еще не составляла единого народа. Как уже было отмечено ранее, связано это было со спецификой Ирана периода Сефевидов и последующих династий, когда тюркский элемент не консолидировался в единый этнос,

---

[41] **Зайончковский П.А.** Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва, 1978, стр. 176, 177.

[42] **Зайончковский П.А.** Указ.соч., стр. 214, 215.

сохраняя в качестве основы идентичности шиизм и племенную принадлежность, что давало возможность поддержания внутреннего единства Ирана и двуядерности его титульного государствообразующего этнонационального компонента.

Однако если в составе Персии это было стратегически важным императивом, относительно стабильным состоянием, одним из ключевых компонентов безопасности страны и гарантией ее единства, то с такой конфигурацией в составе России дело обстояло иначе. Могла сложиться ситуация, при которой в среде достаточно многочисленного этнического массива, оторванного от своего бывшего государства и лишившегося соответственно доминирующего положения в его этнополитической структуре, начались неизбежные процессы новой этнополитической «кристаллизации».

Эта кристаллизация могла вызвать новые и нежелательные проблемы геополитического характера. Несмотря на этническую разношёрстность, к моменту вхождения Восточного Закавказья в состав Российской империи у вышеуказанного этнорелизиозного массива сохранялись две основные составляющие этнонациональной идентичности - язык и религия. В составе Ирана, как уже отмечалось, доминирующим был религиозный компонент - шиизм, а племенная и языковая принадлежность скорее были атрибутами субэтничности. В составе России, оторванный от своей прежней среды, шиитский этнорелигиозный массив, естественно, мог стать тяготеющим к Ирану.

С другой стороны, в составе России, несравнимо более передовой в промышленном, экономическом и культурном плане стране, чем региональные государства, язык, как составляющая этнонациональной принадлежности, мог стать равнозначной с религией составляющей идентично-

сти, а затем и стать определяющим его компонентом, особенно в век бурного его развития в XIX веке. В таком случае, мог начаться геополитический и этнокультурный дрейф тюркского этнополитического массива Восточного Закавказья в сторону Турции.

И первый, и второй сценарий был не в интересах России, поэтому необходимо было сделать все возможное для того, чтобы предотвратить обе эти возможности.

Но принятие важных решений геополитического характера, особенно в стратегически важнейших регионах, требовало тщательного изучения этнокультурной специфики, социально-бытового положения, истории и других аспектов жизни народов, населяющих данное пространство, в частности тех, которые были в центре особого внимания.

Надо отметить, что изучение народов и описание этнонационального состава населения Восточного Закавказья началось еще до присоединения региона к России. Весьма интересные сведения о Восточном Закавказье имеются в первой части работы участника посольства Артемия Петровича Волынского, посланного Петром I в Персию в 1715-18 гг., шотландцем Джоном Бельем. Вот один из отрывков, касающихся этнонацинального состава Ширвна: «Городъ Шамахія лежитъ около сороковаго степеня Сѣверныя широты. Древле составлялъ онъ часть Миді̀и, нынѣ онъ находится Столицею великія Провинціи, называемыя Ширванъ... Наибольшую часть жителей составляютъ Персы: находится также тамъ знатное число Грузинцовъ и Армянъ. Народъ тамошній говоритъ по Турецки; но чиновные люди по Персидски. Воздухъ тамъ гораздо здоровѣе, нежели въ другихъ городахъ стоя̀щихъ при Каспійскомъ морѣ»[43].

---

[43] **Белевы путешествия чрезъ Россию в разныя асиятскія земли**; а именно: в

Затем тюркские наречия Кавказа в российском научном обществе стали рассматриваться как диалекты татарского языка. Чем было это обусловлено однозначно сказать трудно. Возможно, это было связано с тем, что с началом монголо-татарского нашествия и на протяжении последующих столетий для русского мира основным представителем тюрков были татары, язык которых был тождественен практически всем тюркским диалектам. Так, в одном из официальных изданий, описывающих Закавказье, указано, что «К татарскому племени принадлежат: 1) татары, 2) турки (османли), 3) сельджукские турки, 4) казахи или казахцы»[44].

Весьма интересные этнографические описания Закавказья оставил Иоганн Антон Гюльденштедт, российский естествоиспытатель и путешественник, происходивший из балтийских немцев, который одни из первых европейцев исследовал быт и культур у народов Северного Кавказа[45] и побывал в Закавказье. Говоря о татарских народах Восточного Кавказа, Гюльденштедт разделяет их на три группы: кумыкские, терекеменские или трухменские и ногайские. Он указывает, что они говорят на одном татарском языке, весьма распространенном на Кавказе, хотя языки эти весьма различны. Гюльденштедт сравнивает сходство турецкого, терекеменского, кымыкского и нагайского наречий со сходством итальянского, испанского и португальского языков[46].

Испаганъ, въ Пекинъ, в Дербентъ и Константинополь, Перевелъ съ Французскаго Михайло Поповъ. Часть первая, Санкт Петербург, 1776, стр. 59

[44] **Евецкий О.** Указ. соч., стр. 32.

[45] Подробнее о жизни и деятельности этого исследователя см , например, **Копелевич Ю.Х.** Иоганн Антон Гильденштедт 1747 1781, Москва, 1997.

[46] **Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа** из Путешествия Г-на Академика И.А. Гильденштедта чрез Россию и по Кавказским

Немецкий ученый и путешественник Фридрих Маршал фон Биберштейн, поступивший на русскую службу в 1798-1799гг., объехал Кавказ и подготовил исследование, содержавшее интересные сведения о топографии, истории, экономике, населении, флоре и фауне региона. Биберштейн указывает, что население Восточного Закавказья весьма пестрое. Он указывает о наличии здесь достаточно большого тюркского массива и считает их татарами, язык которых отличается от языка крымских татар так, как малороссийский язык от великорусского. Но в антропологическом плане Биберштейн считает, что татары представляют собой смешанный тип, который вобрал в себя черты соседних народов, в частности грузин и армян[47].

Российский учёный-географ Афанасий Щекатов, побывавший в тот же период на Кавказе, также подготовил достаточно интересный труд - географический Словарь Российского государства, вышедший в свет в начале XIX века. Перечисляя народы Восточного Кавказа, Щекатов также упоминает татар, которых разделят на следующие группы: кумыки, ногайцы и трухменцы или туркоманские татары[48].

После этого, особенно с присоединением региона к Российской империи, носителей тюрко/татарского языка в Закавказье в России стали именовать татарами. Причем в Персии этого не произошло, и там они остались в своем прежнем статусе. Постепенно, переняв российскую этимоло-

---

горам, в 1770, 71, 72 и 73 годах. Санкт Петербург, Императорская Академия наук, 1809, стр. 101.

[47] **Von Bieberstein F.A.M.**, Beschreibung der Länder zwischen den Flüssen Terek und Kuram Caspisch en Meere, Frankfurt, 1800, S. 108, 109.

[48] **Щекатов А.** Словарь географический Российского государства. Ч. 3, Москва, 1804, стр. 22.

гию, тюрок Закавказья начали называть татарами и в других странах.

Хотя на первых порах с этим согласны были не все. Так, в официальном документе под названием «Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях» за 1836 год указано следующее: «Здесь нельзя не привести весьма важного замечания, что, несмотря на превосходство татар и монголов, наложивших свой тип на всех тамошних мусульман, не встречается названия татар или монголов, хотя русские вообще именуют их татарами»[49]. Далее там же указывается, что господствующий язык в Ширване есть туркоманский, употребляемый вообще в Адербаэджане (*соседней с Закавказьем провинцией Персии – Д.Б.*) и называемый у нас обыкновенно татарским. Он столько сходен с турецким, что оба народа могут друг друга понимать[50]. В документе подчеркивается также: «Надобно заметить, что общепринимаемое в Закавказье наименование тамошних мусульман татарами неосновательно, ибо их язык весьма различествует от татарского, хотя, впрочем, оба они имеют один корень - язык чагатайский»[51].

Практически в таком же духе были и данные, опубликованные по результатам путешествия известного русского тюрколога и востоковеда Ильи Николаевича Березина по восточным странам, которое состоялось в 1824-1856гг. По мнению ряда исследователей, это было первое чисто науч-

---

[49] **Обозрение российских владений за Кавказом**, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях Часть III, Санкт Петербург, 1836, стр. 6.

[50] **Указ. соч.**, стр. 78-79

[51] **Указ. соч.**, стр. 78.

ное путешествие по странам Востока[52]. Так, изучая языки Баку, Березин отмечал, что здесь говорили на тюркском и татском персидском наречиях, а местное тюркское наречие он квалифицировал, как переход от Дербентского наречия к Адербиджанскому[53]. Тюркский язык Березин сгруппировал в три главные «ветви»: «джагатайская» или восточная, наиболее древняя из трех; «татарская» или северная и «турецкая» или западная. В джагатайскую ветвь он включил уйгурский, команский джагатайский, узбекский, туркменский и казанский (книжный) диалекты; в татарскую ветвь он включил киргизский, башкирский, ногайский, кумыкский, карачайский, каракалпакский, мещерякский и сибирский диалекты; в турецкую ветвь он включил дербентский, адербиджанский, крымский, анатоли-малоазиатский, румели-стамбульский диалекты[54].

Известный русский писатель и драматург Алексей Феофилактович Писемский, побывавший в Баку в 1886 году, пишет следующее: «Мне объяснили, что все это татары, хоть они совершенно не похожи на татар астраханских, горский лезгинский характер ярко отпечатывается и в одежде, и в стройном складе тела, и в каком-то благородном и воинственном выражении лиц»[55].

---

[52] **Кузнецова Н.А., Данцинг Б.М.** И. Н. Березин - путешественник по Закавказью, Ирану и Ближнему Востоку, Краткие сообщения Института востоковедения. Вып. XXII, Москва, 1956, стр. 100.

[53] **Обзор трехлетнего путешествия по Востоку магистра Казанского университета И.Н. Березина** Журнал министерства народного просвещения (ЖМНП), ч. LV, Санкт-Петербург, 1847, стр. 2.

[54] **Указ. соч.**, стр. 15, 16.

[55] **Писемский А.Ф.** Собрание сочинений в девяти томах. Том 9., Москва, 1959, стр. 514.

Интересно, но введение в оборот понятия «адербиджанское наречие» также было исключительно российским лингвистическим нововведением, до того нигде и никогда не использовавшимся. Есть даже имена людей, сделавших это. Ряд исследователей считают, что первым это сделал выдающийся российский востоковед Александр Касимович Казем-Бек, одним из самых известных трудов которого является опубликованная в 1840-х годах в Казани «Общая грамматика турецко-татарского языка». Сам ученый относил адербиджанское наречие к татарскому языку[56].

Известный российский востоковед Борис Андреевич Дорн в своей рецензии на «Грамматику турецко-татарского языка», представленную Казем-Беком на соискание Демидовской премии указывал следующее: «Особенной признательности знатоков заслуживают поучения о дербентском, а еще более о доселе почти вовсе неизвестном, но теперь выясненном Мирзою Казем-Беком, адербиджанском наречии, потому что оба имеют довольно особенностей, поощряющих к дальнейшим изысканиям, и преимущественно адербиджанский, весьма важный для наших кавказских училищ. Можно даже по справедливости сказать, что одни замечания, сообщаемые Казем-Беком об этом наречии, уже придают его книге особенное достоинство»[57].

Другие считают, что впервые термин «адербиджанское наречие» использовал писатель-декабрист Александр

---

[56] **Казем-Бек Мирза**, Общая грамматика турецко татарского языка Казань, 1846 стр. 7, 10.

[57] **Дорн Б.А.** Грамматика турецко-татарского языка, составленная Мирзою Александром Казем Беком. Журнал Министерства народного просвещения, 1841, ч. 32, стр. 86, 87.

Александрович Бестужев-Марлинский[58], работы которого о Кавказе относятся к 30-м годам XIX века. В одной из своих работ он также указывал, что татарский язык Закавказского края мало отличен от турецкого, и с ним, как с французским в Европе, можно пройти из конца в конец всю Азию[59]. Название наречию было дано, как уже отмечалось выше, в честь исторической Атропатены/Азербайджана, в Персии, граничащей с Закавказьем[60].

Однако отнесение языка тюркоязычного населения Закавказья к татарскому, а самих его носителей - к татарам, пусть даже было спорно и неправильно с научной, исторической, культурной и ряда других точек зрения, было целесообразно с геополитической точки зрения. «Татаризация» тюркоязычного массива Закавказья давала возможность одновременно решить несколько ключевых геополитических задач.

Основным императивом здесь выступало уже упомянутое недопущение геополитического и/или этнокультурного дрейфа тюркского массива Восточного Закавказья в сторону Турции или Ирана. Классификация языка тюрок Закавказья в качестве турецкого дало бы серьезный толчок для самоидентификации представителей данного этнокультурного массива в качестве турок с постепенным их отуречиванием и геополитической ориентацией на Турецкую импе-

---

[58] **Керимов Э.И.** Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских этнографических связей (XVIII-XIXвв.). Баку, 1985, стр. 60.

[59] **Марлинский А.** Письма из Дагестана Полное собрание сочинений, ч II, Санкт-Петербург, 1837, стр. 186.

[60] См., например, **Березин И.Н.** Путешествие по Северной Персии. Казань, 1852, стр 90; **«Кавказские языки»**. Энциклопедический словарь, том XIIIA, Санкт-Петербург, 1894, стр. 818.

рию. Отождествлять их с персами, но говорящими на тюркском языке, в свою очередь, мог дать соответствующий толчок к иранизации данного массива, что, учитывая наличие в Восточном Закавказье сохранивших свою этнонациональную идентичность иранских народов, могла сделать иранский компонент доминирующим в численном отношении элементом региона. Это не только усилило бы влияние Персии, а через нее и геополитических соперников России в регионе, но и нарушало бы один из ключевых принципов контроля над стратегически важнейшей территорией посредством поддержания этнонациональной и культурно-религиозной мозаичности и многообразия, снижающего вероятность возможной консолидации разношерстного массива в единую силу.

«Татаризация» же была весьма подходящим решением, дающим возможность решить вышеуказанные проблемы. Из говорящего на одном из тюркских языков разношерстного этнического массива, вобравшего в себя разные этносы, создавался единый этнос под названием кавказские татары. Он отрывался от своего кызылбашско-иранского прошлого, но в то же самое время, не вливался в турецко-османский этнокультурный массив. Хотя в Российской империи были разные татарские народы и субэтносты, такие как татары казанские, сибирские, крымские, астраханские, алтайские, горские и т.д., они не составляли единого народа, отличаясь друг от друга антропологически, культурой, бытом, религией. Кроме того, ареал распространения татарских народов географически не составлял единого целого и их разделяли достаточно большие расстояния. Таким образом, имея такие различия и проживая на больших расстояниях друг от друга, татарские этносы не могли сформиро-

вать единого народа со своей единой территорией. Это делало татаризацию тюрков Закавказья наиболее подходящим и наименее опасным с геополитической точки зрения.

В данном контексте необходимо отметить, что тюрков Персии, говорящих на одном наречии с тюрками Восточного Закавказья, в российских источниках продолжали именовать «тюрками». Термин же «кавказские татары» к ним не применялся. Хотя, иногда можно было встретить наименования «тюрко-татары». Так, уже упомянутый известный русский ученый-тюрколог и востоковед Илья Березин, описывая население исторической Атропатены-Азербайджана в своем труде «Путешествие по Северной Персии», изданной в Казани в 1852 году, указывал, что значительную часть населения этой провинции составляли тюркские и курдские племена[61]. В исследовании капитана Генерального штаба российской армии Л.К. Артамонова «Северный Азербайджан. Военно-географический очерк», рассматривающий население северной, пограничной с Закавказьем, части исторического Азербайджана, тюркский этнический массив региона был представлен в качестве тюрко-татарских племен, где племенная обособленность была весьма сильна, особенно среди кочевников[62].

Кроме того, и термин «адербиджанское наречие» не нашел широкого применения в научных, особенно, официальных и политических кругах. Это было понятно, ведь в таком случае центральным элементом здесь выступал исторический Азербайджан в Персии и научный подход здесь мог незаметно получить политический оттенок, чего надо было всячески избегать.

---

[61] **Березин И.Н.** Указ. соч., стр. 89.

[62] **Артамонов Л.** Указ. соч., стр. 21.

И такой подход был действительно правильным и одним из самых эффективных геополитических решений со стороны царских властей не только в контексте кавказской политики, но и этнополитики в целом, ставших симбиозом научных и политических решений, спонтанности, трансформировавшейся в четкую государственную политику.

Интересно отметить, что российские ученые-этнографы придавали важное значение грамотному использованию этнографии в политических целях, выявляя при этом ошибки властей и их политические последствия. Так, в одном из исследований конца XIX века указано следующее: «Незнакомство с этнографическими данными, непонимание быта, состояния и потребностей народа было у нас уже причиною многих административных и законодательных ошибок... Благодаря этим ошибкам, например, буряты из шаманистов сделались буддистами, а киргизы-магометанами, чем, можетъ быть, отрезан навсегда путь к их слиянию с русскимъ народом. Вместо того, чтобы приiять меры к их обращению в христианство и к противодействию влиянию буддизма и магометанства, у насъ было признано, что буддизм и магометанство, во всяком случае, лучше шаманизма., и тем косвенно была дана возможность утвердиться этимъ религиям, которые между тем способны противостоять гораздо крепче христианству, чем первобытныя верования»[63].

Но в случае с тюрками Закавказья и их татаризацией, как уже было отмечено, центральные власти империи сделали правильный шаг с геополитической точки зрения. Одновременно, надо отметить, что данный шаг имел и фунда-

---

[63] **Анучин Д.Н.** О задачах русской этнографии (Несколько справок и общих замечаний). Москва, 1889, стр. 34, 35.

ментальные последствия для Закавказья и всего региона в целом.

В первую очередь данный процесс, естественно, затронул самих тюрков Закавказья. Именно «татаризация» тюркских племен и групп данного региона создала основу создания из них в будущем единого народа. Как уже отмечалось, данная политика отрывала тюркский массив от Ирана, мешала переориентации на Турцию, но, в то же время не могла влить его в единый татарский этнонациональный массив. В данном случае были запущены механизмы его обособления в некое единое образование. Российские власти добились того, что закавказские или кавказские татары, как ранее тюрки Персии, стали этнонациональным массивом и приобрели отличную от турок и персидских тюрок идентичность.

Задача, которую необходимо было решить, представлялась одновременно и относительно легкой и достаточно трудной. Относительная легкость заключалась в том, что тюркский массив, как уже отмечалось, не был единым и консолидированным народом, чему препятствовали этноплеменное разнообразие, сильные миграционные и переселенческие потоки различных народов и племен. Поэтому не удивительно, что нередко понятие родины у тюрков ограничивалось своим городом или магалом[64]. Писатель и мыслитель Мирза Фатали Ахундов (1812-1878гг.) в докладной записке попечителю Кавказского учебного округа, написанной в 1852 году, указывал следующее: «Закавказский край, в котором татарское племя числом превышает других его обитателей, до владычества России находился под влиянием персидских государств или турецких султанов. В первом

[64] **История Азербайджана.** Том 2, стр. 273.

случае письменность татарского племени производилась на персидском языке, а во втором на турецком, который в настоящее время разительно отличается с закавказским татарским наречием, а потому татарское племя доселе не имеет собственной литературы, и не отыщется книги, сочиненной в оригинале на чисто народном татарском языке; если же окажется что-либо, написанное по-татарски, то это верно перевод с какого-нибудь другого языка, написанный напыщенными фразами и другими ненатуральными фразами по духу персидского, арабского или турецкого языков, следовательно, по таким сочинениям, или лучше сказать переводам, невозможно постичь дух и свойство татарского языка, изучить его в том основании, в каком он существовал в народе, судить о грамматических правилах и составить даже руководство для его изучения из подобных сочинений»[65].

Все это упрощало прививание новой идентичности этому массиву. Однако, были и трудности. Так, у тюркского массива сохранились такие традиционные компоненты идентичности, как религия, которая была зачастую преобладающим ее компонентом среди целого ряда племен. С другой стороны, слабая и шаткая татарская идентичность в будущем создала и благодатную почву для проникновения таких националистических идеологий, как пантюркизм.

В этом контексте центральные власти активно помогали формированию новой кавказской татарской интеллигенции и просвещению татар. Надо отметить, что за относительно короткий отрезок времени ядро данной интеллигенции было сформировано. Именно эти деятели и стали в будущем одной из важнейших основ культуры нового народа.

---

[65] **Ахундов М.Ф.** Избранные философские произведения. Баку, 1953, стр. 350.

Эти деятели высоко оценивали роль России в жизни их народа. Так, Мирза Фатали Ахундов в середине XIX века отмечал, что Россия объективно способствовала сохранению национальности татар региона[66]. Он также отмечал, что именно при российском владычестве впервые открыли школы, где преподавание велось на татарском языке, а последний наряду с другими предметами начал изучаться как специальная дисциплина»[67].

Другой деятель Гасанбек Зардаби (1837-1907гг.) отмечал, если хотите, чтобы татарская нация жила, достигла прогресса, овладела науками и культурой, то дайте ей язык, который они потеряли. «Они не понимают ваши слова. Найдите их язык, дайте им, чтобы они писали, продвигались вперед, учились в школах, получали образование на родном языке»[68].

Мирза Фатали Ахундов, затрагивая данный вопрос, писал следующее: «Если мусульмане в российских владениях будут пропитаны идеями Кемал-Уд-Довле*, то они непременно почувствуют отвращение к мусульманским деспотам... перестанут дичиться и чуждаться русских, под покровительством которых их жизнь, собственность и честь совершенно гарантированы, между тем, как их собратья в Персии и Турции находятся в жалком положении и величайшей нищете; они сольются с русским народом, исчезнет навсегда между ними дух фанатизма и мюридизма, проис-

---

[66] **Ахундов М.Ф.** Сочинения. Том III, Баку, 1955, стр 22.

[67] **Там же**.

[68] **Заманов А.** Соратники. Баку, 1979, стр 83 (на азерб. языке)

* «Письма Кемал уд Довле» известные также как «Три письма индийского принца Кемал уд Довле к персидскому принцу Джелал уд Довле и ответ на них сего последнего». Трактат Мирзы Фатали Ахундова, написанный в 1865 году и считающийся одним из самых значительных его произведений.

текающий из религиозных убеждений, и дух стремления к эмиграции в Турцию, где мусульмане по слепому фанатизму предполагают спасение души под владычеством мусульманского государя; равно исчезнет охота к пилигримству в Мекку, куда ежегодно шляется миллион из Кавказского края без всякой пользы»[69].

Таким образом, получению современного русского образования также отводилось важная роль в формировании нового народа. Как отмечал уже упомянутый видный ученый М. Казем-Бек: «Россия, будучи поставлена в такие близкие отношения к Востоку должна преимущественно перед другими странами нести на своих могучих плечах великое дело просвещения восточных народов»[70]. Оценивая значение образования для развития края, предпоследний кавказский наместник И.И. Воронцов-Дашков (1837-1916гг.) отмечал: «Несомненно, что правильно поставленная русская народная школа, с началами грамотности на материнском языке, является первейшим средством для воздействия на мусульман русским мировоззрением. Она спасает их от вредной с государственной точки зрения пропаганды панисламизма и пантюркизма в школах с турецкими преподавателями и учебниками, проникнутыми нерусскими идеями, и на языке преподавания, чуждом населению, в тех частных мусульманских школах, куда население посылает своих детей за неимением достаточного количества русских школ»[71].

---

[69] Великая дружба азербайджанского и русского народов. Книга первая Баку, 1964, стр. 175.

[70] Против буржуазных фальсификаторов истории и культуры Азербайджана Баку, 1978, стр. 32.

[71] Всеподданнейший отчет за восемь лет управления Кавказом графа И И Воронцова-Дашкова. Санкт-Петербург, 1913, стр. 31.

Однако, как уже отмечалось выше, формирование единого кавказского татарского этноса не было полностью завершено и национальная идентичность, в том числе и у новообразованной интеллигенции, была симбиозом новой этничности и ислама. Так, известный татарский поэт Аббас Ага Гаибов (Назир) (1849-1919гг.) в своем письме Л.Н. Толстому от 24 февраля 1909 года пишет следующее:

«Милостивый государь граф Лев Николаевич! Желая ознакомить моих единоверцев-мусульман с вашими произведениями я, как мусульманский поэт, имею счастье перевести стихами на татарский язык сочинение Ваше под заглавием «Много ли человеку земли нужно?». А потому почтительнейше прошу благосклонного разрешения Вашего на печатание и распространение означенного перевода»[72]. Как видно из письма, поэт, яркий представитель новой интеллигенции, считает себя мусульманским поэтом и кавказским татарином одновременно. Причем, здесь ислам является не только атрибутом религиозной принадлежности, но и этнической, к которой уже прикрепилось татарская составляющая.

Надо отметить, что впервые в истории тюрков Закавказья понятие «миллиет» (нация) ввел в употребление именно писатель-просветитель Мирза Фатали Ахундов в 70-х годах XIX века[73], который параллельно также жестко критиковал и косность ислама. Прогрессивный публицист Гамзат бек Ширванский (1884-1912гг.) в одной из своих статей, посвященных творчеству Мирза Фатали Ахундова, подчеркнул следующее: «Он смело сбросил покров с мусульманского

---

[72] Письмо Аббас Ага Гаибова Л Н. Толстому, 24 февраля 1909 года. Московский музей Л.Н. Толстого, инв. N48481.

[73] **История Азербайджана**. Том 2, стр. 276.

тела и выставил на всеобщее осмеяние все наши недуги, язвы, недостатки. Мусульманство содрогнулось»[74].

Бакинская нефть. Геополитические и внутриполитические аспекты

Интересно, но консолидации тюркского массива в единую этнонациональную общность одновременно способствовал и препятствовал ряд сильнейших течений как внутреннего, так и внешнего характера. Одним из ключевых подобного рода компонентов стала бакинская нефть. Углеводородное сырье Апшерона в корне изменила всю геополитику региона, сделала Кавказ, особенно Восточное Закавказье, одним из основных глобальных геополитических театров, к которому все активнее стало приковываться внимание глобальных игроков в лице великих держав и крупного бизнеса.

Проникновение внешних сил затрагивало политическую, экономическую, культурную, социальную и практически все сферы жизни региона и живущих там народов. Все это, естественно, накладывало свой отпечаток и на этнополитические процессы в регионе.

Конец XIX - начало XX века стал периодом бурного развития промышленности, где ведущую роль начали приобретать энергоносители, в том числе и нефть. Кто обладает нефтью - обладает и в гораздо более широком смысле военной мощью[75] и данный подход действительно стал одним из главных императивов геополитики, причем на десятилетия вперед.

---

[74] **Ширванский Гамзат бек**, Мирза Фатали Ахундов. Газета «Закавказье», N 272, 1911.

[75] **Вейдемюллер К.Л.** Война за нефть Плановое хозяйство. № 6, 1928, стр. 213.

Нефть в Баку добывалась издревле, но превращение ее в важнейший экономический и геополитический компонент начался именно со второй половины XIX веке. До начала 1880-х годов лидирующие позиции на мировом рынке в данной сфере принадлежали Соединенным Штатам Америки. В 1872 году на долю США приходилось около 81% мировой добычи нефти, что в 34 раза превышало объемы добычи нефти в России[76]. До середины 1870-х годов на российских рынках также господствовала американская нефть, хотя доля Баку начала постепенно возрастать и в 1872 году вывоз керосина из Баку во внутренние города России составил 454 тыс. 689 пудов, или около 20% всего вывоза этого продукта в Россию[77].

Затем бакинская нефть и нефтепродукты начали вытеснять американскую нефть с российских рынков. К 1899 году Баку дал более половины всей мировой добычи нефти и вышел на первое место, оставив позади США, Аргентину, Перу и нефтедобывающие страны[78]. В 1901 году бакинский нефтяной район давал 95% общеимперской добычи нефти (667,1 млн пудов), затем следовала Терская область (около 34,7 млн пудов), а крупнейшими потребителями бакинского керосина после России стали Англия, Османская империя и Греция[79]. Наглядной была и дешевизна бакинской нефти.

На фоне развития нефтяной отрасли, в основном ввиду миграции, росло и население города. Если в 1850 году население Баку и всего бакинского уезда составляло менее

---

[76] **Petroleum Facts and Figures,** New York, 1959, pp. 40-41.

[77] Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры. Баку, 1955, стр. 182.

[78] **Мир-Бабаев М.Ф.** Краткая история азербайджанской нефти «Азернешр», Баку, 2009, стр.199.

[79] **Там же**, стр. 40, 44

35 тыс. человек[80], то в 1913 году одно население города Баку в пределах его муниципальной черты составило 214 тыс. 679 человек, увеличившись по сравнению с 1903 годом на почти 80 тыс. человек или 49,3%[81]. Как писал в то время лидер большевиков В.И. Ленин, город Баку из ничтожного города сделался первоклассным в России промышленным центром[82].

Кардинально изменился и этноконфессиональный состав города. Если в 1850 году мусульмане составляли более 94% населения Бакинского уезда, православные – 4%, армяне - 1,6%[83], то в 1913 году население города Баку по национальностям распределялось следующим образом: русские - 76222 человек (36%), татары кавказские – 45972 (21,3%), армяне - 41686 (19,5%), персы - 25097 (11,8%), евреи - 9689 (4,55%), грузины 4077 (1,9%); немцы - 3280 (1,5%); татары казанские - 2346 (1,1%); поляки - 1772

---

[80] «Из рапорта бакинского уездного начальника М.Т. Дементьева управляющему Шемахинской губ. Вице-губернатору В И Смиттену со сведениями о естественно географических условиях, населению и экономик уезда от 6 сентября 1850 г » в Домументы по истории Баку 1810-1917. Главное архивное управление при Совете Министров Азербайджанской ССР, Центральный государственный исторический архив Азербайджанской ССР, Баку, 1978, стр. 23.

[81] «Сведения о территории, населении, народном образовании, строительстве Баку-Шолларского водопровода, доходах и расходах г. Баку на 1 января 1914 г., представленные городским головой Л.Л. Бычом и.д. градоначальника П.И. Мартынову от 29 мая 1915 года», в Документы по истории Баку 1810-1917, стр. 29.

[82] **Ленин В.И.**, Полное собрание сочинений. Том 3, Москва, 1971, стр. 317

[83] «Из рапорта бакинского уездного начальника М.Т. Дементьева управляющему Шемахинской губ. Вице губернатору В И. Смиттену со сведениями о естественно географических условиях, населении и экономике уезда от 6 сентября 1850 г.» в Документы по истории Баку 1810-1917, стр. 23.

(0,83%); лезгины - 1343 (0,49%); прочие народы Кавказа - 476 (0,02%); прочие национальности - 2713 (1,27%)[84].

Нефть Баку, экономическое и геополитическое значение этого ресурса вкупе со стратегическим положением региона и бурным развитием города создавали основы для мощнейших социально-политических трансформаций в Закавказье в целом, и в восточной его части в частности. Сюда из других регионов Российской империи и различных стран проникали идеи, активисты и агитаторы, которые вели пропагандистскую работу среди широких масс практически в среде всех этнонациональных и социальных слоях общества.

В результате сформировалось множество политических течений, партий и групп, которые в целом можно сгруппировать в два основных вектора: униатство и сецессионизм. Оба этих вектора были разношерстны, как по национальному, так и по социальному и идеологическому признаку, действующие там силы зачастую конфликтовали друг с другом, нередко выступая в качестве антагонистов. Некоторые силы пропагандировали реформирование страны, ее модернизацию, другие вели борьбу за свержение правящего режима и изменению строя. Но униаты стремились к реализации своих идей в рамках единства страны, реформированию различных ее сфер. Сецессионисты, с другой стороны, имели планы по выходу из состава России; некоторые стремились к созданию своих независимых госу-

---

[84] «Сведения о территории, населении, народном образовании, строительстве Баку Шолларского водопровода, доходах и расходах г. Баку на 1 января 1914 г , представленные городским головой Л.Л. Бычом и д. градоначальника П.И Мартынову от 29 мая 1915 года», в Документы по истории Баку 1810-1917, стр. 30.

дарств или восстановлению независимости, другие хотели присоединиться к другим государствам, более близким им с этнической или религиозной точек зрения.

Партий и течений, как уже отмечалось, было много. Но лишь два течения, две силы сыграли ключевою роль в дальнейшей истории региона, кардинально изменив ход этой истории.

Одной из этих сил были большевики. В 1900 году в Баку был создан руководящий центр социал-демократических кружков[85]. В Баку осуществляли деятельность знаменитые революционеры, такие как В.З. Кецховели, А.С. Енукидзе, Н.П. Козеренко, А.Г. Эйзенбет, С.Г. Шаумян, Б.М. Кнунянц, М.Г. Меликянц, Л.Е. Гальперин, П.А. Джапаридзе, М.А. Азизбеков, Г.К. Орджоникидзе и многие другие. Но самым известным революционером которому, как будет показано далее, было суждено сыграть ключевую роль в геополитике региона, был Иосиф Сталин, который также вел активную революционную деятельность в Баку. Вот как охарактерезовал бакинский период своей деятельности советский вождь в одном из своих выступлений:

«Я вспоминаю, далее, 1907–1909 годы, когда я по воле партии был переброшен на работу в Баку. Три года революционной работы среди рабочих нефтяной промышленности закалили меня, как практического борца и одного из практических местных руководителей. В общении с такими передовыми рабочими Баку, как Вацек, Саратовец, Фиолетов и др., с одной стороны, и в буре глубочайших конфликтов между рабочими и нефтепромышленниками – с другой стороны, я впервые узнал, что значит руководить больши-

---

[85] 25 лет Бакинской организации большевиков (Основные моменты развития Бакинской организации). Баку, 1924, стр. 10.

ми массами рабочих. Там, в Баку, я получил, таким образом, второе свое боевое революционное крещение. Там я стал подмастерьем от революции»[86].

Социал-демократическая организация Баку с первых шагов своей деятельности пропагандировала принципы пролетарского интернационализма. «Рабочие Баку чужды всякой национальной травли. Солидарность пролетариев без различия наций - для них святой завет»[87]. Деятельность большевистских организаций Кавказа получила высокую оценку В.И.Ленина. «У нас и на Кавказе, - писал Ленин в 1913 году, - социал-демократы грузины + армяне + татары + русские работали вместе, в единой социал-демократической организации больше десяти лет. Это не фраза, а пролетарское решение национального вопроса. Единственное решение»[88].

Одной из важнейших задач, стоявших тогда перед большевиками, было широкое вовлечение в революционную борьбу рабочих-мусульман. С этой целью в конце 1904 года при активном участии П.А. Джапаридзе, А.М. Стопани, Г.Ф. Фонштейна, С.М. Эфендиева в Баку была создана социал-демократическая группа «Гуммет» (Энергия). В дальнейшем руководящую роль в деятельности «Гуммет» играли М.А. Азизбеков, Н.Н. Нариманов, С.Г. Шаумян[89]. В те дни бакинские большевики сообщали Ленину, что ораторы Ба-

---

[86] **Сталин И.В.** Ответ на приветствия рабочих главных железнодорожных мастерских в Тифлисе 8 июня 1926 г. Заря Востока, № 1197, 10 июня 1926

[87] Газета «Листок Борьбы пролетариата». N3, 1 (14) ноября 1903

[88] **Ленин В. И.** Сочинения. Изд. 4-е, т 35, Москва, 1950, стр. 58.

[89] Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963, стр. 60, 61.

кинского комитета «выступали во всех районах и говорили на всех туземных языках»[90].

Бакинский комитет поддерживал в тот период тесные связи с революционными социал-демократами Средней Азии, Дагестана, Северного Кавказа, помогал им в создании социал-демократических кружков и групп, в распространении марксистских идей, налаживании подпольной печатной техники. В Закаспийский край из Баку выезжали партийные работники, посылалась литература. На Северном Кавказе, в Грозном, активную партийную работу проводил член Бакинского комитета партии И.Т. Фиолетов, а по просьбе социал-демократических организаций Дагестана туда направлялись пропагандисты, агитаторы-массовики, пересылалось значительное количество партийной литературы[91].

Другим важнейшим течением стала идеология пантюркизма. Именно борьба с пантюркизмом и против него стала определяющим компонентом истории Восточного Закавказья начиная со второй половины XIX века вплоть до нашего времени. И с начала XX века до распада СССР одним из основных геополитических и идеологических соперников пантюркизма выступал большевизм или советский коммунизм и ареной их борьбы представляло огромное пространство, включающее Кавказ, Поволжье, Центральную Азию, ряд регионов Сибири. И здесь одним из самых важнейших регионов было именно Восточное Закавказье, своего рода передовая этой борьбы.

Основная идея пантюркизма заключается в объединении всех тюркских народов или тюркского мира в одном государстве, при лидирующей роли Турции. Как ни пара-

---

[90] Журнал «Пролетарская революция». N 25, 1925, стр. 35.

[91] Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Стр 62, 63

доксально, но идея пантюркизма не является турецкой идеологией. Она разрабатывалась за пределами Османской империи. Авторами идей пантюркизма были европейцы, английские, французские, германские и австрийские правящие круги и их спецслужбы[92].

Логика создания пантюркизма была весьма проста. Данная политика давала возможность одновременно достичь двух важнейших целей. Во-первых, Турция, жаждущая реванша над европейскими державами за потерю своих владений в Европе, более не рассматривала возврат данных территорий в качестве основной своей задачи и не угрожала европейским странам. Таким образом, можно было повернуть направление возможной турецкой экспансии с Европы и контролируемых великими европейскими державами территорий, ранее завоеванных османами, в сторону Российской империи, под властью которой находилась основная масса тюркских народов за пределами Османской империи. Как писал один из идеологов пантюркизма Мунис Текинальп, он же Моиз Коэн, для создания турецкой цивилизации 12-15 млн. османских турок было недостаточно и объединение 40-50 млн. тюрок, живших за пределами Османской империи, в единое государство было обязательным[93].

---

[92] Подробнее о зарождении пантюркизма, его основоположниках и основных представителях см., например, **Demirağ Yelda**, Pan-Ideologies in the Ottoman Empire Against the West: From Pan-Ottomanism to Pan-Turkism, The Turkish Yearbook, Vol. XXXVI, 2005, p. 150; **Мартиросян А.**, Заговор маршалов. Британская разведка против СССР. Москва, 2003, стр. 31; **Nadir Devlet**, İsmail Bey (Gaspıralı), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988; **Hakan Kırımlı**, İsmail Bey Gaspıralı, Türklük ve İslam, Doğu Batı, N 31, April 2005, pp 147 176; **Мухамметдинов Р.Ф.** Зарождение и эволюция тюркизма Казань, 1995

[93] **Cohen Moiz**, Türkler Bu Muhârebede Ne Kazanabilirler?, Istanbul, Türk Yurdu, 1330 (1914), s. 3.

Таким образом, Османская империя должна была направить свой взор на российские территории и таким образом в результате столкновения двух империй ослабевали обе, а в выигрыше оказывались великие европейские державы, которые могли в результате этого включить в сферу своего влияния дополнительные территории, подконтрольные Турции.

Это, в свою очередь, исключало бы всякую возможность стратегического и долгосрочного союза между Российской и Османской империями, сценарий, который мог бы стать геополитической катастрофой для великих европейских держав и создать реальные угрозы их интересам в Европе, Северной Африке, Индии и других регионах. Одним из самых действенных преград на данном пути был именно пантюркизм.

Пантюркизм также был, возможно, самым действенным механизмом подрыва позиций панисламизма, идеологии, пропагандирующей единение всех мусульман и создание единой исламской державы, которую активно продвигала Османская империя, тем более, что турецкий султан, еще со времени правления Селима I Явуза (1512-1520гг.) был халифом - предводителем правоверных.

Весьма опасались панисламизма британцы, особенно в Индии. Так, после окончательного завоевания Индии Британской империей, местные мусульмане начали проявлять все больше симпатий к Османской империи, связывая с ней и политические надежды. Многие мусульмане даже мигрировали в пределы Турции и удостаивались почестей от самих султанов[94]. Но пантюркизм сотрясал единство и без то-

---

[94] **Smith W.C.**, "The "Ulama" in the Indian Politics", Politics and Society in India, London, 1963, p. 50; **Dale S.F.**, Islamic Society of the South Asian Frontier. The

го многонациональной Османской империи и сужал пространство геополитического маневра этой державы, отторгая другие мусульманские нетурецкие народы от главной национальной идеи. В данном контексте создавались соответствующие предпосылки отпада или аннексии территорий с нетурецким мусульманским населением, тем более, что после завершения процесса колонизации они составляли то пространство, которое еще можно было колонизировать. Кстати, ряд исследователей и политиков рассматривал Первую мировую войну именно как возможность захвата территорий Османской империи. Например, Ленин писал следующее: «Из-за чего ведется данная война? Это указано в нашей резолюции (основывающейся на политике воюющих держав, которую они вели десятилетия до войны). Англия, Франция и Россия воюют за сохранение награбленных колоний и за грабеж Турции и пр. Германия за то, чтобы отнять себе колонии и самой ограбить Турцию и пр.»[95].

Но в то же самое время, турецкий фактор продолжал оставаться важным и раздавить его отторжением разного рода территорий было неправильно. Пантюркизм давал Турции альтернативу, своего рода пассионарную энергию на десятилетия вперед, которую можно было и надо было использовать в глобальной геополитике, особенно во взаимоотношениях с Россией, тем более, что возможный русско-турецкий союз мог полностью изменить военно-стратегический баланс в мировой политике.

Mappilas of Malabar, 1499 1922, Oxford, 1980, p. 134f.; **Haq M.U.**, Muslim Politics in Modern India, Meerut, 1970, p. 62ff.

[95] **Ленин В.И.** О национальном и национально колониальном вопросе Москва, 1956, стр. 365.

В качестве первого шага к осуществлению на практике пантюркистской идеологии стало формирование уже упомянутой идеологии тюркизма, т.е. идеологии в Османской империи турецкой нации, прививание тюркскому населению Османской империи турецкой национальной идентичности. На первый взгляд может показаться, что задача была из легких. Но на самом деле это был весьма сложный процесс. Достаточно указать, что в то время слово «турок» в Османской империи было одним из оскорбительных выражений[96]. Насаждение тюркизма шло параллельно активной пропаганде пантюркизма. Для осуществления этих планов необходимо было в первую очередь создать общую этническую границу между тюрками Османской империи с Закавказьем и Ираном и «очистить» пространства, заселенные нетюркскими христианскими народами, в частности, армянами, греками, ассирийцами, а также езидами. Это было ключевым условием успешного завершения пантюркистских планов и создания сплошного тюркского этнополитического пространства от Босфора до Сибири. Особую важность здесь приобретала территория, известная тогда как «Турецкая Армения» (Западная Армения). Весьма интересную характеристику важности данного региона дал Иосиф Сталин, дав следующее определение: «Это тот самый «райский уголок», который долгие годы служил (и продолжает служить) предметом алчных дипломатических вожделений Запада и кровавых административных упражнений Востока»[97].

---

[96] История человечества, под общей редакцией Г. Гельмольта. Том V, Юго Восточная и Восточная Европа С Петербург, 1905, стр. 117, 122

[97] **Сталин И.** О Турецкой Армении. Правда, № 227, 31 декабря 1917

В начале XX века одной из ключевых точек преломления пантюркистской идеологии, если не самой ключевой, стало Закавказье. Здесь одновременно переплелись целый ряд стратегических, географических, этнополитических, экономических и иных факторов. Закавказье был своего рода мостом, геополитической пуповиной в Переднюю Азию, Центральную Азию, Северный Кавказ, Поволжье, Иран. Здесь был большой массив тюркского населения, как уже подчеркивалось, окончательно еще не сформировавшегося в единый народ. В этом регионе были сильны также и религиозные догматы, особенно среди мусульманского населения, и здесь была бакинская нефть. Именно поэтому данное пространство и стало одним из важнейших театров борьбы как великих держав, так и различных идеологий.

В начале XX века в Баку, как уже отмечалось выше, возникли и политические течения и силы, которые пропагандировали выход из состава России вкупе с идеями пантюркизма и панисламизма. Первой такой организацией стала образованная в конце 1905 года партия тюркских социал-федералистов «Гейрат», ратующей за отделение Кавказа от России с предоставлением автономии мусульманскому населению[98].

Однако наиболее известной партией пантюркистского толка, конечно же была, партия «Мусават», основанная в 1911 году. Одним из первых политических актов, предпринятых партией, был выпуск прокламации - воззвания в 1912

---

[98] Об этой партии см. **Казиев М.А.** Из истории революционной борьбы бакинского пролетариата (1905 1910гг.). Баку, 1956, стр. 98; **Самедов В.Ю.** Распространение марксизма ленинизма в Азербайджане. Ч. II, Баку, 1966, стр. 61; **Сеидзаде Д.Б.** Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века Баку, 1978, стр. 71-72.

г., в связи с первой Балканской войной и напечатанной в Стамбуле в журнале «Сабил-ур-Решад». В воззвании указывалось на то, что до сих пор мусульманский мир, сердцем которого являлся Османский халифат, подвергался страшным гонениям и унижениям со стороны европейских государств, надеявшихся, что, не выдержав этого натиска, он лишится былого могущества. «Единоверцы! - говорилось далее, - Наша единственная надежда и дорога к спасению лежит в независимости и прогрессе Турции. Если мы и дальше будем равнодушно взирать на ее беды, то сами окажемся в плену у врага... Организатором всех этих дел является враг ислама и всего человечества, известный как «мировой жандарм» северный медведь - деспотичное русское государство»[99]. Весьма активизировалась работа турецких эмиссаров и мусаватистов в 1913г. после падения Адрианополя, грозящего поражению Турции в войне. Тогда на Кавказ из Стамбула было командировано 60 офицеров, местных уроженцев, с целью проведения широкой пропагандистской работы для подготовки в случае необходимости восстания мусульман против России[100]. Как утверждал лидер партии Мамед Эмин Расулзаде: «Образование единого туранского государства наподобие германского - было идеалом, с достижением которого «тюркская раса, была бы в апогее своей славы, и затаенные в ней потенциальные силы, развернувшись, дали бы свету совершенно новые, культурные ценности»[101].

---

[99] **Багирова И.С.** Политические партии и организации Азербайджана в нача ле XX века 1900-1917. Баку, 1997, стр. 101.

[100] **Багирова И.С.** Указ. соч., стр. 172.

[101] **Мухаммед Амин Расулзаде.** Пантуранизм и проблема Кавказа Доклад, прочитанный в марте 1930 года в Париже перед аудиторией, состоящей из представителей кавказской, украинской и туркестанской эмиграции. Turan

Однако не только вышеуказанные татарские или мусульманские политические силы видели свое будущее в союзе с Османской Турцией. Отдать обширные территории Кавказа и других регионов Турции были готовы и другие силы. Так, образованная еще в начале XX века в Тифлисе грузинская группа «Сакартвело» вошла в контакт по определению царской полиции с так называемым «панисламистским комитетом» в целях отделения Кавказа от России, которое должно было произойти на следующих условиях: Тифлисская и Кутаисская губерния, Батумская область и Северный Кавказ составляют будущую автономную Грузию, а Эриванская, Бакинская и Елисаветпольская губернии с Закаспийской областью - войти в состав Турции и Персии[102].

Совершенно очевидно, что будучи главной преградой на пути пантюркистов, Российская империя предпринимала важные шаги в борьбе с этими угрозами. Особенно уязвимы в данном контексте представали окраины империи, у населения которых, по определению ряда исследователей, зачастую наблюдается так называемый феномен двойственной лояльности, проявляющийся в тенденции перехода на сторону побеждающей силы[103]. В немалой степени этому способствовало и весьма сильные позиции исламского духовенства в обществе. Так, в Кубинском уезде насчитывалось 451 семейство духовных лиц, в среднем от 1 до 2 семейств на каждую деревню, или же по 1 семейству на каждые 30 кре-

---

Today, торкский мир сегодня,
http://www turantoday.com/2011/03/rasulzadeh panturanizm kaukas html, 11 декабря 2011.

[102] **Багирова И.С.** Указ. соч., стр. 86.

[103] Подробнее о данном феномене см **Lattimore Owen**, The New Political Geography of Inner Asia, The Royal Geographical Society Journal, Vol. 119, March 1953, pp. 165-167.

стьянских семей[104]. В регионе это духовенство составляло особый класс, а их дети почти всегда поступая в духовное звание[105], поддерживали самовоспроизводство этой прослойки, которая, естественно, была под особым вниманием центральных властей империи.

Однако, такая двойственность могла возникнуть не только на переферии, но и в самом, казалось бы, центре. Такое в истории России было, причем не один раз. Одним из наиболее опасных примеров можно назвать активное участие российских мусульман в восстании Пугачева (1773-1775гг.) в борьбе с центральной властью, что в Санкт-Петербурге считали результатом политики Османской империи[106]. В начале XX века в пропаганде панисламизма и пантюркизма в Закавказье, Османской империи активно помогала Германия посредством своей разведки, а также дипломатических миссий, местных немецких колонистов, немецких компаний и даже туристических организаций, издательских домов и лютеранского духовенства[107].

Антироссийские чувства мусульманам прививали и в других западных странах, особенно в разного рода образовательных учреждениях. Как писал один из крупнейших представителей пантюркизма Исмаил-бей Гаспринский: «Мусульмане, получающие образование на Западе или слушающие лекции у профессоров, приглашенных оттуда,

---

[104] **Сумбатзаде А.С.** Кубинское восстание 1837г. Баку, 1961, стр. 38.

[105] **Акты**, собранные Кавказской археографической комиссией. Том VII, Тифлис, 1878, документ N373, стр. 432.

[106] **Fisher Alan W.**, Enlightened Despotism and Islam Under Catherine II, Slavic Review, Vol. 27, N4, December 1968, p. 550.

[107] **Саркисян Е.** Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. Ереван, 1962, стр 106, 118-119

или изучающие науки по переводам книг того же Запада, конечно, имеют крайне смутное и неправильное представление о России и о русском народе. Арабы, турки, персы, не говоря уже о мусульманах Индии, зная Россию по английским, немецким и французским источникам и не имея ни одного самостоятельного сочинения о соседней великой северной стране, всегда легко поддавались на убеждения западных друзей и охотно надевали на свои носы их очки»[108]. Пантюркисты утверждали, что «ненависть - полезный источник силы для нации, а месть - двигатель этой силы... Великие дела творит только ненавидящая и мстящая нация»[109].

Всплески панисламистских страстей также происходило после потерей Османской империей таких территорий, как Тунис и Египет, захваченных соответственно Францией и Британией, а также колонизации Индии британцами[110]. Естественно, что поддержка пантюркизма великими европейскими державами преследовала также и цель направить недовольство мусульман и османов и их политики на русских.

Естественно, что Российская империя предпринимала ответные шаги по борьбе с панисламизмом и пантюркизмом. Одним из механизмов, была политико-мировоззренческая основа государственного строительства в Российской империи. Интересно, но Российская империя считала себя

---

[108] **Исмаил-бей Гаспринский.** Русско-восточное соглашение, Арабески истории. Кн. I, Москва, 1994, стр. 374-375.

[109] **Карпев С.Н.** Большевики Азербайджана в борьбе за интернациональное сплочение рабочего класса, автореферат докторской диссертации. Баку, 1974, стр. 61.

[110] **Keddie Nikki R.**, The Pan Islamic Appeal· Afghani and Abdülhamid, Middle Eastern Studies, Vol. 3, N1, 1966, p. 48.

не только страной, покорившей мусульманские, в том числе и тюркские, государства (ханства), но и их наследницей, а в каком-то смысле, даже правопреемницей этих государств. Не случайно, например, что на гербе Российской империи в качестве первичных гербов были и символы Казанского, Астраханского и Сибирского ханств[111]. Более того, отношение русских к мусульманам и тюркам было достаточно терпимое и даже теплое. Вот как об этом в свое время писал тот же Исмаил-бей Гаспринский: «Для мусульманских народов русская культура более близка, чем западная. Экономическая и индустриальная сила русского народа несравненно менее опасна, чем западная, менее коварна, более терпима. Мусульманин и русский могут еще вместе или рядом пахать, сеять, растить скот, промышлять и торговать; их умения не слишком разнятся... Культурная, так сказать, стихийная близость народов Востока с русским народом видна из того, что нигде сын Востока так легко не обживается, как в России»[112].

Но этим меры, предпринимаемые Российской империей, не ограничивались. Параллельно проводился и весьма широкий комплекс классических мер. Одним из важнейших направлений была, как уже отмечалось, соответствующая административно-территориальная политика, а также формирование новых этносов, в частности, кавказских татар.

Весьма эффективным методом было и использование противоречий вышеуказанных оппозиционных к режиму политических сил как для борьбы с этими силами, так и для

---

[111] Подробнее о российской имперской геральдике см Дворянские роды Российской империи Санкт Петербург, 1993; **Фон Винклер П.П.** Гербы городов Российской империи. Санкт-Петербург, 1900.

[112] **Исмаил-бей Гаспринский.** Указ. соч., стр. 376

недопущения их консолидации против центральных властей. Естественными антиподами здесь выступали пантюркисты, панисламисты и большевики. Как писала в одном из своих номеров большевистская газета «Новая жизнь» за 1905 год: «Панисламизм должен быть обезврежен - это сделает социал-демократия, обнажив сущность панисламизма перед кавказским пролетариатом, вообще, и татарским, в частности»[113].

Центральные власти умело использовали и межнациональные противоречия и проблемы, в результате чего зачастую имели место весьма жестокие конфликты между теми или иными народами. Среди наиболее кровавых были армяно-татарские столкновения 1905-1906гг., имевшие место в Баку, Елизаветполе и других городах[114]. По некоторым данным, в ходе столкновений 1905 года были разрушены порядка 300 армянских и татарских поселений и погибло, по разным оценкам, от 3 до 10 тысяч человек[115].

Эти события привели к анархии в нефтяной промышленности, приостановили на длительное время проходку скважин, они заполняли водой буровые и сокращали добычу нефти и данный кризис продолжался до конца 1906 года, что отразилось на производстве нефти - 4 старых нефтеносных района Баку потеряли 231,4 миллиона пудов сырья[116].

---

[113] Национализм как один из источников хулиганства. Новая жизнь, N 11, 12 (25) ноября 1905.

[114] О погромах в Елизиаветполе см., к примеру, **Алибегов И.** Елисаветпольские кровавые дни пред судом общества. Тифлис, 1906.

[115] **Swietochowski T.**, Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition, Columbia University Press, 1995, p. 40.

[116] Азербайджанская нефть в политике мира. Вторая книга. Баку, 1997, стр 62.

Но в организации этой бойни обвиняли не только царские власти, но и вмешательство других стран - геополитических соперников Российской империи. Так, русский писатель и публицист А.В. Амфитеатров (1862-1938гг.) указывал на конкретные факты «мусульманского заговора» сторонников турецкого султана Абдул-Хамида[117].

Однако кроме вовлечения царских властей или других стран, столкновения были и результатом определенных внутренних противоречий. Так, ряд исследователей подчеркивали достаточно неистовые антиармянские чувства у татарской интеллигенции, которыми и умело пользовались центральные власти[118].

Весьма интересный анализ этих противоречий дал Иосиф Сталин в своей известной работе «Марксизм и национальный вопрос», написанной в 1913 году. Сталин писал следующее: «Стесненная со всех сторон буржуазия угнетенной нации естественно приходит в движение. Она апеллирует к «родным низам» и начинает кричать об «отечестве», выдавая свое собственное дело за дело общенародное. Она вербует себе армию из «соотечественников» в интересах... «родины». И «низы» не всегда остаются безучастными к призывам, собираясь вокруг ее знамени: репрессии сверху задевают и их, вызывая в них недовольство... Если, например, в Грузии нет сколько-нибудь серьезного антирусского национализма, то это прежде всего потому, что там нет русских помещиков или русской крупной буржуазии, которые могли бы дать пищу для такого национализма в массах. В Грузии есть антиармянский национализм, но это потому, что там есть еще армянская крупная буржуазия, которая, поби-

---

[117] **Амфитеатров А.В** Армянский вопрос Санкт Петербург, 1906, стр 53.

[118] **Villari Luigi**, Fire and Sword in the Caucasus, London, 1906, p. 170

вая мелкую, еще не окрепшую грузинскую буржуазию, толкает последнюю к антиармянскому национализму»[119].

Тем не менее, до поры до времени империи удавалось контролировать ситуацию в Закавказье, нейтрализовать угрозы и проблемы. Ситуацию кардинально и бесповоротно изменила Первая мировая война.

Падение Российской империи было наиболее благоприятным временем для осуществления этих геополитических планов[120]. Для юридического обоснования своих притязаний официальные лица Оттоманской империи и создали второй Азербайджан в Закавказье. Логика была весьма простой и гениальной с геополитической точки зрения. В случае существования двух образований с одинаковым названием они, естественно, должны были объединиться.

Эта политика вызвала отрицательную реакцию соседних стран, в частности Ирана. В докладе, адресованном рейхсканцлеру Германии, глава делегации Германии на Кавказе, в частности, отмечает: «В Персии вызвал недовольство тот факт, что турки назвали «Азербайджаном» закавказскую республику, ближе всех расположенную к востоку, для обоснования территориальных претензий к персам. Недовольство усугубляет также то обстоятельство, что персы не являются друзьями татар[121]. Более того, правители Оттоманской империи стремились к образованию общей

---

[119] **Сталин И.В.** Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сборник статей и речей. Москва, 1937, стр. 12.

[120] **Pomiankowski J.**, Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges, Zurich Leipzig Wien, 1928, S 29 30; **Hostler Ch.W.**, Turkism and the Soviets. The Turks of the World and their Political Objectives, London, 1957, p. 146ff.

[121] **Центральный регистр**: 1918-A-48749, серийный номер посольства/консульства: J. Nr. D. 1629.

границы с новым суррогатным государством, и Азербайджан стал предъявлять территориальные претензии на исторические территории сопредельных народов - грузин, дагестанцев, армян и т.д. В случае с армянами, новообразованный Азербайджан попытался захватить Карабах, Зангезур, Севанский регион, Араратскую долину, в том числе, Ереван, что и явилось причиной возникновения карабахского конфликта.

Однако, в ходе Первой Мировой войны турки потерпели поражение, да и к тому же независимый Азербайджан просуществовал очень короткий срок и постоянно был ареной борьбы великих держав. Нового народа здесь создано не было. Но была заложен фундамент нового государственного образования, создание такого образования кардинально изменило геополитику и историю как Закавказья, так и всего Ближнего Востока.

Тюркизация и азербайджанизация тюркоязычного и мусульманского населения нового Азербайджана в советском государстве

После советизации Закавказья геополитическая важность данной республики была для советского государства весьма заметной. Одним из ключевых компонентов этого была бакинская нефть. В 1940 году, например, Азербайджан давал 71,4% всей нефти, добываемой в СССР[122]. Население города продолжало расти. Так, если в 1913 году население Баку составляло 389,6 тыс. человек, то в 1933 году оно возросло до 709,5 тыс. человек и столица Азербайджа-

[122] Народное хозяйство СССР. Статистический сборник. Москва, 1956, стр. 69.

на по численности населения заняла третье место в СССР после Москвы и Ленинграда[123].

Но кроме этого Азербайджанский ССР превратилась в форпост распространения большевизма на Ближнем Востоке[124]. Азербайджан был первой и до 1930-ых годов единственной мусульманской республикой Советского государства (*центральноазитские республики были автономиями с составе Советской России - Д.Б.*), и Кремль использовал этот факт для снижения авторитета имперских держав, в частности, Великобритании и Франции в мусульманских колониях этих стран от Среднего Востока до Индии. Именно по этой причине советские власти, по мере возможностей, удовлетворили территориальные претензии Азербайджана, передав ему из исторических армянских территорий весь Карабах (Арцах) и Нахичеван, более половины Зангезура. В состав Советского Азербайджана были также переданы ряд грузинских и дагестанских земель. Этот шаг представлял геополитическую целесообразность для большевиков, так как в мусульманском мире Азербайджан стал олицетворением коммунистической революции. Помимо этого, Азербайджан был удобным рычагом давления на Иран в вопросе Иранского Азербайджана.

Однако на первом этапе советская власть придерживалась весьма интересной политики. В Азербайджане, например, всячески поддерживалось этническое разнообразие

---

[123] Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963, стр. 497.

[124] **Ленин В.И.** Полное собрание сочинений, том 51, Москва, 1970, стр 227; Первый съезд народов Востока. Стенографические отчеты. Петроград, 1920, стр 8; Партийный архив Азербайджанского филиала Института марксизма-ленинизма (**ПААФ ИМЛ**), ф.7, оп.1, ед.хр. 5, л.3.

и национальное самосознание[125]. Вдобавок к этому, советская власть отказалась от этнонима «кавказские татары» и вместо этого ввела в обиход новую национальную идентичность для тюрков Закавказья, назвав их попросту тюрками Советского Азербайджана. По всей видимости такой переход был сделан в контексте распространения большевизма и коммунизма среди тюркоязычного массива Турции и Ирана. Тем не менее, дальнейшие фундаментальные геополитические трансформации на мировой арене породили новые вызовы и необходимость изменения тактики и стратегии национального строительства в Азербайджане.

С приходом А. Гитлера к власти в Германии в 1933 году стало очевидно, что новая мировая война неизбежна. В данной ситуации Азербайджан, из наступательного компонента советской геополитики, стал одним из наиболее уязвимых. Основная причина этого заключалась именно в этнической специфике данного государственного образования. Азербайджан был единственной республикой бывшего СССР, название которого не было производным от названия какого-либо народа или этногруппы. В отличие от других советскихх республик, название которых было производным от государствообразующего народа, например, Армения, Грузия, Россия, и т.д., Азербайджан населяли этногруппы тюркского, кавказского, иранского происхождения, а также армяне, грузины, русские и евреи. Примерно 52

---

[125] Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Азербайданской ССР. Баку, N 1, 1920, стр. 5; Там же, N2, 1921, стр. 24 25; Резолюции 2 го съезда АКП(б), Баку, 1920, стр. 6; **Орджоникидзе Г.** Статьи и речи Москва, 1956, том 1, стр 296; Центральный государственный архив Октябрьской революции (**ЦГАОР**) **СССР**, ф.1318, оп.1. д.657, л.29 30; **ПААФ ИМЛ**, ф.14, оп.1, ед.хр.8, л 65; **ЦГАОР Азерб. ССР**, ф 57, оп 1 д.44, л.3.

процентов населения составляли тюркоязычные народы, объединенные под названием «тюрки Советского Азербайджана». Примечательно, что, согласно данным переписи 1920-х годов, тюркское население Персии, проживающее в Азербайджане, упоминается как отдельная этническая группа – тюркское население Персии[126].

Этническая группа «азербайджанские тюрки» представляла значительную опасность, так как могла с легкостью пойти на союз с Турцией, как это произошло во время Первой мировой войны. Так, 24 ноября 1941 года сотрудники посольства Германии в Турции направили послание в Берлин, где сообщалось о работе, проведенной с азербайджанскими турками в целях освобождения Кавказа от Советской власти, при этом Турция претендовала на статус фактического хозяина этого региона[127]. Турция планировала вступить в войну на стороне Германии и ждала подходящего для этого момента. К таковым можно отнести, например, Сталинградскую битву и в случае победы немцев турецкие войска должны были открыть новый фронт в Закавказье[128]. Но даже не вступив официально в войну, Турция практически до самого ее конца снабжала Германию стратегически

---

[126] Большая советская энциклопедия. Том 1, раздел «Азерб. ССР». Москва, 1929, стр. 641.

[127] «Руководитель азербайджанских тюрков об освобождении Кавказа», перевод с немецкого. Копия. Германское посольство. Анкара, документ №A6032, 24 ноября 1941 года, информация взята из вебсайта Наша победа, http://9may.ru/unsecret/m10011709.

[128] **Миллер А.Ф.** Очерки новейшей истории Турции. Москва, 1948; Лавров Н. М. Турция в 1939 1951гг. Лекции, прочитанные в ВПШ при ЦК ВКП(б), Москва, 1952; **Еремеев Д.Е.** Турция в годы Второй мировой и «холодной» войн (1939-1990), Москва, 2005.

важнейшими видами сырья, в частности, хромом[129]. Турецкая Республика объявила войну Германии лишь 23 февраля 1945 года[130].

Учитывая традиционно тесные связи между Германией и Турцией, а также события, произошедшие на Кавказе в 1918 году, Советский Союз принял решение сформировать новую нацию. Реанимация «кавказских татар» была уже невозможна. Поэтому было принято создать «азербайджанскую» нацию, причем «сверху» и ускоренными темпами. Под новым названием «азербайджанцы» были объединены различные мусульманские народы и этногруппы с целью создания исторической, культурной и политической платформы для недопущения идентификации тюрок Восточного Закавказья с турками, проживающими в Турции. Именно так в 1936 году в мире появилась новая нация - азербайджанцы[131].

Базой консолидации мусульманских народов Азербайджанской Советской Социалистической Республики в единый азербайджанский народ должна была стать территориально-административная принадлежность. Люди различных национальностей должны были идентифицировать себя как азербайджанцы, т.е. жители Азербайджана. После того, как общая самоидентификация была бы привита, она со временем должна была эволюционировать в национальное самосознание и национальную идентичность (нацию). Аналогичным образом развивалась национальная

---

[129] **Vander Lippe J.M.**, The Politics of Turkish Democracy: Ismet Inönü and the Formation of the Multy Party System, 1938-1950, New York, 2005, p. 96.

[130] **Akşin Sina**, Turkey's Declaration of War on Germany at the end of World War II, The Turkish Yearbook of International Relations, Vol XXXIII, 2002.

[131] **Алекперов А.** Исследования по археологии и этнографии Азербайджана Баку, 1960, стр. 71.

идентичностью, например, американцев. Азербайджан был единственной республикой СССР, в которой это можно было сделать, так как название государства, как уже было указано выше, не было производным от основного народа, населявшего его территорию. Таким образом частью новой азербайджанской общности становились потомки древних кавказских албанцев - лезгины, носители иранской культуры - талыши, таты, курды и другие народности, горские народы, а также тюркский этнос.

Необходимость легитимизовать существование новой нации потребовала внесения коррективов и в историю. Малейшее проявление интереса к истории или культуре этнического меньшинства, а также любой намек на проявление неазербайджанского самосознания подавлялось со всей суровостью. Один Азербайджан был не в состоянии самостоятельно осуществить эту нелегкую задачу и успех данного проекта всецело зависел от центра, что стало одной из его главных геополитических задач в Закавказье.

Создав новую азербайджанскую нацию, Советский Союз действительно решил ряд геополитических вопросов. Прежде всего, была сформирована новая нация, которая не идентифицировала себя с турками Турции. Кроме этого, эта новая нация полностью зависела от СССР, так как, будучи искусственно образованной и весьма слабой, она могла сохранить целостность лишь при поддержке Центра, центральных властей СССР.

Тем не менее, возникли и новые проблемы. Так, несмотря на использование колоссального государственного ресурса, эволюционирование общей самоидентификации в национальное самосознание и национальную идентичность в Азербайджане произошло несколько иначе, чем планиро-

валось. Самоидетнификация в качестве азербайджанцев, а затем ее трансформация в национальное самосознание и национальную идентичность достаточно успешно прошла среди тюркоязычного населения республики. Но этот процесс среди других народов происходил медленее. Поэтому процесс национальной консолидации в Советском Азербайджане начал приобретать совершенно иное направление. Тюркская элита, успешно пройдя цепь самоидентификация - самосознание - национальная идентичность, начала фактически навязывать азербайджанскую идентичность другим мусульманским народам республики и их элитам, для которых азербайджанская общность находилась в основном все еще на стадии самоидентификации. В результате мусульманские нацменьшинства Азербайджана стали воспринимать азербайджанскую общность как попытку другого народа навязать им свою национальную идентичность. Поэтому азербайджанская общность не стала консолидирующим элементом для всех мусульманских народов республики.

Кроме того, начались и весьма опасные идеологические проблемы. Важнейшим из них стала постепенная подмена интернационализма на национализм в Азербайджане. В Советском Азербайджане, многонациональном государстве, своеобразном микро-Советском Союзе на Кавказе, бок о бок проживали представители различных этногрупп. Однако искусственное формирование новой нации сверху в геополитических целях привело к постепенному торжеству национализма, сначала на негласном уровне, а затем, особенно по мере ослабления советской власти, уже и совершенно открыто. А это было очень опасно, особенно в таком стратегически важном регионе, как Закавказье.

Данный процесс имел объективные предпосылки. Дрейф тюркской части элиты Азербайджана в сторону национализма и навязывания азербайджанской идентичности другим народам, был продиктован рядом факторов. Здесь, конечно, был элемент своеобразного симбиоза соблазна и страха. Соблазн заключался в том, что создавалась своего рода «мини-имперская» нация и «мини-империя» и необходимо было полноценно использовать предоставившейся возможности для этого в максимально короткий срок. Страх заключался в наличие объективных и серьезных препятствий на этом пути.

Важнейшим из них был имено Нагорный Карабах (Арцах). Если мусульманские народы Азербайджана, у которых много общего в традициях, культуре, религии и менталитете, могли консолидироваться в единую азербайджанскую общность, то армяне, также как и русские, евреи и другие не исповедующие ислам народы республики, сохранили свою национальную идентичность. Но в отличие от других немусульманских народов, армяне Карабаха имели не только уходящую вглубь веков историю государственности, но и свою государственность, пусть даже в форме автономной области. Ассимилировать армянский Карабах было попросту невозможо. Можно было попытаться изменить этнонациональный состав этой автономной области, добиться превращения армян в меньшинство. Кстати, именно эта политика с успехом была проведена в другом автономном образовании Советского Азербайджана - Нахичеванской Автономной Советской Социалистической Республике, где за несколько десятилетий практически не осталось армянского населения. Но с Карабахом этого не получилось по целому ряду причин, важнейшей из которых были такие

черты армян Карабаха, как жизнестойкость, мощнейшая привязанность к родной земле, бунтарский нрав и т.д. Фактически, если бы Нагорный Карабах не был бы насильно включен в состав Азербайджана, то процесс консолидации мусульманских народов этой республики в единую азербайджанскую общность прошел бы более успешно. В этой ситуации азербайджанская (тюркская) элита, видя в Карабахе главную угрозу своей государственности и национальной консолидации, выбрала давление в качестве основы политики в данном регионе и по отношению к нему.

Все это стало также своеобразным вызовом и процессу самоопределения азербайджанского народа, одновременно более туже завяз узел азербайджано-армянских отношений[132]. Азербайджанцы стали рассматривать Карабах уже в качестве своей этнической территории, а не как административную единицу другого народа. Отныне разногласия между двумя нациями - азербайджанцами и карабахскими армянами перешли на новый, межнациональный уровень.

Ситуация усугубляется и тем, что процесс формирования новой, азербайджанской нации до сих пор не завершен. Да, некоторые этнические группы, например иранские таты, практически ассимилированы в единую азербайджанскую нацию. В Азербайджане исчезли также курды, ряд дагестанских народов. Тем не менее, некоторые народы до сих пор сумели сохранить в той или иной степени свою национальную идентичность. К ним принадлежат кавказоязычные лезгины и аварцы, компактно проживающие на севере современной Азербайджанской Республики, на границе с Дагестаном, а также ираноязычные талыши, ареал

---

[132] **Бабаян Д.** Нагорно-карабахский конфликт и самоопределение азербайджанского народа. Центральная Азия и Кавказ, N 5, 2003, стр. 84-94.

которых находится юге Азербайджана, на границе с Ираном.

Ввиду этого Азербайджан живет под постоянной угрозой самоопределения этих наций, что может привести даже к распаду данного государства. Такие прецеденты в истории современного Азербайджана были. Так, в XX веке талыши два раза провозглашали государственность. 15 мая 1919 года была провозглашена Муганская Советская Республика, просуществовавшая около трех месяцев[133]. Около трех месяцев просуществовала и провозглашенная в конце июня 1993 года Талыш-Муганская Автономная Республика[134]. 28 сентября 1991 года решением Общенационального съезда лезгинского народа, прошедшего в селе Касумкенд Дагестана, была принята декларация о восстановлении государственности лезгинского народа и о создании Республики Лезгистан по обе стороны реки Самур[135].

Несмотря на то, что талышская государственность была уничтожена азербайджанскими властями, а решение лезгин так и осталось на бумаге, эти и другие народы не отка-

---

[133] О данном государственном образовании см. **Искендеров М.С.** Из истории борьбы Коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти. Баку, 1958, стр. 389; История гражданской войны в СССР, Москва, 1959, том 4, стр. 324; **Кадишев А.Б.** Интервенция и гражданская война в Закавказье. Москва, 1960, стр. 186-187; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия: Документы и материалы. Баку, 1998, стр. 8.

[134] О данном государственном образовании см. **Шнирельман В.А.** Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. Москва, 2003, стр. 118; **Жирохов М.** Меч и огонь Карабаха. Хроника незнаменитой войны. 1988-1994, Москва, 2012, стр. 24; «В Азербайджане глава Талышского культурного центра осужден на 10 лет тюрьмы» Кавказский Узел, http://www.kavkaz uzel.eu/articles/138341/, 24 июня 2008.

[135] **Абдурагимов Г.** Кавказская Албания - Лезгистан: история и современность. Махачкала, 1995, стр. 409.

зались от своей борьбы. Так, талыши периодически обращаются к различным странам и международному сообществу в целом, обращая внимание авторитетных структур на постоянного давление со стороны властей Азербайджана. К примеру, в 2008 году они обратились к представителям европейских стран[136], в 2009 году - к международному сообществу[137]. С подобными обращениями выступали также другие нацменьшинства. В 2008 году аварцы обратились к президенту Дагестана с просьбой защитить от проводимой бакинскими властями политики насильственной азербайджанизации[138].

Нередко происходят также конфликты и стычки между представителями нацменьшинств и властями страны, в том числе и на региональном уровне. Так, в марте 2017 года в Кабалинском районе Азербайджанской Республики фермеры лезгинской национальности организовали протесты в всязи с изгнанием лезгинских фермеров с ряда сельхозугодий и произволом властей[139].

Зачастую конфликт между нацменьшинствами и центральными властями Азербайджана переходит в соседние

---

[136] «Европа, ты должна услышать наш правый голос!» Толыш Пресс, http://tolishpress.org/news/364.html

[137] «Заявление Талышского национального движения, адресованное всем международным организациям, всем правозащитным организациям и правозащитникам мира» Толыш Пресс, http://tolishpress.org/news/671.html, 15 апреля 2009.

[138] «Аварцы Азербайджана просят президента Дагестана защитить их от азербайджанизации». Кавказский узел,http://www.kavkaz-uzel ru/newstext/news/id/1223420.html, 18 июня 2008.

[139] **Саркаров Амиль**. «Убирайтесь куда хотите». Лезгин продолжают выдавливать из северных районов Азербайджана». РИА «Дербент», http://riaderbent.ru/ubirajtes-kuda-khotite lezgin prodolzhayut vydavlivat iz-severnykh-rajonov-azerbajdzhana.html, 7 марта 2017.

государства, в частности, в российский Дагестан. Так, в конце июня 2013 года в Дербенте прошли массовые акции протеста в связи с тем, что властями было принято решение о присвоении имени Гейдара Алиева одной из центральных улиц города. Организаторами акций были Федеральная лезгинская национально-культурная автономия, общественная организация «Садвал», «Общество Храх-Уба», которые считают, что последствия передачи Азербайджану двух лезгинских сел, водосбора реки Самур и фактического отчуждения 2,5 тысяч га лезгинских пастбищных земель в рамках процесса демаркации российско-азербайджанской границы приводят к ущемлению прав этнических лезгин[140].

Имеется и достаточно сильное недовольство этнических меньшинств Азербайджана относительно действий властей данной страны по отправке представителей нацменьшинств в зону азербайджано-карабахского конфликта. Несколько лет назад целый ряд общественных организаций и лидеров коренных народов Азербайджана обратились с воззванием к проживающим в республике соотечественникам, где указали на то, что в течении десятилетий руководство Азербайджана заставляет коренные народы воевать с армянами Арцаха - Карабаха, назвав это самой большой несправедливостью, в которой коренные народы Азербайджанской Республики невольно принимают участие[141].

Ситуация усугубляется и тем, что политике отуречивания Азербайджана и его населения, как одной из современ-

---

[140] «Акция "Дербент южный форпост России". Твитт трансляция Следующий митинг намечен на сентябрь». Кавказский узел. http://www.kavkaz uzel.ru/articles/226344/, 29 июня 2013.

[141] См Война с армянами в Карабахе не наша война: обращение, ИА Regnum, http://www regnum.ru/news/polit/1478044.html, 10 декабря 2011.

ных составляющих идеологии пантюркизма, активно способствует и Турция. Так, азербайджанские и турецкие лидеры, начиная с распада СССР, активно пропагандируют лозунг «одна нация - два государства»[142]. Такая позиция и внешнеполитический курс также направлен на подрыв существующего геополитического баланса не только в Закавказье, но и для всего Ближнего, Среднего Востока, Центральной Азии и вплоть до Китая.

Таким образом, нарушенный в Азербайджане естественный цикл формирования азербайджанской нации и становления национальной идентичности, является одним из самых главных объективных препятствий не только, как уже упоминалось выше, на пути урегулирования нагорно-карабахского конфликта, но и нормализации армяно-азербайджанских отношений и отношений азербайджанцев (тюрков) с другими народами самой Азербайджанской Республики. Здесь действительно исключена всякая возможность недискриминационного отношения титульной нации т.е. азербайджанцев к другим народам, в том числе и к армянам.

Гармоничное сосуществование двух народов в рамках общего государства невозможно также и в условиях отсутствия какой-либо общей идеологии. В советское время

---

[142] Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на торжественной церемонии вручения Президенту Турецкой Республики Сулейману Демирелю ордена Истиглал - 18 октября 1999 года. «Бакинский рабочий», 20 октября 1999; Президент Ильхам Алиев: Азербайджанская и турецкая диаспоры будут действовать как единый орган Тренд, http://ru.trend az/news/top/895653.html, 9 марта 2007; «Президент Ильхам Алиев: Гейдар Алиев имеет большие заслуги в развитии турецко азербайджанских отношений. Тренд, http://www trend.az/azerbaijan/politics/2375028.html, 17 марта 2015

такой идеологией был коммунизм, но и он не смог создать соответствующих условий. Этого не сумеет сделать и демократия, так как ввиду незавершенности процесса формирования азербайджанской нации, демократия там, в Азербайджане, в принципе невозможна. Если там будет установлена демократия, то Баку должен будет признать право Нагорного Карабаха на самоопределение. Но в таком случае и другие народы этой республики, например, лезгины и талышы, могут потребовать независимости. А это уже представляет непосредственную опасность самому существованию Азербайджана как независимого государства.

Заключение

Вышеуказанные исторические, этнические и политические факторы сформировали новый менталитет политической элиты Азербайджана. Единственным способом сохранения государственной целостности для нее является подавление любого национального движения в среде нацменьшинств. В подобных государствах конфликт и конфронтация заменяет компромисс и сотрудничество. Азербайджан воспринимает Нагорный Карабах как главную угрозу самому факту существования своего государства. Азербайджан не может признать независимость Нагорного Карабаха, так как в этом случае другие народности последуют примеру последнего. Он также не предоставит автономию Карабаху, даже несмотря на то, что она абсолютно неприемлема для Арцаха. Для Азербайджана автономия представляет даже большую опасность, чем независимость, так как другие этногруппы могут также потребовать автономию, что чревато не только возможным переходом к независимости, но и улетучиванию самого понятия единой и консолидированной

азербайджанской нации, и возможно, пробуждением других ассимилированных нетюркских народов. Таким образом, для Азербайджана имеются лишь два варианта решения азербайджано-карабахского конфликта. Первое, Карабах - без армян, и второе - замораживание разрешения конфликта невозможностью претворения в жизнь первого сценария.

Даже если конфликт будет урегулирован и Азербайджанская Республика вынуждена будет признать независимость Нагорного Карабаха, то это государство вряд ли откажется от антиармянской политики, так как продолжение антиармянской политики среди прочего дает возможность Баку показать другим нацменьшинствам, что он ни в коей мере не смирится с потерей той или иной территории и те, в свою очередь, лишний раз подумают прежде чем решат встать на путь сецессии. Таким образом, в Азербайджане создалась ситуация, при которой самоопределение одного народа воспринимается как угроза самоопределению других народов[143].

---

[143] **Бабаян Д.** Ключи карабахского конфликта - в руках Азербайджана. https://regnum.ru/news/307529 html, ИА Регнум, 13 августа 2004.

ԲԱԲԱՅԱՆ ԴԱՎԻԹ

ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ (ԹԱԹԱՐԱՑՈՒՄԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆԱՑՈՒՄ) ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԵՎ ԷԹՆՈ-ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ XIX-XX ԴԴ.

Բանալի բառեր՝ թաթարացում, թաթարներ, ադրբեջանականացում, Անդրկովկաս, Հայկական մարզ, Հայաստան, Արցախ, Վրաստան, Պարսկաստան, Ռուսաստան:

Ադրբեջանական ժողովրդի ձևավորումը առավել հետաքրքիր աշխարհաքաղաքական գործընթացներից մեկն է, որը սկսվել է Այսրկովկասը Ռուսական կայսրության մեջ ընդգրկելուց հետո և շարունակվել նաև խորհրդային ժամանակաշրջանում: Գործընթացը սկիզբ է առել «վերևից»՝ Ռուսաստանի իշխանությունների կողմից: Այն նաև մեծ տերությունների միջև աշխարհաքաղաքական պայքարի արդյունք էր ռազմավարական նշանակություն ունեցող այսրկովկասյան տարածաշրջանի համար:

Նոր ժողովրդի ձևավորումը ընթացել է մի քանի փուլով՝ թաթարացումից մինչև թյուրքացում և ադրբեջանականացում: Ադրբեջանցիների ազգային ինքնության «բարեփոխումները» աշխարհաքաղաքական վերափոխումների և Ռուսաստանի, այնուհետև խորհրդային իշխանությունների արձագանքն էր այդ փոփոխություններին:

ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ ՎԱՀԱՆ

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ (1919-1922 ԹԹ.)

Բանալի բառեր՝ Մուստաֆա Քեմալ, քեմալականություն, Անտանտ, Թուրքիա, քուրդ, Քրդստան, Արևմտյան Հայաստան, Էրզրում, Անկարա:

1919 թ. իրադարձությունները Օսմանյան կայսրությունում և նրա շուրջը զարգանում էին սրընթաց արագությամբ: 1919 թ. մարտի 16-ին Անտանտի երկրները ռազմակալեցին Ստամբուլը, մարտի 28-ին իտալացիները դեսանտ իջեցրին Անթալիայում, իսկ մայիսի 19-ին հույները ռազմական գործողություններ սկսեցին Թուրքիայի դեմ: Սկսվեց հույն-թուրքական պատերազմ (1919-1922 թթ.):

Անմիջապես թուրք միլլի-ազգայնականների ապագա պարագլուխ գեներալ Մուստաֆա Քեմալը իր համախոհների հետ որոշում է մեկնել արևելյան նահանգներ, որտեղ գոյություն ունեին առավել բարենպաստ ռազմաստրատեգիական և քաղաքական պայմաններ՝ կազմակերպելու դիմադրության շարժում Թուրքիայի անդամահատման ծրագրերի դեմ: Օգտվելով նրանից, որ Մուդրոսի զինադադարի պայմանները չէին նախատեսում համապատասխան մեխանիզմներ երկրի արևելյան շրջաններում գտնվող օսմանյան զորքերի զորացրման ու զինաթափման վերաբերյալ, և բացի այդ, նշված շրջաններում առկա էին զենքի ու զինամթերքի մեծ պաշարներ, Մուստաֆա Քեմալը արագորեն արևելյան վիլայեթներում (Արևմտյան Հայաստանում) կազմակերպեց իշխանության այլընտրանքային կենտրոն: Սուլթանական բանակի մնացուկներից, աշխարհազորային ջոկատներից և գյուղացիական զանգվածներից և այլն նա

ստեղծեց նոր բանակի կորիզ, որի մեջ մեծ թիվ էին կազմում նաև հետապնդումներից ազատ մնացած երիտթուրքական սպաները և շարքայինները: Մուստաֆա Քեմալը նաև կյանքի կոչեց «Արևելյան նահանգների իրավունքների պաշտպանություն» անունով մի կազմակերպություն, որի շուրջը սկսեց համախմբել համակիրների՝ «Հայրենիքը վտանգի մեջ է» կարգախոսի ներքո: Ազգայնական քեմալականների նախապես փոքրիկ խմբակը, հետզհետե ուժ հավաքելով, դառնում էր հզոր շարժում[1]:

Քեմալական շարժման հենց առաջին օրերից Մուստաֆա Քեմալը և նրա համախոհները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում քրդական խնդրին նպատակ ունենալով քրդերի ռազմական ուժն օգտագործել իրենց մղած «անկախության պայքարում»: Բացի այդ, քրդերը հետաքրքրում էին քեմալականներին նաև այլ տեսանկյուններից: Այսպես, օրինակ, անգլիացի Առնոլդ Թոյնբին նշում էր, որ քեմալականները երազում էին ողջ Քրդստանը միավորել թուրքական իշխանության ներքո, քանի որ նրա տարաբաժանվածության մեջ նրանք Թուրքիայի համար տեսնում էին մշտական սպառնալիքի աղբյուր[2]:

Քեմալականները քաջ գիտակցում էին, որ վերջին հաշվով արևելյան վիլայեթներում մեծ զանգված կազմող քրդերից էր նշանակալից չափով կախված այն հարցը, թե արդյոք իրենց հաջողվելո՞ւ է այդ երկրամասը պահել Թուրքիայի կազմում, թե՞ ոչ: Ուստի նրանք հետևողականորեն ներշնչում էին քրդերին, որ որպես «նույն հողի ու ջրի» և «կրոնի եղբայրներ» միանան քեմալական շարժմանը և զենք

---

[1] Տե՛ս **Armstrong H.C.**, Grey Wolf. Mustafa Kemal· An intimate Study of a dictator, London, 1938.

[2] **Toynbee Arnold J.**, Angora and the British Empire in the East. The Contemporary Review, 1923, № 690, June, p. 686.

վերցնեն՝ թույլ չտալու երկրի մասնատումը Եռյակ համաձայնության պետությունների կողմից և արևելյան վիլայեթներում (Արևմտյան Հայաստանում) հայկական պետության ստեղծումը: Անձամբ Մուստաֆա Քեմալը կոչ էր անում քրդերին անձնվեր ու եռանդուն մասնակցություն բերել «օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության սուրբ գործին»: Քեմալականների քարոզչությունը քրդերի շրջանում պանիսլամիզմի գաղափարների տարածման, հակաքրիստոնեական կրքերի ու կրոնական մոլեռանդության բորբոքման հետ միաժամանակ առիթը բաց չէր թողնում հիշեցնելու քրդերին, որ նրանք մասնակից են եղել հայկական ջարդերին և երկրի արևելքում մեծ պետությունների հովանու ներքո հայկական անկախ պետություն ստեղծվելու դեպքում պետք է լավ մտածեն, թե ինչ է սպասում իրենց: Դրա հետ միաժամանակ Էրզրումում քեմալականները տարածեցին թռուցիկներ, որտեղ ասվում էր. «Այս վիլայեթները (խոսքը հայկական վեց վիլայեթների մասին էր - Վ. Բ.) պատկանում են քրդերին և թուրքերին, որոնք «կրոնի և պատմական արմատներով եղբայրներ» են[3]: Պատահական չէ, որ քեմալական շարժման կարկառուն դեմքերից մեկը, հետագայում «Թուրքիայի երկրորդ մարդ» հորջորջված Իսմեթ Ինոնյուն քեմալականների ստեղծած Թուրքիայի Հանրապետությունը համարում էր «Հայրենիք քրդերի ու թուրքերի համար»[4]:

Պատահական չէ նաև, որ քեմալական շարժման առաջին օրերից սկսած՝ Մուստաֆա Քեմալը երբեմն ակնարկներով, իսկ հաճախ նաև ուղղակի ու անթաքույց քրդերին խոստանում էր ինքնավարություն «նոր պետության կազ-

---

[3] **Мгои Ш.Х.** Курдский альманах. Москва, 2009, стр. 19.

[4] **Ismet Cherif Vanly**, Le Kurdistan Irakien: entité nationale Étude de la Revolution de 1961, Neuchatel, 1970, p. 54.

մում»[5]: Այդ խոստումները և առհասարակ քեմալական քարոզչությունը պարարտ հող էին գտնում քրդերի շրջանում:

Քեմալական շարժման նկատմամբ իրենց դիրքորոշումը հստակեցնելու նպատակով քուրդ ազգայնական գործիչները, ազդեցիկ ցեղապետերը և առհասարակ քրդական քաղաքական կյանքին տոն տվող անձինք 1919 թ. հունիսին Էրզրումում գումարեցին ժողով, կամ ինչպես իրենք էին անվանում՝ համագումար, որի եզրափակիչ նիստում ընդունված բանաձևում անթաքույց համակրանք էր դրսևորվում Թուրքիայի «ազգային-ազատագրական շարժման» նկատմամբ: Բանաձևում հայտարարվում էր, որ քրդական ազգային շարժումն անվերապահորեն պաշտպանում է քեմալականներին, պայմանով, որ նրանք Քրդստանին տրամադրեն ինքնավարություն «նոր Թուրքիայի կազմում»[6]: Ի նշան քեմալականների հետ կատարյալ համերաշխության՝ ժողովի մասնակիցները միահամուռ որոշեցին իրենց եռանդուն մասնակցությունը բերել առաջիկայում Էրզրումում գումարվելիք «Արևելյան վիլայեթների իրավունքների պաշտպանության ընկերության» համաժողովի աշխատանքներին: Սակայն Ստամբուլում գործող քուրդ ազգայնականների փոքրաթիվ, սակայն ազդեցիկ խմբավորումը, որը քրդերի անկախության հույսերը կապում էր Մեծ Բրիտանիայի հետ, մերժեց քեմալականների կողմից քրդերին առաջարկվող պայմանները, հետևաբար՝ նաև համագործակցության հրավերը:

---

[5] **Olson R.**, Kurds and Turks: Two Documents Concerning Kurdish Autonomy in 1922 and 1923, Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, № 15 (Winter, 1991), pp. 20-31.

[6] Memorandum sur le situation des kurdes et leurs revendications, presenté à: Mr Trygve Lee at aux etuts members de Lo. N U. In.: Bulletin du Centre d'etutdes Kurdes, Paris, 1948, p. 2.

Ինչ վերաբերում է քրդական զանգվածներին, ապա նրանք անհաղորդ էին այդ բոլորին: Ներկայացնելով Թուրքիայի քրդաբնակ շրջանների բնակչության և ցեղերի տրամադրությունները՝ անգլիացի զինվորական Վ. Էլֆինստոնը գրում էր, որ նրանց հասարակական կարծիքը «անտարբերություն է դրսևորում քրդական անկախության կամ ինքնավարության վերաբերյալ խոսակցություններին, համաձայն լինելով մնալու թուրքական կառավարման ներքո»[7]:

Ընդհանուր առմամբ քրդերի դիրքորոշումը լիովին բավարարում էր Մուստաֆա Քեմալին: Շարժման սկզբնական փուլում, երբ դեռ ապագան մշուշապատ ու անորոշ էր, թուրք ազգայնականների հեռատես ու շրջահայաց առաջնորդին բնավ ձեռնտու չէր քրդերին վանել իրենցից: Ընդհակառակը, գործնական շահը պահանջում էր գեթ առժամանակ սիրաշահել նրանց, ներքաշել իրենց քաղաքականության ոլորտը և հնարավորինս օգտագործել քրդերի ռազմական ներուժը՝ պատերազմների ճակատներում հաղթանակի հասնելու համար:

Այդ առթիվ բրիտանացի ծովակալ Դե-Ռոբեքը Ստամբուլից Ֆորին օֆիսի ղեկավար լորդ Քերզընին հղած՝ 1919 թ. դեկտեմբերի 26-ի թվակիր հեռագրում հաղորդում էր, որ Քեմալ փաշան ձեռնամուխ է եղել «իսլամական ուժերի» («ղուվվայի իսլամիյե») ստեղծմանը, որոնց մեջ ընդգրկվելու են նաև քրդերը»[8]:

Այսպիսով, միառժամանակ չգնալով քուրդ ժողովրդի գոյության մերժման ու նրա քաղաքական իղձերը չճանաչելու ավանդական ճանապարհով, քեմալականներն ապահո-

---

[7] **Elphinston W.G.**, Kurds and the Kurdish Question, Journal of the Central Asian Society, vol. XXIV, January, 1948, pt. I, p. 43.

[8] **Documents on British Foreign Policy** (այսուհետ՝ DBFP), 1919 1939, First Series, vol. II, London, 1948, pp. 563-564.

վեցին քրդերի ռազմական ուժի օգտագործումը արևմուտքում հույների դեմ, իսկ արևելքում՝ Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Առաջնորդվելով Մուստաֆա Քեմալի իջեցրած դիրեկտիվով՝ քեմալական շարժման գաղափարախոսները սկսեցին հետևողականորեն զարգացնել այն տեսակետը, որ «քրդերը Թուրքիայում թուրքերի պես իրավահավասար ժողովուրդ են», որ թուրքերի ու քրդերի միջև ազգային-էթնիկական ու մշակութային առումով էական տարբերություններ գոյություն չունեն, որ երկու ժողովուրդներն էլ դավանում են նույն կրոնը՝ իսլամը, ունեն համանման քաղաքական շահեր, «նույն հողի ու ջրի զավակներ են» և այլն[9]:

Իրականում ի սկզբանե Մուստաֆա Քեմալը կտրականապես դեմ էր անկախություն կամ ինքնավարություն շնորհելու Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող որևէ ժողովրդի: Շատ ժամանակ չպահանջվեց նրա այդ դիրքորոշման դրսևորման համար: 1919 թ. ամռանը նրա հրամանով քեմալական զորամասերը Դիարբեքիրում ջախջախեցին «Քրդստանի վերածնության ընկերության» տեղական բաժանմունքը: Փորձելով հիմնավորել իր այդ արարքը՝ ելույթներից մեկի ժամանակ Մուստաֆա Քեմալը հայտարարեց. «Քրդստանի վերածնության կազմակերպությունը», որը բաժանմունքներ ուներ Դիարբեքիրում, Բիթլիսում ու Խարբերդում, և որի ղեկավար կենտրոնը գտնվում էր Ստամբուլում, ձգտում էր ստեղծել քրդական պետություն օտարերկրյա հովանու ներքո»[10]: Միաժամանակ Մուստաֆա Քեմալը 1919 թ. հունիսի 19-ին Ամասիայից գաղտնագրված հեռագիր ուղարկեց «Քրդստանի վերածնության ընկերության»

---

[9] **DBFP**, vol. XIII, № 288, p. 301.

[10] **Мустафа Кемаль.** Путь новой Турции, 1919 1927. Том I, Москва, 1929, стр. 9.

ջախջախման կազմակերպիչ, Դիարբեքիրի վալիի տեղակալին հետևյալ բովանդակությամբ. «Ցանկացած ընկերություն կամ կազմակերպություն, որը փորձում է երկրում երկպառակություններ սերմանել, պետք է անհապաղ ցրվի... Նման միջոցառումների իրականացումը հայրենասիրական պարտք է: Ուստի ես կատարելապես հավանություն եմ տալիս ձեր իրականացրած քայլերին քրդական ակումբի նկատմամբ»[11]:

1919 թ. հուլիսի 23-ից մինչև օգոստոսի 7-ը Էրզրումում տեղի ունեցավ «Արևելյան վիլայեթների իրավունքների պաշտպանության ընկերության» համաժողովը, որը հայտնի է նաև քեմալականների Էրզրումի կոնգրես անունով: Այդ համաժողովի ընդունած բանաձևի առաջին կետում ասվում էր. «Փոքր Ասիայի արևելյան վիլայեթները, Տրապիզոնի վիլայեթը և Ջանիկի սանջաքը, Էրզրումի, Սըվասի (Սեբաստիայի - Վ. Բ.), Դիարբեքիրի, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի (Խարբերդի - Վ. Բ.), Վանի, Բիթլիսի վիլայեթները, և այս վիլայեթների մեջ մտնող բոլոր անկախ սանջաքները չեն կարող ոչ մի ձևով, ոչ մի պատրվակով և ոչ մի պատճառաբանությամբ անջատվել մեկը մյուսից: Դրանք բոլորը միասին կազմում են մի ամբողջություն, որի բոլոր մասերը կատարյալ համերաշխության մեջ են իրար նկատմամբ՝ ինչպես ուրախության, այնպես էլ դժբախտության պահին, և իրենց ապագա ճակատագրի տեսակետից բոլորը ձգտում են միևնույն նպատակին»[12]:

Համաժողովի ընդունած բանաձևի երկրորդ հոդվածում ասվում էր. «Մեր տարածքի ամեն մի գրավում և ամեն կարգի միջամտություն մեր գործերին դիտելով որպես ձգտում՝ ուղղված հունական կամ հայկական համայնքի

---

[11] **Atatürk K.**, Nutuk, Cilt III, Istanbul, 1962, s. 901, 903-904

[12] **Gologlu M.**, Erzurum Kongresi Milli Mücadele tarihi, 1, Ankara, 1968.

ստեղծմանը, մենք առաջ ենք քաշում ինքնապաշտպանության ու փոխադարձ աջակցության սկզբունքը»: Այնուհետև նշվում էր. «Մենք երբեք թույլ չենք տա, որ հույներն ու հայերը մեր նկատմամբ գրավեն այնպիսի մի դիրք, որը կարող է սպառնալ մեր գոյությանը, մուսուլմանների իրավունքներին և օսմանյան ինքնապաշտպանությանը՝ ուղղակի կամ անուղղակի, քողարկված թե բացահայտ, կամ որևէ այլ հնարավոր ձևով: Ուստի մեր ազգը իրեն իրավասու և կարող է համարում պաշտպանվելու իր տրամադրության տակ գտնվելիք հնարավոր բոլոր միջոցներով՝ լինեն դրանք նյութական թե բարոյական, նպատակ ունենալով ձեռնարկել բոլոր միջոցները՝ կանխելու համար այն փորձերը, որ հույներն ու հայերը կարող են ձեռնարկել մեր հայրենիքին վնասելու նպատակով: Նման պարագայում մենք Անտանտի մեծ տերությունների ամեն մի միջամտություն կդիտենք որպես օժանդակություն այն պլանների ու ծրագրերի իրականացմանը, որոնք մենք մերժում ենք»:

Թուրքիայի բոլոր ոչ թուրք մուսուլման ժողովուրդներին՝ քրդերին, չերքեզներին, լազերին և այլն իրենց շուրջը համախմբելու ու նրանց օտարերկրյա պետությունների, ինչպես նաև երկրի քրիստոնյա բնակչության դեմ ուղղելու նպատակով եզրափակիչ փաստաթղթում ասվում էր, որ վերոհիշյալ տարածքներում ապրող բոլոր մուսուլմանները, ունենալով հանդերձ էթնիկական ու սոցիալական առանձնահատկություններ, իրենց համարում են «միևնույն ծնողներից ծնված եղբայրներ»[13]:

Թեև Էրզրումի համաժողովի փաստաթղթերում չէր շոշափվում քրդերի ինքնավարության հարցը, սակայն համաժողովին մասնակցած քուրդ պատվիրակները քվեարկե-

[13] **Мустафа Кемаль**. Նշվ. աշխ., էջ 381: Տե՛ս նաև **Pernot Maurice**, La Question Turquie, Paris, 1923, pp. 282-295.

ցին նրա ընդունած որոշումների օգտին: Ավելին, մութքի ցեղի առաջնորդ հաջի Մուսա բեյը ընտրվեց «ներկայացուցչական կոմիտեի անդամ»[14]:

Այսպիսով, Էրզրումի համաժողովում քրդական հարցի հետ կապված քեմալականները ձեռք բերեցին երկու խոշոր հաջողություն: Նախ՝ նրա որոշումներում ու եզրափակիչ մանիֆեստում նրանց հաջողվեց խուսափել քրդերի իրավունքների վերաբերյալ որևէ կոնկրետ որոշում արձանագրելուց, և ապա նրանք կարողացան այնպիսի որոշումներ ընդունել, որոնք պարտավորեցնում էին երկրի բոլոր մուսուլմաններին, այդ թվում նաև քրդերին, պայքարելու Արևմտյան Հայաստանը և Թուրքական Քրդստանը թուրքերի տիրապետությունից դուրս բերելու դեմ[15]:

1919 թ. օգոստոսին Մուստաֆա Քեմալը մի շարք ազդեցիկ քրդական ցեղերի առաջնորդների ուղարկեց Էրզրումի համաժողովի որոշումները, ինչպես նաև անձնական ուղերձներ, որոնցում կոչ էր անում պայքարել հայերի, ինչպես նաև «այլ թշնամիների սադրանքների դեմ»[16]: Այդ նույն ոգով հեռագրական ուղերձներ ուղարկվեցին քրդական այնպիսի ազդեցիկ առաջնորդներին, ինչպիսիք էին Աբդուլբակի էֆենդի Քյուֆրևի զադեն Բիթլիսից, Օմեր-աղան Դերշևից, Ռասուլ-աղան Մուշասից, օսմանյան խորհրդարանի նախկին անդամ Սաադուլլա-էֆենդին, շեյխ Մահմուդ-էֆենդին, շեյխ Զիաէդդին էֆենդին Նուրշինից, Ջեմիլ Չատո բեյը Գարզանից և այլն[17]: Այդ կոչերում ու ուղերձներում քեմալականներն իրենց ներկայացնում էին որպես խալիֆայու-

---

[14] **Мустафа Кемаль.** Նշվ. աշխ., էջ 65-68:

[15] **Гасратян М.А.** Турецкое законодательство и курды между двумя мировыми войнами. Курдский альманах, 1, Москва, 2001, стр. 58

[16] **Atatürk K.**, Nutuk, Cilt II, Istanbul, 1962, s. 940.

[17] Курдское движение в новое и новейшее время Москва, 1987, стр 89.

թյան ու սուլթանության նվիրյալ պաշտպաններ, որպեսզի քրդերին գրավեն իրենց կողմը:

Քրդական առաջնորդների մեծ մասը արձագանքեց Մուստաֆա Քեմալի կոչերին: Ավելին, երկրի արևելքում հայկական պետության ստեղծման վտանգի վերաբերյալ քեմալականների կատարած ներշնչումները «զարկ տվեցին քրդական ազգայնականությանը, նպաստելով քրդերի մերձեցմանը Մուստաֆա Քեմալի շարժման հետ»[18]: Սակայն քիչ չէին նաև քրդական այն հավաքականությունները, որոնք հավանություն չտվեցին Էրզրումի համաժողովի որոշումներին: Դրանք այն ցեղապետ-աշիրեթապետերն էին և նրանց ենթակա ցեղերը, որոնք կողմնորոշվում էին դեպի սուլթանը՝ նրան ճանաչելով որպես մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդ՝ խալիֆա: Հենց դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ 1919 թ. սեպտեմբերի 4-ից 12-ը Սըվասում (Սեբաստիա) քեմալականների գումարած «Անատոլիայի և Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերությունների» համաժողովին մասնակցեցին ավելի փոքր թվով քրդական առաջնորդներ[19]: Իսկ 1920 թ. հունվարի 28-ին՝ «Ազգային ուխտի» հռչակումից հետո, որը բացառում էր արևելյան վիլայեթների փաստական կամ իրավաբանական բաժանումն ու մասնատումը[20], քրդերի ավելի խոշոր զանգվածներ հասկացան, որ քեմալականների կողմից մերժվում են երկրի ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում նաև քրդերի ինքնավարության կամ անկախության իրա-

---

[18] **Bozarslan H.**, Kurdish Nationalism in Turkey: From Tacit Contract to Rebellion (1919 1925), in Abbas Vali (ed.), Essays on the Origins of Kurdish Nationalism, Costa Mesa, CA: Mazda, 2003, p. 165.

[19] **Aşkun V.C.**, Sivas Kongresi, Instanbul, 1963, s. 149. Տե՛ս նաև **Gologlu M.**, Sivas Kongresi, Milli Mücadele tarihi, 2, Ankara, 1969, s. 1969.

[20] **Karal E.Z.**, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1960), Istanbul, 1963, s. 52

վունքները[21]: Առավել ևս, որ Մուստաֆա Քեմալն իր ելույթներում Թուրքիայում բնակվող ոչ թուրք ժողովուրդների անկախության ձգտումներն անվանում էր «արշավանք մեր մեծ պետության դեմ»: Բնականաբար քրդերի վերելք ապրող դժգոհության տրտունջները լուրջ անհանգստություն էին պատճառելու Մուստաֆա Քեմալին: Վերջինս առանց հապաղելու սկսեց հրահանգներ հղել իր տեղական կառույցներին՝ բոլոր միջոցներն օգտագործել իրենցից քրդերին չվանելու և նրանց հետ համաձայնության գալու համար: Այդ հրահանգներում շեշտը դրվում էր գլխավորապես երկու սկզբունքների վրա: Առաջին՝ ուժեղացնել քրդերի հետ «կրոնի և ազգի միասնության» գաղափարի քարոզչությունը, և երկրորդ՝ լայնորեն շրջանառության մեջ դնել «նոր Թուրքիայում քրդերի իրավահավասար վիճակի» մասին դրույթը[22]:

Դիարբեքիրի վալիին հասցեագրած հրահանգ-նամակում Քեմալը խորհուրդ էր տալիս չխստացնել հետապնդումները քեմալականների նկատմամբ ընդդիմադիր կեցվածք որդեգրած «Քրդստանի վերածնության կազմակերպության» անդամների նկատմամբ, այլ ընդհակառակը, աշխատել ամեն կերպ գրավել նրանց իրենց կողմը և համախմբվելով նրանց հետ՝ հանդես գալ Անտանտի պետությունների դեմ՝ արևելյան վիլայեթներում կյանքի կոչված «Թուրք ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության» և «Ընդդեմ անեքսիայի» կազմակերպության շրջանակներում[23]:

---

[21] **Beşikçi İ.**, Kürdistan üzerinde emperyalist bölüşüm mücadelesi: 1915 1925, cilt 1, Ankara, 1992, s. 396 397.

[22] **Лазарев М.С., Мхои Ш.Х., Васильев Е.И., Гасратян М.К., Жигалина О.И.** История Курдистана. Москва, 1999, стр. 246.

[23] **Мустафа Кемаль**, նշվ. աշխ., էջ 203, 204:

Միաժամանակ քեմալականները հաստատուն առաջ էին մղում այն գաղափարը, որ թուրքական պետության ինքնիշխանությունը Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ տարածվելու դեպքում, որտեղ «բնակչությունը մեծ մասամբ թուրքեր են և քրդեր», վերջիններս բնավ չեն տուժելու, քանի որ թուրքերի և քրդերի միջև էական տարբերություններ գոյություն չունեն[24]:

Միանգամայն ակնհայտ էր, որ քանի դեռ չէր ամրապնդվել քեմալականների իշխանությունը, նրանց բնավ ձեռնտու չէր ընթանալ քուրդ ժողովրդի իրավունքների մերժման ճանապարհով:

Լայնորեն կիրառության մեջ դնելով ամբոխավարական-պոպուլիստական սկզբունքները՝ քեմալականները համոզում էին քրդերին, որ իրենք խալիֆայության ու սուլթանության ջերմ կողմնակիցներ ու ջատագովներ են, թեև իրականում իրենց քաղաքականության ծրագրային հիմքում դրված էր լաիցիզմի (պետության աշխարհիկացման) սկզբունքը, որը ենթադրում էր խալիֆայության և սուլթանության վերացում: Սակայն քրդերին իրենց կողմը գրավելու թիվ առաջին լծակը, անշուշտ, Հայկական հարցն էր: Քեմալականներն աշխատում էին քրդերին համախմբել հակահայկական պլատֆորմի շուրջ՝ նրանց առաջարկելով թուրքերի հետ մտնել դաշինքի մեջ ընդդեմ Հայկական հարցի: Քրդերին ներշնչվում էր այն գաղափարը, որ թուրք-քրդական դաշինքի հիմք պետք է հանդիսանա հայերի անկախության ձգտումների և արևելյան նահանգներում անկախ պետականություն ստեղծելու նրանց ջանքերի չեզոքացումը: Այդ դաշինքի գլխավոր նպատակներն էին հռչակվում երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանումը և «թուրքական ու քրդական մեծամասնության» շահերի ապահովու-

---

[24] **DBFB**, vol. XVII, No 288, p. 301.

մը[25]: Քրդական ազդեցիկ առաջնորդներից մեկի՝ Շիրնաքցի Աբդուրրահման աղայի անունով ուղարկված ուղերձում Մուստաֆա Քեմալը գրում էր. «Ամբողջ աշխարհին է հայտնի Ձեր նվիրվածությունը խալիֆայությանը ու սուլթանությանը: Ոչ պակաս ակներև է նաև, որ դուք երբեք չեք համաձայնվի այն բանի հետ, որ Ձեր հայրենիքի սուրբ հողը ոտնահարվի հայերի կողմից... Խնդրում եմ անհապաղ ձեռնամուխ լինել ազգային ուժերի կազմակերպմանը և եռանդուն կերպով վերջ տալ մեր հակառակորդների դավաճանական գործողություններին: Հավատալով Ձեր հայրենասիրությանը՝ մնում եմ սպասող Ձեր կողմից ձեռնարկված միջոցառումների արդյունքներին»[26]:

Իսկ մութքի ցեղի առաջնորդ Հաջի Մուսա բեյին ուղղված 1919 թ. օգոստոսի 10-ի թվակիր ուղերձում Մուստաֆա Քեմալը գրում էր. «Գովեստով ու երախտագիտությամբ մենք մշտապես հիշում ենք այն արժեքավոր օգնության մասին, որ դուք բազմիցս ցուցաբերել եք բանակին մեր կողմից Բիթլիսը վերստին հետ վերցնելու, ինչպես նաև Ձեր եռանդը Մութքի (Մոթկանի - Վ. Բ.) շրջանը թշնամուց պաշտպանելիս... Մեր թշնամիները այժմ ձգտում են մասնատել մեր երկիրը և ստրկացնել մեր ազգին, որը դարեր շարունակ այնքան արյուն է թափել հանուն իսլամի, զրկել նրան ինքնիշխան իրավունքներից ու անկախությունից: Նրանք ձգտում են այն բանին, որպեսզի մեր նախնիներից ժառանգած մեր մայր հայրենիքի տարածքում ստեղծեն Հայաստան»[27]:

Նման քայլերով քեմալականներին հաջողվեց աստիճանաբար «մարել» քրդական հարցը և գեթ առժամանակ

---

[25] **Мустафа Кемаль**, նշվ. աշխ., էջ 99, 100·

[26] **Atatürk K.**, Nutuk, Cilt III, Istanbul, 1962, s. 940

[27] **Мустафа Кемаль**, նշվ. աշխ., էջ 231-238:

քրդերին լծել իրենց քաղաքականության սայլին: 1919 թ. հունիսի 19-ին Մուստաֆա Քեմալը խորին գոհունակությամբ իր համախոհներին գրում էր. «Անգլիական քարոզչությամբ ծնունդ առած շարժումները, օրինակ, այժմ ծավալվող շարժումը հանուն քրդական անկախության, երբ բարձրացել է կայսրության մասնատման հարցը, փառք աստծո, շրջվեցին մեր օգտին: Շնորհիվ այդ շարժման մասնակիցների հետ գրագրության, վերջիններս ընդգրկվեցին ընդհանուր գործի մեջ և մեզ հետ համախմբվեցին խալիֆայության և թագի շուրջը: Մեր միջև հաստատվեց կատարյալ համաձայնություն»[28]:

Քրդական առաջնորդներից շատերն արձագանքեցին քեմալականների առաջնորդի կոչերին և ուղերձներին: Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից Անկարա էին ուղարկվում հեռագրեր ու նամակներ, որոնցում հավաստիացվում էր, որ քրդերը հավատարիմ են խալիֆայության ու սուլթանության, ինչպես նաև թուրք և քուրդ ժողովուրդների բարեկամությանը[29]:

Սակայն ոչ բոլոր քրդական առաջնորդներն ու ազգայնական գործիչներն էին պատրաստակամություն հայտնում համագործակցելու քեմալականների հետ: Նրանցից շատերը կասկածանքով ու անվստահությամբ էին վերաբերվում Մուստաֆա Քեմալի քաղաքականությանն ու նրա տված շռայլ խոստումներին: Օրինակ, Ստամբուլում գործող քուրդ ազգայնականների այն մասը, որը համախմբված էր ազգայնական ուղղվածության «Քրդստան թաալի ջամիաթի» կազմակերպության շուրջը և ուներ բրիտանական կողմնորոշում, 1919 թ. հոկտեմբերի 9-ին գումարած արտակարգ նիստում ընդունեց որոշում, որը նպատակ ուներ հավաս-

---

[28] **Aşkun V.C.**, նշվ. աշխ., էջ 73:

[29] **Gologlu M.**, Uçüncü Meşrutiyet, Ankara, 1970, s. 81.

տիացնելու անգլիացիներին, որ իրենք ընդհանուր ոչինչ չունեն «Անատոլիական շարժման», այսինքն՝ քեմալականների հետ: Որոշման մեջ շեշտվում էր, որ «Անգլիան քրդերի միակ բարեկամն է, և որ քրդերը որոշել են Անգլիայից բացի չփնտրել այլ պաշտպաններ»[30]:

Դժվար չէ նկատել, որ քրդական իրականության մեջ կրկին իրեն զգալ էին տալիս երկփեղկվածությունը, պառակտվածությունը, քուրդ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ տեսակետների խառնաշփոթը, քրդական առաջնորդների քաղաքական հասունության ոչ բավարար մակարդակը և այլն: Նախկինի նման քրդերի մոտ դեռևս բացակայում էր ժամանակակից տիպի քաղաքական կուսակցության գոյությունը, որն ի վիճակի լիներ համախմբելու այդ ժողովրդի մի ազդու զանգվածի՝ ինչ-որ միասնական քաղաքական գաղափարի շուրջը: Ճիշտ է, թեև արդեն առկա էր քուրդ մտավորականության մի շերտ, սակայն այն նույնպես հավաքական կամք չէր ներկայացնում: Հատկապես գյուղական շրջաններում, որտեղ բնակվում էր քուրդ ժողովրդի մեծամասնությունը, այդ մտավորականությունը ազդեցություն չուներ: Իսկ ավատապետերն ու ցեղապետերը մտավորականությանը վերաբերվում էին կասկածանքով ու անվստահությամբ, իբրև «անկրոն ու հեղափոխական գաղափարներ կրող խավի»[31]:

Կ. Պոլսում հաստատված քրդերի մեծագույն մասը ըմբոստության մեջ մեղադրված քրդական աշիրեթապետերի ժառանգորդներն էին, որոնք «պատվավոր աքսորյալի» վիճակում էին գտնվում օսմանների մայրաքաղաքում: Նրանք համարյա բոլորը սովորել էին այսպես կոչված «աշիրեթ մեքթեբլերիներ»-ում («Ցեղերի դպրոցներ» կամ ցեղերի

---

[30] **McDowall D.**, A Modern History of the Kurds, London, 2013, p. 129

[31] **Kinnane D.,** The Kurds and Kurdistan, London-New York, 1964, p. 25

համար նախատեսված դպրոցներ) կամ Օսմանյան կայսրության ռազմական ուսումնարաններում, որոնք, 1870 թվականից սկսած, իրենց դռները բաց էին արել երիտասարդ քրդերի առջև[32]: Քրդական այդ վերնախավը բազմաթիվ թելերով կապված էր թուրքական պետականության հետ և որպես կանոն իրեն հեռու էր պահում քաղաքական խնդիրներից և կտրված էր իր ժողովրդից: Քրդական մի առանձին խմբավորում էին կազմում այսպես կոչված «ինքնավարականները» շեյխ Աբդուլ Ղադերի գլխավորությամբ, որոնք իրենց համարում էին ազգայնականներ: Նրանք հետապնդում էին Օսմանյան կայսրության կազմում Քրդստանի ինքնավարության գաղափարը: Օսմանյան շրջանակներում շեյխը հայտնի էր որպես «խորապես կրոնական մի մարդ», որը հարգում էր սուլթանին որպես «համայն մուսուլմանների խալիֆի»[33]:

«Ինքնավարականների» այդ խմբի գնահատականը տվել է Ամին Ալի Բադրխանի որդիներից մեկը. «Նրանց մեկ ոտքը քրդական ճամբարի մեջ էր, իսկ մյուսը՝ օսմանյան և իսլամական... նրանք ուզում էին նախարար դառնալ»[34]: Այս խմբավորումը գործում էր վերին աստիճանի զգույշ՝ ամեն առիթով թուրքական իշխանություններին հավաստիացնելով իրենց հավատարմության մասին հանդեպ սուլթան-խալիֆը: Նրանք միաժամանակ թուրք պաշտոնատար անձանց փորձում էին համոզել, որ Օսմանյան կայսրության կազմում ինքնավար Քրդստանի ստեղծումը լավագույն միջոցն է՝

---

[32] **Nezan Kendal**, The Kurds in the Ottoman Empire, In: A People without a Country: Kurds and Kurdistan, ed. Gerard Chaliand, London, 1980, p 34

[33] **Kutschera Ch.**, Le mouvement national Kurde, Paris, 1971, p. 32.

[34] **Նույն տեղում**:

նվազեցնելու օսմանյան տարածքային կորուստները հօգուտ հայերի[35]:

Իրենց ազգայնականներ համարող մեկ այլ խմբավորում, որին անվանում էին «անկախականներ», Ամին Ալի Բադրխանի գլխավորությամբ ցանկանում էր անջատվել Թուրքիայից և ստեղծել քրդական անկախ պետություն: Ի դեպ, Բադրխանների ազդեցիկ տոհմի անդամների մեծամասնությունը երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո կամ բանտարկված էր կամ աքսորված, իսկ նրանց ունեցվածքը բռնագրավված էր կառավարության կողմից: Տոհմի գլխավորին՝ Ամին Ալի Բադրխանին, երիտթուրքերը հեռակա դատապարտել էին մահվան:

Քրդական ազգայնական շարժման վերոհիշյալ երկու ուղղությունների միջև առկա էին սուր տարաձայնություններ, և միանգամայն պարզ դարձավ, որ նրանց հարաբերությունները անկամրջելի են, և բացառվում է նրանց քաղաքական համագործակցությունը: Քեմալական շարժման շրջանում իրենց «ազգայնականներ» հորջորջած այդ երկու թևերի հեռացումը միմյանցից այլևս դարձել էր անշրջելի:

Վերլուծության ենթարկելով քրդական հասարակության կառուցվածքն ու քաղաքական հոսանքների բազմազանության հարցը՝ Առնոլդ Թոյնբին նկատում էր, որ քրդական ազգային զգացումը իրեն կարող է դրսևորել թուրքերին, արաբներին, անգլիացիներին կամ որևէ այլ օտար տարրի դեմ հակադրվելու ձևով, սակայն այն կատարելապես բացակայում է, երբ խոսքը մեկ ընդհանուր քրդական համադաշնության մասին է: Ա. Թոյնբիի կարծիքով քրդերի մեծամասնության քաղաքական հորիզոնը դեռևս սահմանափակվում է ցեղերի ու նրանց հակամարտության շրջա-

---

[35] **Оганнисян Р.** Международные отношения Республики Армения 1918-1920гг. Ереван, 2007, стр. 350.

նակներում: «Բավականին կենսունակ լինելով հանդերձ, - գրում է նա, - քրդերը ամբողջությամբ մնացին անհատական, բայց ոչ համապետական հոգեբանությամբ օժտված ժողովուրդ»[36]:

Հայրենասիրական մղումներով տարված քրդական հասարակության այն մասը, որի քաղաքական բաղձանքն էր ազատ և անկախ Քրդստանի ստեղծումը, և որը չէր ընդունել Էրզրումի և Սըվասի համաժողովների որոշումը, հրաժարվեց համագործակցել քեմալականների հետ: Այդ նույն դիրքորոշումը որդեգրել էին նաև քուրդ «ազգայնական-անկախականները» բադրխանների գլխավորությամբ: Նշված խմբավորումների հետևորդները մերթ մեկ, մերթ մյուս վայրերում քեմալականների դեմ բարձրացնում էին զինված ընդվզումներ, իսկ երբեմն նաև խոշորամասշտաբ ապստամբություններ: Այսպես, օրինակ, դեռևս Սըվասի համաժողովի գումարման օրերին քեմալական հետախուզությունը լուրեր էր ստացել, որ Մալաթիայի շրջանում քրդերը, որոնց թվում էին նաև «Քրդստանի վերածնության ընկերության» մեծ թվով ակտիվ անդամներ, ինչպես նաև Բադրխանների տոհմի ներկայացուցիչներ՝ Քյամուրան ալի-բեյը, նրա եղբայր Ջեյադեդ-բեյը, Դիարբեքիրից Ջեմիլ Փաշազադե Էքրեմ-բեյը, Մալաթիայի մութեսարիֆ Խալիլ Ռահմի-բեյ Բադրխանը, պատրաստվում են ապստամբություն բարձրացնել «անկախ Քրդստան» ստեղծելու նպատակով[37]: Մալաթիայից մոտ 20 կմ հեռավորության վրա գտնվող Շիրո կոչված վայրում տեղի ունեցած քրդական ղեկավարների համաժողովում Խալիլ Ռահմի-բեյը քրդերի «իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի» անունից հրապարակում է

---

[36] **Toynbee A.J.**, Survey of International Affairs, vol. I, London, 1927, p. 479 480.

[37] **Kemali A.**, Erzincan: Tarihı, Cografı, Içtimaı, Etnografı, Idarı, Ihsaı Tetkikat Tecrübesi, Erzincan, 1932, s. 951.

«Անկախ Քրդստանի» հռչակման հիմնական սկզբունքները: Այդ փաստաթուղթը շրջաբերական նամակի ձևով ուղարկվեց մի շարք քրդական ազդեցիկ առաջնորդների, որտեղ կոչ էր արվում բարձրացնել ապստամբության դրոշը՝ Մուստաֆա Քեմալի «արկածախնդրությանը վերջ տալու համար»: Այսպիսով, քրդերն իրենց առջև դնում էին նաև համապետական նշանակություն ունեցող նպատակներ:

Շիրոյի համաժողովում Խալիլ Ռահմի-բեյ Բադրխանը քրդական շեյխերի կողմից հայտարարվեց «Անկախ Քրդըստանի» կառավարիչ: Այդ շարժման մասին Մուստաֆա Քեմալը տեղեկացել էր դեռևս 1919 թ. հուլիսի սկզբին: Առանց հապաղելու նա կարգադրել էր Դիարբեքիրում տեղակայված բանակային 13-րդ կորպուսի հրամանատարին, ինչպես նաև Ջանիկի մյութեսարիֆին ուշիուշով հետևել և իրեն հաղորդել տեղեկություններ քրդական առաջնորդների վարքագծի վերաբերյալ:

Հիշյալ շարժումը Մուստաֆա Քեմալը համարում էր անգլիական սադրանք, քանի որ տեղեկություն ուներ, որ բրիտանական հետախույզ մայոր Նոյելը սերտ շփումների մեջ է «խռովարարների հետ»[38]: Շարժումը հենց սաղմում ոչնչացնելու համար քեմալականներն անհապաղ ձեռնարկեցին կտրուկ միջոցառումներ: Մասնավորապես 1919 թ. սեպտեմբերի 10-ին 15-րդ գնդի հրամանատար Իլյաս-բեյին դիրեկտիվ իջեցվեց «ամենաարմատական ձևով և բոլոր անհրաժեշտ միջոցներով» ճզմել խռովությունը և «փադիշահի ու բանակի դեմ» բոլոր ապստամբներին, որոնք սպառնում են Թուրքիայի ազգային գոյությանը, անխնա կոտորել[39]: Մուստաֆա Քեմալի հրամանով Էյազիգից, Սեվերիքից և

---

[38] Տե՛ս **Diary of Major E. M. Noel** on special duty in Kurdistan from 14 June to 21 September, 1919, Basra, 1919.

[39] **Мустафа Кемаль**, նշվ. աշխ., էջ 255, 256:

Սըվասից ուղարկվեցին նաև լրացուցիչ ուժեր՝ պատժիչ գործողությունն արագ իրականացնելու համար:

Մինչև որ զորքերը կհասնեին Մալաթիա, շարժման ղեկավարները դիմեցին Հալեպում նստող բրիտանական «Ինտելիջենս սերվիս» գաղտնի ծառայության գնդապետ Բելլին, օգնության խ: Սակայն վերջինս համոզեց քրդերին ձեռնպահ մնալ ելույթ ունենալուց՝ միաժամանակ նրանց վստահեցնելով, որ դաշնակիցները կլուծեն քրդական հարցը[40]:

Այսպիսով, ապստամբությունը չկսված մարեց: Մալաթիայում կենտրոնացած ապստամբական ուժերը ցրվեցին: Ապստամբների աչքի ընկնող ղեկավարներից Էյյազիգի վալի Ղալիբ-բեյը փախուստի դիմեց Հալեպ: Քեմալականները Մալաթիայից վտարեցին մայոր Նոյելին:

Անկասկած ձախողման գլխավոր պատճառն այն էր, որ քրդական ցեղերի մեծ մասը հրաժարվեց քեմալականների դեմ ելույթ ունենալուց: Ուշագրավ է նշել, որ 1928 թ. ԱՄՆ-ում հրատարակած գրքույկում ("The Case of Kurdistan against Turkey") ասվում է, որ եթե այդ ժամանակ քրդերը հարավից, իսկ հայերը հյուսիսից զենքի դիմեին, ապա 1919 թ. ամռանը սեփական ուժերով կարող էին լուծել «իրենց հարցերը»:

Ցանկանալով պարզել քրդական ձախողված ապըստամբության դրդապատճառները՝ Մուստաֆա Քեմալը կարգադրում է Սըվասի նահանգապետ Ռեշիդ փաշային, որ նա ձերբակալի և իր մոտ բերի ապստամբության գլխավոր կազմակերպիչներ Քյամուրան Ալի և Ջելադեթ-բեյ Բադրխաններին, Ջեմիլ Փաշազադե Էքրեմ-բեյին և մյուսներին: Սակայն նրանցից միայն քոչգիրի ցեղի առաջնորդ, Ումրա-

---

[40] **Blau G.**, Le problème Kurde, Bruxelles, 1963, p. 147; **Badr Khan**, The Case of Kurdistan against Turkey, New York, 1928, p. 37.

նիե գավառի գավառապետ Ալիշան-բեյին հաջողվեց տանել Քեմալի մոտ: Հարցաքննության ժամանակ Ալիշան-բեյը հայտարարում է, որ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի սկզբունքների համաձայն, արևելյան նահանգները տրամադրվելու են Հայաստանին: Որ դրանով իսկ ոտնահարվում են քրդերի շահերը: Ուստի իրենց նպատակն է եղել քրդական մեծամասնություն կազմող վիլայեթներում ստեղծել ինքնավար Քրդստան օսմանյան սուլթանի հովանավորության ներքո: Հարցաքննությունն անձամբ իրականացրած Մուստաֆա Քեմալը հայտարարում է, որ Վիլսոնի սկզբունքները ոչ մի ուժ չունեն, և ինքը առաջարկում է քրդական առաջնորդներին համագործակցել քեմալականների հետ, ավելացնելով, որ Էրզրումի համաժողովում քրդերը հավաստիացրել են իրեն, որ պատրաստ են աջակցելու «հայրենիքի փրկության» համար մարտնչող թուրք ազգայնականներին[41]:

Թուրքիայում մանդատների գծով միջազգային հանձնաժողովի ամերիկյան սեկցիայի անդամներ Հենրի Քինգը և Չարլզ Քրեյնը, որոնք 1919 թ. հունիսի 10-ից մինչև հուլիսի 29-ը Օսմանյան կայսրության տարածքում անց էին կացրել մանրամասն քննախույզ՝ ի թիվս այլ խնդիրների պարզելու համար հայկական և քրդական հարցերին վերաբերող մանրամասներ, իրենց զեկուցագրում նշում էին, որ հայտնի թուրք լրագրող, «Վաքըթ» թերթի հրատարակիչ-խմբագիր Ահմեդ Էմինը (Յալման) փորձում էր համոզել իրենց, որ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը մեծ սխալ գործած կլինի, եթե հայերին տրամադրի այն տարածքները, որտեղ թուրքերը և քրդերը մեծամասնություն են կազմում: Նա հայտնում է, որ այդ տարածքներում քրդերը պետք է նա-

[41] **Dersimi M.N.**, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep, 2000, s 122-129

խապատրաստվեն՝ ինքնավարություն ստանալու համար[42]:

Քինգ-Քրեյնի հանձնաժողովի անդամներն իրենց շրջագայության ժամանակ հանդիպումներ են ունեցել նաև մի շարք քուրդ գործիչների հետ, որոնք իրենց անվանել են «Քրդական դեմոկրատական կուսակցության» անդամներ: Այդ գործիչներից Նեջմուդդին-բեյը, Հուսեյին-բեյը, Ազիզ Բաբան-բեյը և ուրիշներ հայտնում են, որ իրենք կողմնակից են բրիտանական մանդատի ներքո ձևավորելու պետություն այնպիսի շրջաններում, որտեղ իրենց կարծիքով քրդերը կազմում են «նշանակալից մեծամասնություն»: Որպես այդպիսի շրջաններ նրանք հիշատակում են Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Վանի, Բիթլիսի, Բայազետի և Մոսուլի շրջանները՝ ելքով դեպի Միջերկրական ծով: Նրանք նաև շեշտում են, որ իրենք դեմ են թուրքերի ու արաբների հետ ամեն տեսակի քաղաքական կապեր ունենալուն: Ինչ վերաբերում է ապագա հայկական պետությանը, ապա իրենք պատրաստ են ճանաչելու այն, «եթե իհարկե այդ պետությունը գտնվի այն տարածքներից դուրս, որոնց նկատմամբ իրենք ունեն հավակնություններ»: Նրանք առաջարկում են նաև կատարել բնակչության փոխանակություն, այսինքն՝ ապագա քրդական պետության տարածքից հայերը պետք է տեղափոխվեն ապագա Հայաստանի տարածք և, հակառակը, Հայաստանի տարածքից քուրդ բնակչությունը պետք է տեղափոխվի քրդերի պետություն:

Ինչ վերաբերում է ասորիների՝ առանձին «Ազգային տուն» ունենալու հավակնություններին, ապա Քինգի և Քրեյնի հաղորդմամբ քուրդ գործիչները կտրուկ առարկում էին

---

[42] **Howard H.N.**, King Krane Commision: An American inquiry in the Middle East, Beirut, 1963, pp. 161, 166, 168.

դրան՝ պատճառաբանելով, որ ասորիները ոչ մի վայրում մեծամասնություն չեն կազմում[43]:

Մուստաֆա Քեմալը վճռականորեն պայքարում էր ոչ միայն այն քուրդ գործիչների դեմ, որոնք փայփայում էին անկախ քրդական պետություն ստեղծելու գաղափարներ, այլև նրանց դեմ, որոնք չէին մերժում արևելյան վիլայեթներում հայկական պետություն ստեղծելու գաղափարը: Այսպես, 1919 թ. նոյեմբերի 17-ին նա հանդիմանական ոգով նամակ է ուղարկում քուրդ գործիչ, օսմանյան սենատի անդամ Մահմուդ Չյուրուք Սուլու փաշային, որտեղ նրան հիշեցնելով, որ «Լե Բոսֆոր» ֆրանսալեզու թերթին տված հարցազրույցում նա հայտարարել էր. «Թեև մենք չենք ճանաչում հայերի կողմից առաջադրվող հսկայական տարածքային պահանջների հիմնավորվածությունը, սակայն կգնայինք նրանց հետ սահմանների որոշ ճշտման», Քեմալը, առանց իր զայրույթը թաքցնելու գրում էր. «Մենք կարծում ենք, որ նման կարգի հայտարարությունը, որը պարունակում է Հայաստանի նկատմամբ տարածքային զիջումների խոստում և արված է պետական գործչի, խաղաղության պայմանագրի գծով հանձնաժողովի անդամի կողմից, անկասկած առաջ կբերի մեծ զայրույթ Արևելյան Անատոլիայի բնակչության շրջանում: Էրզրումի և Սըվասի կոնգրեսներում ժողովուրդը որոշել է Հայաստանին չզիջել թուրքական հողի և ոչ մի թիզ և ամբողջ աշխարհին հայտարարել է, որ եթե նույնիսկ կառավարությունը հայտնվի այնպիսի ողբերգական վիճակում, որ ստիպված լինի իր վրա վերցնել նման պարտականություններ, թուրք ժողովուրդը իր սեփական ձեռքը կվերցնի իր օրինական իրավունքների պաշտպանությունը: Այդ ազգային որոշումը առաջին հերթին պետք է հայտնի լիներ խաղաղության բանակցությունը-

[43] **Howard H.N.**, նշվ. աշխ., էջ 172:

ների գծով նախապատրաստական հանձնաժողովի անդամներին»[44]:

Այսպիսով, քեմալական շարժման սկզբնական էտապում առանձին աննշան դեպքերից բացի տեղի չունեցան քրդերի քիչ թե շատ լուրջ հակաքեմալական շարժումներ: Դա անշուշտ վկայում է այն մասին, որ տվյալ ժամանակաշրջանում քեմալականների և քրդերի շահերը հիմնականում համընկնում էին, և հենց այդ պատճառով թուրք ազգայնականների դեմ չստեղծվեց ներքին քաղաքական ճակատ: Ընդհակառակը, Հայկական հարցի կապակցությամբ շահերի միասնությունը բերեց նրան, որ քուրդ բնակչության զգալի մասը ներգրավվեց Հայաստանի, ինչպես նաև Հունաստանի դեմ զինված պայքարի մեջ: Քրդերն ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին նաև Կիլիկիայում ֆրանսիացիների և հայերի դեմ մղվող պայքարին: Արձագանքելով քեմալականների կոչերին՝ քրդերը հատկապես «աչքի ընկան» Ուրֆայի և Մարաշի շրջաններում՝ կազմակերպելով հայ բնակչության զանգվածային ջարդեր:

1920 թ. սկզբներին Կողբի, Կաղզվանի, Արարատի, Օլթիի քրդերը նույնպես վտանգավոր ուժ էին Հայաստանի Հանրապետության համար: Նրանք կարող էին հայկական ուժերը ջլատել կամ թիկունքից վտանգել, եթե այդ ուժերը փորձեին մտնել Ալաշկերտ և Բասեն՝ «զենքի ուժով տեր հանդիսանալու համար հայրենի հողին»[45]: Այս մտահոգություններից դրդված՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, 1920 թ. հունվարից սկսած, մեծ ուշադրություն դարձրեց Հայաստանի սահմանների մեջ ամփոփված քուրդ բնակչության վրա, նրանց եթե ոչ Հայաստանի բա-

---

[44] **Dersimi M.N.**, նշվ. աշխ., էջ 122-129:

[45] **Սասունի Կ.**, Քիւրտ ազգային շարժումները եւ հայ քրտական յարաբերութիւնները (ԺԵ դարեն մինչեւ մեր օրերը), Պէյրութ, 1969, էջ 230:

րեկամ դարձնելու, այլ գեթ նրանց լոյալությունը ապահովելու համար:

Հայաստանի կառավարության որոշմամբ և ներքին գործոց նախարարության հրահանգով Կարո Սասունին 1920 թ. մարտից մինչև ապրիլի վերջը շրջագայել է քրդաբնակ շրջաններում և Կարսի նահանգապետ Ղորղանյանի հետ միասին տեսակցություններ է ունեցել քուրդ և կովկասյան թաթարների ներկայացուցիչների հետ ազգամիջյան համերաշխության քարոզներով: Այդ նույն ժամանակ Կարո Սասունին առանձին տեսակցություններ է ունեցել քրդական ղեկավարների հետ՝ աշխատելով հասկացնել նրանց քուրդ-հայկական համագործակցության անհրաժեշտությունը: Սակայն բացի եզդիներից, մոտ 60 հազար քրդեր գրավել են վերապահ դիրք: Թեև խոսքով նրանք միշտ իրենց ներկայացնում էին Հայաստանի քաղաքացի, բայց գործով «հակված էին թուրքին կողմը»[46]: «Քյուրտերը սպառազեն մնացին մեր սահմաններուն վրա,- գրում է Կարո Սասունին, - և հայ բանակը ստիպվեցավ մեկ աչքը պահել թրքական կանոնավոր զորքերուն ու թաթար ազգաբնակչության վրա, իսկ մյուս աչքով հսկել սահմաններեն ներս և սահմանակից գինված քրտության վրա»[47]:

1920 թ. սեպտեմբերին թուրք-հայկական պատերազմը սկսվելուց հետո քրդերի մի մասը, միանալով Քյազըմ Կարաբեքիր փաշայի բանակին, կռվեց Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Հատկապես իրենց հակահայկական գործելակերպի ակտիվությամբ աչքի ընկան Օլթիի և Կողբի քրդերը, ինչպես նաև Մանազկերտ-Արճեշի հայդերանլը աշիրեթը Քյոռ Հուսեյին փաշայի գլխավորությամբ: Սրանք մասնակցեցին նաև Կարսի և Ալեքսանդրապոլի կռիվներին:

---

[46] **Նույն տեղում:**

[47] **Նույն տեղում:**

Մինչդեռ 1920 թ. աշնանը Թուրքիայում քրդական հարցը տալիս էր նոր առկայծումներ: 1920 թ. հոկտեմբերին ջիբրան ցեղի աշիրեթապետ, թուրքական բանակի գնդապետ Խալիդ-բեյ Ջիբրանլին Էրզրումում կազմակերպեց «Ջեմիյեթի իսթիքլյալի Քուրդիստան» («Քրդստանի անկախության կոմիտե») անունով մի կազմակերպություն, որի ծրագիրը նախատեսում էր քրդերի ազատագրումը թուրքական լծից և անկախության ձեռքբերումը[48]: Մի քանի ամսվա ընթացքում կոմիտեն իր ընդհատակյա մասնաճյուղերը բաց արեց քրդաբնակ տարբեր վայրերում, կապ հաստատեց քուրդ ցեղապետերի, ուլեմների, շեյխերի, թուրքական վարժարանների քուրդ աշակերտների, տեղական պաշտոնյաների և բանակի քուրդ սպաների հետ[49]: Միաժամանակ Խալիդ-բեյի կողմնակիցները զինված ապստամբության պատրաստություններ էին տեսնում Դերսիմ-Քոչգիրի շրջանում:

1921 թ. գարնանը սկսվեց ապստամբական շարժում, որը կարճ ժամանակում տարածվեց նաև քրդաբնակ այլ շրջաններում՝ ընդգրկելով 15 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք[50]: Անկարայի կառավարությունը նախ իրեն կողմնակից առանձին քուրդ առաջնորդների միջոցով աշխատեց պառակտել շարժումը և ոչ առանց հաջողության: Այնուհետև ապստամբական օջախներում կուտակելով մեծ ուժեր՝ 1921 թ. մարտի 15-ին Սըվաս, Էլյազիգ և Էրզինջան վիլայեթներում հայտարարեց պաշարողական դրություն: Քեմալական իշխանություններն ապստամբներից պահանջեցին անհապաղ զենքը ցած դնել և հանձնվել: Ապստամբության ղեկավարները պատասխանեցին, որ «իրենք գիտեն, որ թուր-

---

[48] **Սասունի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 243:

[49] **Firat M.S.**, Doğu illeri ve Varto tarihi, Ankara, 1961, s. 117-118.

[50] **Dersimi M.N.**, նշվ. աշխ., էջ 130:

քական կառավարությունը նպատակ ունի ոչնչացնելու քրդերին, ինչպես որ ոչնչացրին հայերին, ուստի իրենք շարունակելու են պայքարը մինչև վերջ՝ հանուն ազգային իրավունքների»[51]:

Ապստամբությունը ծավալվելով ընդունեց այնպիսի հուժկու բնույթ, որ Անկարայի կառավարությունը նույնիսկ ստիպված եղավ հունական ճակատից հանել զորքերի մի մասը և ուղարկել ապստամբների դեմ: Ինչպես միշտ, ապստամբության ճնշումն ուղեկցվեց թուրք զինվորների գործած անլուր գազանություններով:

1921 թ. Մուստաֆա Քեմալը և նրա կառավարությունը լծվել էին եռանդուն գործունեության՝ հույս ունենալով նավթով հարուստ Մոսուլի վիլայեթը պոկել բրիտանական վերահսկողությունից ու միացնել «նոր Թուրքիային»: Այդ կարևոր գործը գլուխ բերելու հանձնարարությունը Մուստաֆա Քեմալը դրել էր իր մերձավորագույն զինակիցներից մեկի՝ գեներալ Օզդեմիր փաշայի վրա, որը քանիցս ընդունակություն էր դրսևորել նաև դիվանագիտության բնագավառում՝ գտնելով ծագած հարցերի ոչ սովորական լուծումներ: Թուրքերին և քրդերին անվանելով «մեկ միասնական կրոնի զավակներ»՝ գեներալը կոչ էր անում նրանց համախմբվել Անկարայի կառավարության շուրջը և սեփական արյունը չխնայել «հանուն հավատի»՝ ընդդեմ իսլամի ոխերիմ թշնամիների և առաջին հերթին անգլիացիների[52]: Միաժամանակ նա հաջողությամբ շրջանառության մեջ էր դնում քեմալականների քաղաքական զինանոցի կարևորագույն զենքը՝ «հակաիմպերիալիստական» կարգախոսները: Ընդ որում քրդական այն բոլոր առաջնորդները, որոնք հրաժարվում

---

[51] **Նույն տեղում**, էջ 146:

[52] **Edmonds C.J.**, Kurds, Turks and Arabs· politics Travel and Research in North Eastern Iraq, 1919-1925, London, 1957, pp. 245-246

էին գործիք դառնալուց գեներալի ձեռքերում, պիտակավորվում էին իբրև «իմպերիալիզմի գործակալներ», «կրոնական մոլեռանդներ», «հետադիմականներ» և այլն:

Մոսուլի խնդիրը հօգուտ Թուրքիայի լուծելու համար քեմալական իշխանությունները փորձում էին օգտվել նաև բոլշևիկյան Ռուսաստանի աջակցությունից՝ որպես խայծ օգտագործելով «հակաիմպերիալիստական» և «հակաբրիտանական» կարգախոսները: Այսպես, 1921 թ. օգոստոսի 4-ին արտաքին գործերի գծով քեմալականների կոմիսար Յուսուֆ Քեմալ-բեյը Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գեորգի Չիչերինին հասցեագրված հուշագրում փորձում էր համոզել նրան, որ Մոսուլի նավթը ստանալու, ինչպես նաև Հնդկաստանում իրենց գաղութային տիրապետությունը հավերժացնելու նպատակով անգլիացիները ձեռնամուխ են եղել այնպիսի քայլերի իրականացման, որոնք անմիջականորեն դիպչում են Ռուսաստանի շահերին: «Այդ նպատակով, - գրում էր Յուսուֆ Քեմալը, - անգլիացիները պլանավորել են Միջագետքի և Սև ծովի միջև ստեղծել մեկ կամ մի քանի պետություններ, որոնք պետք է գտնվեն բրիտանական հովանու ներքո: Քանի որ Հայաստանի մասին, որը նախատեսվում էր այդ նպատակի համար, ներկայումս խոսք անգամ լինել չի կարող, ուստի Անգլիան աշխատում է այդ նույն ծրագրի համար օգտագործել, ի միջի այլոց ապարդյուն կերպով, սրիկաների կողմից ղեկավարվող քրդական բանդաները»[53]: Խոսքն անշուշտ Թուրքիայի տարածքում Անգլիայի հովանու ներքո քրդական պետություն ստեղծելու հարցին էր վերաբերում:

Դժվար է հավատալ, որ Մոսկվան չէր կռահում քեմալականների այս «հեղափոխական-հակաիմպերիալիստական» ճամարտակությունների թաքնված իմաստը: Սակայն

---

[53] **Документы внешней политики СССР.** Том 4, Москва, 1960, стр. 406

առաջնորդվելով զուտ օգտապաշտական հաշվարկներով՝ խորհրդային ղեկավարները ոչ միայն ձևացնում էին, թե կատարելապես ընդունում էին դրանք, այլև տուրք էին տալիս Անկարայի շովինիստական նկրտումներին:

Ի շահ Մոսուլի խնդրի լուծման՝ քեմալականները ճարպկորեն սկսեցին օգտագործել «անկախ Քրդստանի» խաղաքարտը: Մասնավորապես Իրաքի քրդերին իրենց կողմը գրավելու նպատակով քեմալականները նրանց ազդեցիկ առաջնորդների հետ ստորագրեցին պայմանագիր, որով խոստանում էին նպաստել Իրաքյան Քրդստանի անկախության «սուրբ գործին»:

Այսպիսով, Անկարան խոստանում էր ստեղծել «անկախ Քրդստան», սակայն Իրաքի հաշվին[54]: Ոգևորվելով այդ խոստումներով՝ քրդերը սկսեցին համագործակցել թուրքական հրամանատարության հետ ընդդեմ անգլիացիների: Օրինակ, 1922 թ. թուրքական զորքերը Փիշդար շրջանի քրդերի հետ հարձակում ձավալեցին Ռաֆիայի վրա, որտեղից դուրս մղեցին անգլիացիներին[55]:

Բուն Թուրքիայում քրդերին իրենց հետ ամուր կապերով կապելու նպատակով Մուստաֆա Քեմալի նախաձեռնությամբ քեմալական իշխանությունները ձեռնամուխ եղան քրդական ինքնավարության վերաբերյալ օրինագծի մշակմանը, որով Թուրքիայի քրդերին խոստանում էին ինքնավար գոյության իրավունք: Այդ միջոցառման նպատակն էր նախ ձեռք բերել քրդերի աջակցությունը և ապա միջազգային հանրությանը համոզել, որ Թուրքիայի նոր իշխանությունները մտադիր են բավարարություն տալ քրդերի ինքնավարության ձգտումներին:

---

[54] **Гасратян М.А.** Курды Турции в новейшее время, Ереван, 1990, стр. 45

[55] **Edmonds C. J.**, նշվ. աշխ., էջ 246:

1920-ական թվականների սկզբին քեմալականների սևեռուն ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում նաև Իրանական Քրդստանը: Այստեղ որպես պատասխան ինքնագլխության ձգտող ցեղերի հնազանդեցման իրանական կառավարության հետևողական քաղաքականության, 1922 թ. կեսերին բռնկվեց մի հուժկու անջատողական շարժում շեքքաք ցեղի առաջնորդ Իսմայիլ աղա Սըմքոյի գլխավորությամբ: Ապստամբներն առաջ քաշեցին Իրանի տարածքում անկախ Քրդստանի ստեղծման պահանջ[56]: Իրանական Քրդստանի ազատագրմանը ձգտող քրդական ապստամբներն իրենց ներշնչումներն ստանում էին թուրքերից և բոլշևիկներից:

Օգտագործելով «երկակի ստանդարտի» քաղաքականություն և Իրաքի ու Իրանի քրդերի նկատմամբ ընդունելով «անկախության ջատագովի» կեցվածք՝ միևնույն ժամանակ քեմալականները Թուրքիայի քրդերի նկատմամբ իրականացնում էին թուրքական ավանդական «արյան ու երկաթի» քաղաքականություն: Քեմալականները ծրագրեր էին փայփայում ազգային-էթնիկական առումով Թուրքիան վերածելու միատարր պետության: Նրանք պատրաստվում էին շարունակել իթթիհադականների կողմից սկսված Արևմտյան Հայաստանը «խորթ տարրերից» սրբել-մաքրելու քաղաքականությունը՝ կազմելու համար էթնիկապես միապաղաղ Թուրքիա: Հետևաբար՝ քրդերի անկախության կամ ինքնավարության ձգտումները, հանդիպելով թուրք ազգայնականների կտրուկ դիմադրությանը, փշուր-փշուր էին լինելու:

Ներկայացնելով քրդական հարցում Մուստաֆա Քեմալի քաղաքականության շրջադարձը դեպի «ծանր ձեռքի» մարտավարությունը՝ քուրդ ազգային գործիչ Քյամուրան Բադրխանը նշում էր, որ երբ քրդերը նրան հիշեցրին իր՝

---

[56] **Entessar N.**, Kurdish Ethnonationalism, London, 1992, p. 12.

ժամանակին իրենց տված առատ խոստումների մասին, նա որպես պատասխան քրդերին ցույց տվեց թնդանոթներ ու սվին, հրամայեց փակել քրդական դպրոցները, ձերբակալել ազդեցիկ ու հայրենասեր գործիչներին և նրանց հանձնել տխրահռչակ «անկախության դատարանների» դատաստանին[57]:

1922 թ. նոյեմբերի 1-ին քեմալականները վերացրին սուլթանությունը: Երկրում փաստացի երկիշխանությունը վերացավ, և այսուհետև միակ գերագույն իշխանությունը Թուրքիայում հռչակվեցին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը և նրա կառավարությունը: Սուլթանության վերացումը քրդական ցեղային-ավատական վերնախավի և քուրդ զանգվածների կողմից ընդունվեց որպես իր շահերի դեմ ուղղված քայլ, քանի որ սուլթանության գոյության տարիներին նրանք վայելում էին զանազան արտոնություններ ու իրավունքներ: Տարբեր վայրերում քեմալականների դեմ ծայր առան քրդական հակակառավարական զինված բռնկումներ: 1923 թ. հոկտեմբերի 18-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը դրան պատասխանեց «ավազակային շարժումները ճնշելու վերաբերյալ» օրենքի ընդունումով, որը կառավարությանը հնարավորություն էր տալիս ցանկացած շարժում որակելու որպես «ավազակային-բանդիտական» և անողոք դաժանությամբ ճզմելու դրանք: Կասկածից վեր է, որ այդ օրենքն իր սուր ծայրով ուղղված էր քրդական շարժումների դեմ:

Այսպես կոչված «անկախության պատերազմում» հաղթանակ տանելով Հայաստանի Հանրապետության (1920 թ.) և թուրք-հունական պատերազմում հույների նկատմամբ (1922 թ.)՝ Մուստաֆա Քեմալի հաջորդ թիրախը դարձան քրդերը: 1924 մարտի 3-ի հրամանագրով Թուրքիայի քրդա-

---

[57] **Toker M.**, Şeyh Sait ve isyanı, Ankara, 1968, s 22; Տե՛ս նաև **Cemal B.**, Şeyh Sait ve isyanı, Istanbul, 1955.

կան բոլոր դպրոցները, կազմակերպությունները, հրատարակությունները, իսլամական կրոնական ուսումնարանները՝ մեդրեսեները և այլն փակվեցին: Ուժեղացան քրդերի համաձուլմանը միտված գործողությունները: Այդ բոլորը քրդերի կողմից ընկալվեցին ու մեկնաբանվեցին այն իմաստով, որ հայերին, հույներին և ասորիներին կոտորելուց ու բիրտ ուժով երկրից քշելուց հետո այժմ հերթը հասել է իրենց: Նրանք հասկացան նաև, որ իրենց կողմից իսլամը դավանելը աշխարհիկության (լաիցիզմ) գաղափարներով տարված ազգայնական-քեմալականների համար ոչ մի արժեք չի ներկայացնում, առավել ևս հաշվի չեն առնվում իրենց նախկին օժանդակությունները թուրքական պետությանը: Այդ ծանր մտորումները քրդերին մղում էին ներքին կազմակերպվածության: Ուստի հակաքեմալական կողմնորոշում ունեցող քրդական բոլոր ուժերը ձեռնամուխ եղան իրենց ուժերի ու հնարավորությունների կոնսոլիդացմանը՝ պատրաստ դիմագրավելու առաջիկա մարտահրավերներին:

BAYBURDYAN VAHAN

THE KEMALIST MOVEMENT AND THE KURDISH QUESTION (1919-1922)

Keywords: Mustafa Kemal, Kemalism, Entente, Turkey, Kurdistan, Kurd, Western Armenia, Erzurum, Ankara.

In 1919 General Mustafa Kemal, the future leader of the Turkish Milli (nationalist) movement, decided with his confederates to leave for Western Armenia, where more favorable military, strategic and political conditions existed to organize a resistance movement against the plans to partition Turkey. The Kemalists had accurate information about the Kurdish aspira-

tions for the establishment of an independent state or at least autonomy. The Kemalists proposed the idea of "social unity" in order to neutralize the Kurds and to include them in their political sphere. They declared that "in Turkey the Kurdish people have rights equal to the Turks". In June 1919, a conference of leaders of the Kurdish national movement was convened in Erzurum, and its resolutions were distinguished by their sympathy toward the Kemalist movement.

In the resolutions and manifestos adopted at the Erzurum and Sivas congresses and in their current policies, the Kemalists categorically refused the principle of territorial or any other type of autonomy for national minorities.

СОЕГОВ МУРАДГЕЛДИ

НАДПИСЬ НА АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ В ПЕРВОМ ГЕРБЕ ТУРКМЕНСКОЙ ССР

Ключевые слова - Герб, надпись, Туркменская ССР, Туркмения, Ашхабад, Армянская ССР, Армения, СССР, армянский язык, конституция.

Поводом для написания данной статьи стало следующее сообщение в интернет-сайте «Гербы Туркменской ССР», где со ссылкой на соответствующую литературу по интересующемуся нас вопросу говорится, что: *«27 октября 1924 года образована Туркменская ССР, тогда же она вступила в СССР на правах союзной республики. Некоторое время после своего образования Туркменская ССР не имела государственных символов. 9 августа 1925 года Туркменский ЦИК сообщал в ЦИК Союза, что Туркмения пока пользуется гербом СССР. 26 мая 1926 года Туркменским ЦИК создана комиссия по разработке герба, а уже 18 августа 1926 года ЦИК ТССР постановил принять за основу герба республики рисунок художника Андрея Андреевича Карелина... На боковых перехватах ленты через виток располагалась надпись "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" (слева – на русском и армянском, справа - на туркменском и персидском языках)... На третьей сессии ЦИК ТССР (1-6 октября 1926 года) герб был утверждён. II Всетуркменский съезд Советов (26.03-3.04.1927 г.) принял Конституцию ТССР, по которой герб был не-*

сколько изменён... Девиз стал даваться на двух языках: русском и туркменском»[1].

Это в целом правильное по своим хронологическим сведениям сообщение нуждается в существенной поправке конкретно на счет записей в первом Гербе Туркменской Социалистической Советской Республики (Туркменской ССР, или еще одно официально принятое сокращение: ТССР).

Если в предыдущей нашей статье, выключенной в коллективное периодическое издание Института востоковедения НАН Республики Армения за 2018 год, освещались вопросы, связанные с присутствием записей на армянской языке в денежных купюрах Временного Правительства Закаспийской области 1919 года с экономической стороны[2], то настоящая наша статья посвящена внесению в научный обиход еще и политические слагаемые этой общей тематики, а именно почему в Гербе вновь образованной в октябре 1924 года Туркменской ССР с октября 1926 по март 1927гг. (около полгода) наряду с записями на туркменском, русском и еще трех языках присутствовала надпись на армянском языке.

Широко известная работа Карла Маркса и Фридриха Энгельса «Манифест Коммунистической партии» (перв. нем. изд. Das Manifest der Kommunistischen Partei. London, 1848) начинается словами: «Призрак бродит по Европе - призрак коммунизма" и заканчивается призывом: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" (нем. Proletarier aller Länder, verbin-

---

[1] **Гербы Туркменской ССР**. http://www heraldicum.ru/turkmen/tssr htm (дата обращения: 05.10.2018).

[2] **Соегов М.** Как появились записи на армянском языке на первых туркменских денежных купюрах 1919 года. Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. № XXXI, 2018, стр. 98-107.

den!). Этот устаревший со временем призыв (девиз, лозунг) не сошел с Гербов СССР и союзных республик, а также не уступал свое место названиям органов периодической печати до распада Советского Союза в 1991 году.

Присутствие туркменского языка на Гербе Туркменской ССР было не только естественным и закономерным, но и обязательным, ибо его носители–туркмены в данном случае выступали государствообразующим народом, этническое название которых и послужило для официального обозначения названия вновь образованной республики.

Наличие русского языка в Гербе ТССР объясняется тем, что русские выступали государствообразующим народом в отношении РСФСР, которая была центром, своеобразным ядром притяжения при образовании Союза Советских Социалистических Республик (СССР или в последующем: Советский Союз), куда вошла Туркменская ССР. Столица РСФСР г. Москва, в отличие от столиц других союзных республик, одновременно была столицей СССР. В чем конкретно заключалась причина включения в Государственный герб новообразованной национальной союзной республики туркмен наряду с записями на туркменским и русском языках записей на украинском, белорусском, грузинском и армянском языках?

Отметим, что на Гербе Узбекской ССР, образованной одновременно с Туркменской республикой в том же 1924 году и вошедший в состав СССР, указанный пролетарский лозунг был выполнен на узбекском и русском, а также таджикском языках, ибо в составе Уз. ССР (так было официально принята аббревиатура в отличие от ранее созданной УССР - Украинской ССР) имелась автономная республика таджикского народа - Таджикская АССР, которую в 1929

году превратили в союзную республику - Таджикскую ССР (сокращенно Тадж. ССР для различения от ТССР - Туркменской ССР). Но в составе ТССР не было автономных образований украинцев или белорус, грузин или армян для того, чтобы их языки присутствовали на Гербе республики. Следовательно, ответ на этот вопрос находится в несколько иной поверхности и нуждается в соответствующем объяснении. Как известно, при создании СССР в 1922 году в его состав входили четыре советских республики - РСФСР, УССР, БССР и ЗСФСР, а в 1925 году присоединились к нему еще две советских республики -Туркменская ССР (ТССР) и Узбекская ССР (Уз. ССР)[3]. Поэтому до 1936 года надпись «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» присутствовала на гербе СССР на шести языках перечисленных республик.

Особняком в этом вопросе стояла Закавказская Федерация, которая имела свой Герб и включала в себя три республики - Грузию, Армению и Азербайджан со своими гербами. В каждом из последних имелись надписи на русском и соответственно на грузинском, армянском и азербайджанском (тюркском) языках. Грузинская, Армянская и Азербайджанская ССР были образованы в 1920-21 годах и входили в состав СССР с 1922 года через Закавказскую Федерацию, которая была упразднена в 1936 году. В том же 1922 году был утвержден Герб Армянской ССР с записями «Армянская Советская Социалистическая Республика» и «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» только на армянском языке (без повтора на русском языке) (см. Рис. 3).

---

[3] **Поцелуев В.А.** Гербы Союза ССР: Из истории разработки. Редактор М А Романова, художник В. И. Примаков. Москва, 1987, стр. 166.

Таким образом, надписи на Гербе ТССР в языковом плане были скопированы с Герба СССР (в обоих присутствуют шесть языков), с той разницей, что азербайджанский, узбекский и туркменский языки, входящие в тюркскую языковую группу, на Гербе ТССР были представлены лишь одним туркменским языком, т.е. языком государствообразующего народа. Если подходили бы тогда с подобной социолингвистической позиции к остальным языкам, присущим в первом Гербе Туркменской ССР, можно было оставить в нем только надпись на русском языке, а надписи на украинском и белорусском языках исключить, ибо все они относятся к восточнославянской языковой группе. Скорее всего, имелось ввиду то, что наряду с РСФСР Украинская ССР и Белорусская ССР были как бы "отцами"-создателями СССР в 1922 году, так и руководители этих государственных образований выступили в 1991 году его разрушителями.

В этой связи следует также отметить, что из истории создания СССР явствует, что наряду с учетом других показателей союзные республики и автономные республики (и области) в составе союзных создавались на этнической родине народов, компактно проживавших, как правило, в той же территории, и не имевших своей государственности вне пределов Советского Союза. Исключение из этого общего правила составили лишь финны, которые имели свое независимое государство Финляндию. Карело-финская ССР, став шестнадцатой республикой, просуществовала в составе СССР в 1940-1956гг.

Теперь переходим к краткому описанию первого Герба ТССР. Как явствует из Рисунка 1, в центре Герба помещен круглый щит на бирюзовом фоне в лучах восходящего солнца. Щит разделён на четыре части, на пересечении ли-

ний разделения помещался гёль (узор туркменского ковра), в щите: лист тутовника, шелковичная бабочка, кокон, грозди винограда, верблюд и трактор, ветви хлопка. Щит окружён венком из колосьев пшеницы, шесть раз перевитых красной лентой. На боковых перехватах ленты через виток располагался главный пролетарский лозунг. Слева: по-туркменски (арабской вязью): *Bütin yer ýüzüniň ýoksullary, birleşiň!*; по-грузински: *ყველა ქვეყნის პროლეტარია, გაერთიანდა!*; по-армянски: *Պրոլետարներ բոլոր երկրների միացեք*. Справа: по-русски: *Пролетарии всех стран, соединяйтесь!*; по-украински: *Пролетарі усіх країн, з'єднуйтеся"!*; по-белорусски: *Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!*

Рис. 1.

Внизу Герба размещались серп и молот, сверху между верхними концами колосьев - красная звезда. Как видно, каких-либо персоязычных записей на туркменском Гербе не

обнаружено. Данный Герб был утверждён на третьей сессии ЦИК ТССР, проходившей 1-6 октября 1926 года в Ашхабаде. В последующем Герб Туркменской ССР несколько раз был рассмотрен Верховными органами власти республики и в него был внесен ряд существенных изменений.

Рис. 2.

Рис. 3.

Второй Всетуркменский съезд Советов, заседавший с 26 марта по 3 апреля 1927 года, принял первую Конституцию Туркменской ССР, по которой Герб был несколько изменён. Например, лист тутовника, бабочка заменены на стадо овец с пастухом на фоне гор; ветви хлопка заменены одной ветвью с двумя раскрытыми коробочками. Пролетарский девиз стал даваться только на двух языках, притом на русском слева (т.е. на первом месте), а туркменском на правой стороне (арабскими буквами) (см.: Рис. 2). В советский период Герб Туркменской ССР, как и Герб Армянской ССР, претерпел в разные годы еще несколько изменений, но суть не менялась: известный пролетарский лозунг присутствовал на всех.

Рис. 4.

Рис. 5.

В результате распада СССР в 1991 году и образования на его месте пятнадцать независимых государств, в том числе Армении и Туркменистана, были созданы необходимые условия для принятия государственных символов (Герб, Флаг, Гимн), исходя из общенациональных интересов, а не узкоклассового подхода, как это было в советское время. Республика Армения восстановила Герб первой Республики Армения (1918–1920 гг.) в новом своем начертании (Рис. 5). Государственный Герб независимого и нейтрального Туркменистана, (Рис. 4) наряду с присутствием в нем других национально-исторических атрибутов, выполнен в форме восьмиугольной звезды легендарного прародителя туркмен Огуз-хана[4], которая имела употребление в древних и средневековых туркменских государствах, особенно во времена славных Великих Сельджукидов.

---

[4] См. **Söyegov M.**, Sekiz Köşeli Yıldızın Geçmişi ve Bugünü, Çağdaş Türk Dili Sayı: 325 Mart. Ankara, 2015. Sayfa: 43-44.

ՍՈՅԵԳՈՎ ՄՈՒՐԱԴԳԵԼԴԻ

ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ԽՍՀ ԱՌԱՋԻՆ ՁԻՆԱՆՇԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ զինանշան, գրություն, Թուրքմենական ԽՍՀ, Թուրքմենիա, Աշխաբադ, Հայկական ԽՍՀ, Հայաստան, ԽՍՀՄ, հայոց լեզու, սահմանադրություն:

Հոդվածում ներկայացվում է Թուրքմենական ԽՍՀ առաջին զինանշանի (1926-1927 թթ.) հայատառ գրության պատմությունը: Համաթուրքմենական երկրորդ համագումարի ժամանակ (26 մարտ - 3 ապրիլի 1927 թ.) Թուրքմենական ԽՍՀ զինանշանը փոփոխման է ենթարկվել, և այնտեղ արդեն հայերեն գրություն չկար:

ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ ԱՐՄԵՆ

ԷԹՆՈԿՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ՏԱՋԻԿՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Իրան, Թեհրան, Տաջիկստան, Դուշանբե, Ուզբեկստան, ԽՍՀՄ, Կենտրոնական Ասիա, էթնիկական, կրոնական, հարաբերություններ:

Եփրատի արևելյան շրջաններից մինչև Ամուդարյա ընկած տարածքները, որոնք ընդգրկում են ժամանակակից Իրաքի, Իրանի, Թուրքմենստանի, Տաջիկստանի, Ուզբեկստանի, ինչպես նաև Աֆղանստանի տարածքի մի հատվածը, պարսկական աղբյուրներում հիշատակվում են «Իրանշահր» կամ «Իրանզամին» աշխարհագրական տեղանուններով[1]: Դաշթ-է Քավիր և Դաշթ-է Լութ անապատային գոտիներն «Իրանշահրը» բաժանում էին արևմտյան և արևելյան հատվածների: Արևելյան հատվածում էին գտնվում Բակտրիան, Խորեզմը, Սողդը (*վերջինիս տարածքում է կազմավորվել ժամանակակից Տաջիկստանը*), իսկ արևմտյան հատվածի մի զգալի մասը զբաղեցնում է ժամանակակից Իրանի տարածքը:

Արաբական, իսկ այնուհետև մոնղոլական արշավանքների հետևանքով խաթարվում է «Իրանշահրի» միատարրությունը, իսկ հետագա դարերի ընթացքում ժամանակակից Կենտրոնական Ասիայի տարածքում ուզբեկական խանությունների կազմավորմամբ իրանական պատմամշակութային ազդեցությունը զգալիորեն նվազում է[2]:

---

[1] **Christensen P.**, The Decline of Iranshahr, University of Copenhagen, 1993, p. 15.

[2] خیراندیش عبدالرسول، خاطره تاریخی ایرانیان و تاثیر آن بر چگونگی نگرش آنان به آسیای مرکزی، *Խեյրանդիշ*) ایران و مطالعات منطقه ای: آسیای مرکزی (مجموعه مقالات)، تهران **2008**، ص. **51**.

Ինչ վերաբերում է «տաջիկ» էթնոսի ձևավորմանը, ապա դրա վերաբերյալ գիտական գրականության մեջ առկա են տարատեսակ կարծիքներ: Խորհրդային պատմաբանների, մասնավորապես տաջիկ գիտնականների շրջանում գերակայում է այն պնդումը, որ տաջիկների՝ որպես ինքնուրույն էթնոսի և տաջիկական պետականության ձևավորումը տեղի է ունեցել Սամանյան հարստության կառավարման շրջանում՝ 9-րդ դարի վերջին, 10-րդ դարի սկզբին, իսկ 11-րդ դարի կեսերից արդեն քաղաքական-իրավական բառապաշարում «պարսիկի» փոխարեն գործածվում էր «տաջիկ» էթնիկական ինքնանվանումը[3]:

Որպես վերջինիս հակափաստարկ՝ գիտական գրականության մեջ առկա է նաև այն թեզը, որ 10-րդ դարում պարզապես հնարավոր չէր Կենտրոնական Ասիայի իրանախոս ժողովուրդներից տաջիկներին՝ որպես առանձին էթնոսի, առանձնացնել, քանի որ Կենտրոնական Ասիայում իրանախոս ժողովուրդներն ինտեգրված էին համընդհանուր իրանական էթնիկական համայնքին և նրա անքակտելի մասն էին կազմում[4]:

20-րդ դարի սկզբին, երբ խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ձևավորվում էին ժամանակակից Կենտրոնական Ասիայի սահմանները, Տաջիկստանը՝ որպես ինքնուրույն պետական միավոր, ընդգրկվեց Ուզբեկստանի

Աբդ օլ-Ռասուլ., Իրանցիների պատմական հիշողությունը և դրա ազդեցությունը Կենտրոնական Ասիայի վերաբերյալ նրանց ընկալումների վրա, Իրան և տարածաշրջանային հետազոտություններ. Կենտրոնական Ասիա, Թեհրան, 2008, էջ 51):

[3] **Насурдинов Э.** Трансформация правовой культуры таджиков и развитие её содержательных компонентов в рамках исламской цивилизации Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал, 2014, № 2, стр. 107.

[4] **Bleuer Ch., Nouruzhanov K.**, Tajikistan· a political and social history, ANU E PRESS, 2013, p. 31.

Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության կազմում: Հետագա տարիներին Տաջիկստանի՝ Ուզբեկստանի կազմից դուրս գալուց հետո իրանական քաղաքակրթական կարևորագույն կենտրոններ Սամարղանդն ու Բուխարան, որոնց բնակչության մեծամասնությունն այդ շրջանում իրանախոս էր, ընդգրկվեցին ոչ թե Տաջիկստանի, այլ Ուզբեկստանի կազմում[5]: Այդ զարգացումներին զուգահեռ 1930-ական թթ. տաջիկների շրջանում ինքնակազմակերպման և քաղաքականացման գործընթաց է սկսվում[6]:

Իհարկե, 1929 թ. Տաջիկստանն առանձնացավ Ուզբեկստանից և ԽՍՀՄ կազմում դարձավ որպես առանձին հանրապետություն, սակայն մինչ օրս ուզբեկների և տաջիկների միջև պատմական, տարածքային հարցերի շուրջ առկա են լուրջ տարաձայնություններ[7]:

Ուզբեկներն իրենց համարում են Բուխարական էմիրության, տաջիկները՝ Սամանյան տերության ժառանգորդ և իրավահաջորդ՝ կողմերից յուրաքանչյուրը ներկայացնելով իր փաստարկները, իսկ Իրանի մտավորականությունն ու գիտական-փորձագիտական շրջանակներն էլ Կենտրոնական Ասիան համարում են իրանական քաղաքակրթական և մշակութային սահմաններում գտնվող տարածք[8]:

Ավելին, մինչ օրս Իրանի պաշտոնական մամուլն ԻԻՀ նախագահի՝ Կենտրոնական Ասիա կատարվող այցերը լու-

---

[5] **Dagiev D.**, Regime Transition in Central Asia: Stateness, nationalism and political change in Tajikistan and Uzbekistan, New York 2014, p. 24.

[6] **Bleuer Ch., Nouruzhanov K.**, նշվ. աշխ., էջ 72:

[7] **Бжезинский З.** Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы). Москва, 1998, стр. 159 160.

[8] همایون ناصر تکمیل، مسئله هویت در آسیای مرکزی، ایران و مطالعات منطقه ای: آسیای مرکزی (مجموعه مقالات)، تهران 2008، ص. 20. [*Հումայուն Նասեր Թաքմիլ, Ինքնության խնդիրը Կենտրոնական Ասիայում, Իրան և տարածաշրջանային հետազոտություններ. Կենտրոնական Ասիա, Թեհրան, 2008, էջ 20*]:

սաբանելիս տարածաշրջանը բնութագրում է որպես Իրանի մշակութային-քաղաքակրթական տարածք[9]:

Թեև ԽՍՀՄ տարիներին Իրանը Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ ուղիղ հաղորդակցության հնարավորություն չուներ, սակայն էթնոմշակութային գործոնով պայմանավորված Տաջիկստանն առանձնահատուկ տեղ էր զբաղեցնում Իրանում ձևավորված պանիրանական գաղափարախոսության մեջ:

«Ո՞րն է իրանցիների հայրենիքը, և ովքե՞ր են իրանցիները», - Իրանի հասարակական-քաղաքական դիսկուրսում հատկապես առանձնանում էին այդ հարցերը:

Առաջին հարցադրմանն ի պատասխան նշվում էր, որ իրանցիների հայրենիքը ընդգրկում է այն տարածքները, որտեղ ապրել են իրանախոս ժողովուրդները՝ պատմության ընթացքում ձևավորելով և զարգացնելով իրանական քաղաքակրթական տարածքը, իսկ երկրորդ հարցադրմանն ի պատասխան՝ պանիրանիստները գտնում էին, որ իրանցիներն այն ժողովուրդներն են, որոնք անկախ ծագումից, լեզվից, դավանանքից բնակվել են պատմական «Իրանշահրում»[10]:

Իրանում պանիրանական շարժման ակտիվացմանը զուգահեռ 1960-ական թվականներին Տաջիկստանում մշակութային կյանքը վերելք էր ապրում: Չնայած ԽՍՀՄ-ի՝ Կենտրոնական Ասիայի և Իրանի պարսկախոս ժողովուրդներին միմյանցից հեռացնելու, տարանջատելու քաղաքականությանը՝ տաջիկ բանաստեղծները ստեղծագործում էին

---

[9] **«Iran»** newspaper, No· 6746, 03 April 2018, p. 3.

[10] **Սադեղինիա Հ.**, Պանիրանիզմը 19 20 րդ դարերի Իրանի հասարակական քաղաքական զարգացումների համատեքստում, Երևան, 2007, էջ 85:

պարսկերենով՝ պահպանելով իրանցիների և տաջիկների միջև հոգևոր-մշակութային կապը[11]:

Խորհրդային շրջանի իրանա-տաջիկական հարաբերություններին վերաբերող պարսկերեն աղբյուրներում երկու երկրները հիշատակվում են որպես «Մեծ Իրանից կտրված երկու երկրամասեր»[12]:

Տաջիկ մտավորականության շրջանում տաջիկերենը, պարսկական-տաջիկական մշակույթն ու գրականությունը դիտվում էին որպես հպարտության և ազգային բարձր ինքնագիտակցության ցուցիչ: Չնայած խորհրդային քաղաքականությանը՝ տաջիկ մտավորականներին հաջողվեց պահպանել լեզուն, մշակույթը, ազգային ավանդույթները, երաժշտությունը, Նովրուզի տոնակատարությունը:

ԽՍՀՄ գոյության վերջին տարիներին Տաջիկստանում ձևավորված ազգային բարձր ինքնագիտակցությամբ մտավորականների սերունդն էր, որը Տաջիկստանի անկախության հռչակման ընթացքում արդեն հստակ ձևակերպել էր ազգային արժեքներին վերադառնալու օրակարգը, հենց այդ ազգային գաղափարներն էին, որի շուրջ միավորվեցին տարբեր քաղաքական ուժերը:

Ինչ վերաբերում է կրոնական գործոնին, ապա վերլուծելով ժամանակակից փուլում Իրանի և Տաջիկստանի հարաբերություններում էթնոկրոնական գործոնը՝ նկատում ենք, որ դեռ 1978-1979 թթ. Իսլամական հեղափոխությունից հետո Իրանը ԽՍՀՄ մուսուլմանական հանրապետությունների մոտ ընկալվեց որպես սպառնալիք: Մի կողմ թողնելով

---

[11] **Sinha M.**, The Persian World: Understanding People, Polity and Life in Iran, Afghanistan and Tajikistan, Hope India, 2015, p. 93.

[12] محسن ملکیان، رو بط فر هنگي ایر ان و تاجیکستان، مطالعات اور،سیاي مر کز ي، 2012، شماره 11، ص. 97-130. [*Մոհսեն Մալեքիան, Իրանի և Տաջիկստանի մշակութային հարաբերությունները, Կենտրոնական Եվրասիայի հետազոտություններ, 2012, Հ. 11, էջ 97-130*]:

այն հանգամանքը, թե Իրանն ինչ մեթոդներով էր փորձում «արտահանել» իսլամական հեղափոխությունը, Իրանը գիտակցում էր, որ հետխորհրդային մուսուլմանական հանրապետություններում, մասնավորապես Տաջիկստանում չկային բավարար այն պայմանները, որոնց դեպքում հնարավոր կլիներ իսլամական հեղափոխություն իրականացնել[13]:

Ուսումնասիրելով Տաջիկստանի հետխորհրդային շրջանի պատմությունը՝ նկատում ենք, որ իրանական հեղափոխության նկատմամբ խորհրդային շրջանում ձևավորված մտահոգություններն ազդեցին նաև նորանկախ Տաջիկստանի քաղաքական էլիտայի մոտեցումների վրա: Իրանի Իսլամական Հանրապետության նկատմամբ այդ անվստահությունն առկա է մինչ օրս, և այն արտահայտվում է տարատեսակ գործողությունների միջոցով:

Էթնոկրոնական գործոնը վերջին երեք տասնամյակի ընթացքում երկու իրանախոս երկրների՝ Իրանի և Տաջիկստանի հարաբերությունների վրա կարևոր ազդեցություն է ունեցել: Իրանը, Տաջիկստանի հետ ունենալով մշակութային, լեզվական և էթնիկական խորը կապեր, ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո մեծ կարևորություն է տվել իրանախոս այդ երկրի հետ հարաբերությունների զարգացմանը՝ կարևորելով ինչպես քաղաքական և տնտեսական կապերի ընդլայնումը, այնպես էլ անվտանգության հարցերը:

Տաջիկստանի անկախության հռչակումից հետո էթնոկրոնական գործոնն այդ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում ձեռք բերեց կարևոր նշանակություն: Ավելին, այն իր նշանակությունը ոչ միայն չկորցրեց ինչպես 1992 թ.

---

13 لهه گولایی، ایران و روسیه در آسیای مرکزی، ایران و مطالعات منطقه ای: آسیای مرکزی (مجموعه مقالات)، تهران 2008 ص 44 *[Էլահե Քոուլայի, Իրանը և Ռուսաստանը Կենտրոնական Ասիայում, Իրան և տարածաշրջանային հետազոտություններ. Կենտրոնական Ասիա, Թեհրան, 2008, էջ 44]:*

սկսված քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում, այնպես էլ 1997 թ. ստորագրված հաշտության պայմանագրից հետո: Ավելին, այն շատ հաճախ շահարկվել է ինչպես Տաջիկստանի իշխանությունների, այնպես էլ արտաքին դերակատարների կողմից, որոնք լուրջ ազդեցություն ունեին Տաջիկստանի ներքաղաքական զարգացումների վրա:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Տաջիկստանում տեղի ունեցած քաղաքական գործընթացների ընթացքում իսլամական և ազգայնական գաղափարախոսությունը կրող ուժերի համախմբման գործընթաց սկսվեց: 1990 թ. Տաջիկստանում քաղաքական իրադարձությունները բավական արագ էին զարգանում. 1991 թ.՝ Տաջիկստանում տեղի ունեցած հերթական իշխանափոխությունից հետո, երբ Տաջիկստանի նախագահի ժամանակավոր պաշտոնը ստանձնեց Ղադրիդին Ասլանովը, Տաջիկստանում կասեցվեց կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը, որը ներքաղաքական լարվածության պատճառ դարձավ, ինչի հետևանքով էլ Ղ. Ասլանովը հրաժարական տվեց:

Կոմկուսի նախկին առաջին քարտուղար Ռահմոն Նաբիևը, գալով իշխանության (1991 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր), կրկին վերականգնում է Կոմկուսի գործունեությունը: Այդ ընթացքում արդեն ընդդիմադիր դաշտը՝ ի դեմս Տաջիկստանի իսլամական վերածնունդ կուսակցության (ՏԻՎԿ), Տաջիկստանի դեմոկրատական կուսակցության (ՏԴԿ) և «Ռասթոխեզ» (Ճարտոնք) կուսակցության, լիարժեք ձևավորվել էր և քաղաքական լուրջ պայքար էր սկսել:

«Ռասթոխեզի» հիմնական նպատակն էր թարմացնել տաջիկների ազգային ինքնագիտակցությունը և վերականգնել հիշողությունն իրանական պատմամշակութային ժառանգության նկատմամբ: Շարժման հիմնադիրները Տաջիկստանը տեսնում էին որպես անկախ և ինքնիշխան

երկիր՝ կազմավորված ազգային գաղափարախոսության հիման վրա[14]:

Տարածված տեսակետի համաձայն՝ 90-ականների սկզբին Տաջիկստանում տեղի ունեցած զարգացումները ընկալվում և ներկայացվում էին որպես պայքար կոմունիստների և իսլամականների կամ աշխարհիկ կարգերի պահպանման և կրոնական կարգերի հաստատման կողմնակիցների միջև:

Թեև տաջիկ մտավորականության որոշ շրջանակներ քննարկում էին Տաջիկստանում իրանական մոդելի կառավարման համակարգ ձևավորելու հնարավորությունը, սակայն հետխորհրդային իրանախոս երկրի հասարակության զգալի մասը մտահոգված էր իսլամականների ազդեցության մեծացմամբ, և այդ հանգամանքով էլ պայմանավորված Տաջիկստանում հակաիրանական տրամադրություններ ձևավորվեցին[15]:

Սակայն կրոնական գործոնի հետ կապված իրավիճակն այլ էր: 1991 թ. Տաջիկստանում տեղի ունեցած նախագահական ընտրությունների ընթացքում վերոնշյալ քաղաքական կուսակցությունները միավորվել էին ընդդիմության միասնական թեկնածու Դավլաթ Խուդոնազարովի շուրջը, որի մրցակիցն էր Ռահմոն Նաբիևը[16]:

Հետաքրքրական է, որ Խուդանազարովն առաջադրվել էր Բադախշանի շրջանի շիայական համայնքի (*hu-*

---

[14] **Epkenhans T.**, The Origins of the Civil War in Tajikistan: Nationalism, Islamism and Violent Conflict in Post Soviet Space, Lexington Books, 2016, p. 50

[15] **Санаи М.** Взаимоотношения Ирана и Центральной Азии: Тенденции и перспективы. Москва, 2017, стр. 105.

[16] **Karagiannis E.**, Political Islam in Central Asia, Routledge, 2010, p 17-18.

մայիլական ուղղության հետևորդներ էին) կողմից[17], հետևաբար, եթե Տաջիկստանի ընդդիմության մեջ ներգրավված իսլամական (*սուննիական*) շարժման նպատակը Տաջիկստանում իսլամական կարգերի հաստատումը լիներ, ապա չէր ընդունի շիայական-իսմայիլական համայնքի ներկայացուցչին՝ որպես իր առաջնորդ, որը նախագահական ընտրություններում հաղթելու դեպքում կարող էր առաջին հերթին առաջ մղել շիաներին:

Այն, որ պայքարը կրոնական ուղղվածություն չուներ՝ փաստում է նաև այն հանգամանքը, որ ՏԻՎԿ-ն ընդդեմ նեոկոմունիստական ուժերի միանում է այսպես ասած աշխարհիկության կողմնակից ՏԴԿ-ին, ազգային գաղափարախոսություն կրող «Ռասթոխեզ» կուսակցությանը և Բադախշանի «Լաալի» շարժմանը:

Տաջիկստանի իսլամական շարժման ակնառու ներկայացուցիչներից մեկը՝ Աքբար Թուրաջոնզոդան, իր հարցազրույցներից մեկում նշել է, որ Տաջիկստանում կրոնական կարգերի հաստատումը ո՛չ ցանկալի էր և ո՛չ էլ գործնականում հնարավոր էր իրականացնել: Ավելին նա, կանգնած լինելով Տաջիկստանում իսլամական շարժման ձևավորման ակունքներում, համոզմունք է հայտնել, որ եթե փորձ կատարվեր Տաջիկստանում իսլամական կարգեր հաստատելու, ապա կկործանվեր պետությունը[18]:

Ավելին, տաջիկների մեծամասնությունը գերադասում էր ունենալ ժողովրդավարական, ազգային արժեքների հիման վրա ձևավորված աշխարհիկ, այլ ոչ թե իրանական իսլամական հանրապետություն:

---

[17] Տաջիկստանի շիաները մեծամասամբ կենտրոնացած են Բադախշանում և իրենց կրոնական համոզմունքներում ավելի չափավոր են:

[18] **Dagikhudo D.**, Regime transition in Central Asia, Stateness, nationalism and political change in Tajikistan and Uzbekistan, New York, 2014, p. 102

Տաջիկստանի քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում Իրանի աջակցությունն այս կամ այն ուժին ավելի շատ պայմանավորված էր ոչ թե Տաջիկստանի վրա ազդեցությունը մեծացնելու ձգտումով, այլ առաջին հերթին մտահոգված էր այդ երկրի անկայունությամբ և իր քայլերն ուղղված էին կանխելու հնարավոր այն բացասական գործընթացները, որոնք կարող էին ազդել Իրանի վրա, որն իր գործողությունները բացատրում էր Տաջիկստանի հետ քաղաքակրթական ընդհանրություններ ունենալու հանգամանքով[19]:

Ինչ վերաբերում է քաղաքացիական պատերազմի պատճառներին, դժվար է միանշանակ գնահատական տալ, սակայն հստակ է, որ նորանկախ Տաջիկստանի իշխանությունները ճիշտ չէին ընկալում ընդդիմության պահանջները, և այդ հանգամանքով էլ պայմանավորված արտաքին դերակատարներին հաջողվում էր գործողություններն ուղղորդել իրենց շահերին համահունչ ուղղությամբ:

Տաջիկստանում քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում իսլամականների գործողությունների և Իրանի՝ ՏԻՎԿ-ին ցուցաբերած ուղղակի և անուղղակի աջակցությունը խիստ մտահոգում էր նաև Ուզբեկստանին, որը Տաջիկստանում կայունության ապահովման միակ ճանապարհը տեսնում էր Տաջիկստանում կոմունիստական էլիտայի իշխանության պահպանումը: Սակայն, ինչպես վերևում նշեցինք, տեսականորեն որքան էլ Իրանը հակված լիներ Տաջիկստանում իսլամական կարգերի հաստատմանը, միևնույնն է, Թեհրանի գործողություններն այդ հարցում խիստ սահմանափակ էին[20]:

---

[19] **Dagikhudo D.**, նշվ. աշխ., էջ 100:

[20] **Кулаи Э.** Привязанность безопасности Афганистана и Таджикистана Аму-Дарья, 2003, № 3, стр. 50-55.

Իրանի մասնակցությունը Տաջիկստանի գործընթացներին նաև կարելի է պայմանավորել այն հանգամանքով, որ Ռուսաստանն ու Ուզբեկստանը միակողմանի աջակցություն էին ցուցաբերում Տաջիկստանի իշխանություններին, իսկ Իրանը, աջակցելով ընդդիմությանը, հավասարակշռում էր իրավիճակը[21]:

Այդ հանգամանքով էր պայմանավորված, որ Իրանը կարևոր դերակատարություն է ունեցել Տաջիկստանում քաղաքացիական պատերազմը դադարեցնելու և հակամարտող կողմերի միջև խաղաղության համաձայնագիր կնքելու գործում: Իրանը Ռուսաստանի, Աֆղանստանի, Պակիստանի հետ միասին Տաջիկստանում խաղաղության հաստատման երաշխավորն էր, սակայն Հաշեմի Ռաֆսանջանիի նախագահության շրջանում Իրանն իր ուշադրությունը կենտրոնացրել էր 1996 թ. Աֆղանստանում սկիզբ առած Թալիբան շարժման գործունեությանը և դրանով պայմանավորված աստիճանաբար սկսեց ավելի քիչ ուշադրություն դարձնել Տաջիկստանին:

Էմոմալի Ռահմոնն իշխանության էր եկել նեոկոմունիստական ուժերի կողմից, սակայն քաղաքացիական պատերազմից հետո գիտակցեց, որ, միայն կոմունիստական արժեհամակարգի վրա հիմնվելով, չէր կարող ապահովել Տաջիկստանի հասարակության միասնականությունը: Իր իշխանության դիրքերն ամրապնդելու նպատակով նա ձեռնամուխ եղավ ազգայնական գաղափարախոսության ձևավորմանը, որի հիմքում դրվեցին տաջիկների փառապանծ

---

21 *Tasnim. 2017.*, رهبر نهضت اسلامی تاجیکستان: صلح تاجیکستان از دستاوردهای مهم ایران [*Տաջիկստանի իսլամական վերածնունդ կուսակցության ղեկավար. Տաջիկստանում խաղաղության հաստատումն Իրանի կարևոր ձեռքբերումներից էր*], https://www.tasnimnews.com/fa/news/1397/03/30/1753872/ ·

պատմությունը և մշակույթը: Այսպիսով, կրոնական շրջանակների ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով հասարակության մեջ առաջացած գաղափարական վակուումը լցվեց ազգայնականությամբ: Մշակութային քաղաքականության միջոցով քարոզվում էին պատմական այնպիսի սիմվոլներ, որոնք ոգևորում, հպարտության զգացում էին պարգևում հասարակությանը: Էմոմալի Ռահմոնի այդ քաղաքականությունը տարիների ընթացքում հանգեցրեց անձի պաշտամունքի, երբ Տաջիկստանի գործող նախագահը սկսեց համեմատվել Սամանյան հարստության էմիր Իսմայիլ Սամանիի հետ[22]:

1998 թ. ստեղծվում է Տաջիկստանի ժողովրդադեմոկրատական կուսակցությունը, որը ստեղծման օրվանից մինչ օրս ղեկավարում է Էմոմալի Ռահմոնը: Աստիճանաբար մեծացնելով իր ազդեցությունը՝ նա ամբողջովին իր վերահսկողության ներքո է վերցնում քաղաքական դաշտը. ընդդիմության առաջնորդների մեծ մասն արտաքսվում է երկրից՝ հիմնականում հաստատվելով հարևան երկրներում՝ Իրանում, Ռուսաստանում, Աֆղանստանում:

Չնայած ընդդիմադիր ուժերի գործունեությունը սահմանափակելուն ուղղված Ռահմոնի ջանքերին՝ ՏԻՎԿ-ին՝ Կենտրոնական Ասիայում գրանցված միակ իսլամական կուսակցությանը, հաջողվում է մինչև 2015 թ. նշանակալի ազդեցություն ունենալ երկրի ներքաղաքական զարգացումների վրա՝ ունենալով ներկայություն նաև խորհրդարանում:

Հետևողական քաղաքականության շնորհիվ, սակայն, Էմոմալի Ռահմոնին փաստացի հաջողվում է միմյանցից տարանջատել իսլամական և ազգայնական ուժերին: Այդ քաղաքականության արդյունքում իսլամականները դիտվեցին որպես սպառնալիք երկրի ազգային անվտանգու-

---

[22] **Epkenhans T.**, նշվ. աշխ., էջ 344:

թյանը, իսկ այն երկրները, որոնք իսլամականների հետ համագործակցում կամ շփումներ էին ունենում, մեղադրվում էին Տաջիկստանի ներքին գործերին միջամտելու մեջ:

Դա պայմանավորված է ինչպես Սաուդյան Արաբիայի և Տաջիկստանի միջև վերջին տարիներին հաստատված սերտ հարաբերություններով, այնպես էլ ՏԻՎԿ-ի նկատմամբ Իրանի Իսլամական Հանրապետության ունեցած փոխգործակցությամբ:

2015 թ. Իրանի և Տաջիկստանի հարաբերություններում առկա լարվածությունը հասավ գագաթնակետին, որը պայմանավորված էր ինչպես Իրանի, այնպես էլ Տաջիկստանի իշխանությունների չկշռադատված և կտրուկ քայլերով: 2015 թ. Իրանում տեղի ունեցած «Իսլամական միասնություն» համաժողովին հրավիրվել էր նաև ՏԻՎԿ-ի ղեկավար Մուհիդդին Քաբիրին, և համաձայն արարողակարգի՝ նա ևս պետք է հանդիպում ունենար ԻԻՀ հոգևոր առաջնորդ Ալի Խամենեիի հետ: Այդ փաստը խիստ մտահոգեց Տաջիկստանին, որն Իրանից պահանջեց ՏԻՎԿ-ին ճանաչել որպես ահաբեկչական կազմակերպություն, ինչն Իրանի համար բնականաբար անընդունելի էր:

Տաջիկստանը, չբավարարվելով Իրանի իշխանությունների պարզաբանումներից, հետ կանչեց Թեհրանում իր դեսպանին, դադարեցվեց Դուշանբեում ԻԻՀ դեսպանության մշակույթի կենտրոնի գործունեությունը, բացի այդ՝ Տաջիկստանի Գերագույն դատարանի որոշմամբ արգելվեց կուսակցության գործունեությունը, իսկ ղեկավար կազմը ձերբակալվեց[23]:

---

[23] **Easterniran. 2017**., مروری بر مولفه‌های داخلی و خارجی موثر بر سیاست خصومت در تاجیکستان [*Ակնարկ Տաջիկստանի թշնամական քաղաքականության վրա ազդող ներքին և արտաքին ցուցիչների մասին*] http://easterniran.com/fa/doc/analysis/906/:

Հաջորդ միջադեպը, որը լարվածություն առաջացրեց Իրանի և Տաջիկստանի հարաբերություններում, կապված էր 2015 թ. Տաջիկստանի ՊՆ նախկին փոխնախարար Աբդուխալիմ Նազարզոդայի[24] գլխավորած խմբավորման կողմից իրականացված զինված հարձակման (հեղաշրջման փորձ) հետ: Այդ դեպքից հետո Տաջիկստանի իշխանությունները Ա. Նազարզոդային ոչ միայն մեղադրեցին ՏԻՎԿ-ի հետ կապ ունենալու մեջ[25], այլև Իրանին մեղադրեցին հեղաշրջման փորձ կատարելու ընթացքում նրան ցուցաբերած աջակցության համար[26]:

Այսպիսով, 2000-ական թվականների սկզբին Իրանի և Տաջիկստանի հարաբերություններում առաջացած և մինչ օրս շարունակվող լարվածությունը բացառապես պայմանավորված էր կրոնական գործոնով, որը անցնող տարիների ընթացքում ավելի է խորացրել Թեհրանի և Դուշանբեի միջև առկա լարվածությունը և բարդացրել երկխոսության հնարավորությունը:

Ուսումնասիրելով Իրանի և Տաջիկստանի հարաբերությունների հետխորհրդային շրջանը՝ կարող ենք փաստել, որ այդ շրջանում երկու իրանախոս երկրների հարաբերությունները զարգացել են փոխադարձ անվստահության մթնոլորտում: Թեև տարբեր շրջափուլերում ինչպես Թեհրանը, այնպես էլ Դուշանբեն փորձել են փոխշահավետ

---

[24] Տե՛ս **News.tj.** 2015., "Кем был беглый генерал? Биография Назарзода", http://news.tj/ru/node/214229:

[25] Տե՛ս **BBC. 2015**., "Таджикские спецслужбы убили мятежного генерала и его сторонников",
http://www bbc com/russian/international/2015/09/150916_tajikistan_general_killed:

[26] Տե՛ս **Easterniran. 2017**., ظریف در تاجیکستان؛ یک سفر با چند ابهام [*Զարիֆը Տաջիկստանում: Այց՝ բազում անորոշություններով*]
http://easterniran.com/fa/doc/analysis/1032/:

հարաբերություններ կառուցել, սակայն կողմերին այդպես էլ չի հաջողվել ապահովել նման նախաձեռնությունների շարունակականությունը:

Կրոնական գործոնը Տաջիկստանի նորագույն պատմության մեջ կարևոր նշանակություն է ունեցել: Եթե հետխորհրդային Տաջիկստանում իշխանության եկած քաղաքական ուժերը որպես մարտահրավեր տեսնում էին կոմունիստական գաղափարախոսությունը, ապա քաղաքացիական պատերազմի ավարտից հետո ձևավորված իշխանության համար սպառնալիք դիտվեց իսլամը:

Քաղաքացիական պատերազմից հետո Տաջիկստանի իշխանությունների վարած կրոնական քաղաքականությունն իր ազդեցությունն է թողել Տաջիկստանի հասարակական-քաղաքական ընկալումների վրա: ՏԻՎԿ-ին վերագրվող յուրաքանչյուր խնդրահարույց միջադեպ ենթագիտակցորեն կապվում է Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ, ինչը նպաստում է առանց այդ էլ լարված հարաբերությունների առավել սրմանը:

Մեր կարծիքով, սակայն, Տաջիկստանի նման քաղաքականությունը պայմանավորված չէ միայն, ինչպես Իրանն է պնդում, Սաուդյան Արաբիայի՝ Դուշանբեի վրա ունեցած ազդեցությամբ: Պարզապես Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը քաղաքացիական պատերազմին հաջորդած ժամանակաշրջանում Տաջիկստանի նկատմամբ սխալ քաղաքականություն է վարել, այնինչ «իրանականության» գործոնն օգտագործելով՝ Իրանը մեծ հնարավորություն ուներ ոչ միայն փարատելու Տաջիկստանի՝ Իրանի նկատմամբ ունեցած անվստահությունը, այլև ամուր հիմքերի վրա խորացնելու իրանախոս այդ երկրի հետ հարաբերությունները՝ ամուր հենարան ունենալով Կենտրոնական Ասիայում:

ISRAYELYAN ARMEN

ETHNIC AND RELIGIOUS FACTOR IN THE IRAN-TAJIKISTAN RELATIONS

Keywords: Iran, Tehran, Tajikistan, Dushanbe, Uzbekistan, USSR, Central Asia, ethnic, religious, Relations.

During the last thirty years the ethnic and religious factor has had an important impact in the relations between two Iranian-speaking countries, for Iran and Tajikistan. Having cultural, linguistic and ethnic strong ties with Tajikistan, Iran attached great importance to the development of this Iranian-speaking country after the collapse of the USSR.

During the civil war in Tajikistan in the 1990s, Tajikistan was particularly important for Iran. The Islamic Republic of Iran is one of those countries whose immediate efforts made peace approved in this country after several years of civil war.

Heedless of the fact that after the collapse of the USSR relatively warm relationship was formed between Tehran and Dushanbe, thus after the civil war the relations between these two Iranian-speaking countries were developed in an atmosphere of mutual mistrust as a result of policy conducted both by Iran and Tajikistan. Even though in different periods Tehran and Dushanbe tried to build mutually beneficial relationships, the sides did not succeed in continuing such initiatives.

HARUTYUNYAN AGHAVNI

CHINA'S "ONE BELT, ONE ROAD" INITIATIVE AND ITS IMPACT IN CENTRAL ASIA

Keywords: China, Beijing, Tibet, Central Asia, USSR, "One Belt, One Road", "Western Europe - Western China", Partnership, Economic.

China's relations with the Central Asian states following the USSR collapse

Following the collapse of the Soviet Union, China has endeavored to build and strengthen its relations with the five Central Asian (CA) states of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan.

In January 1992, only one month after founding of the new CA countries, China signed a series of agreements to establish diplomatic relations with all of them.[1] Since then China and its CA neighbors have developed a close relationship, initially economic but increasingly also political, security[2] and cultural ties with China. All five countries in the region have

---

[1] **Pan Guang**, China and Central Asia: Charting a New Course for Regional Cooperation, China Brief, Vol. 7, Issue: 3, The Jamestown Foundation, 09.05.2007.
http://www jamestown.org/programs/chinabrief/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=4028&tx_ttnews%5BbackPid%5D=197&no_cache=1

[2] **Peyrouse S.**, Central Asia's Growing Partnership with China, Working Paper, No. 4, 2009, Eu-Central Asia Monitoring, October, 4-13. railway-technology.com.http://www.railway technology com/features/featurecan the trans-caspian-route-deliver the-next-freight-revolution-4684339/ [08 09 2017]

signed strategic agreements with China. High-level visits by Chinese officials have intensified.[3]

In the first half of the 1990s, the main concern of China and CA countries was to demilitarize the borders, sign demarcation treaties and prevent the strengthening of Uighur separatism. In the second half of the 1990s and early 2000s, China aimed at creating a platform for discussion and mutual discovery, and at elaborating a collective security framework.[4] The primary factor driving Beijing's engagement in CA is the need to stabilize the situation in Xinjiang, decrease the economic marginalization of the latter's ethnic Turkic Uighur population and secure China's western borders against external support for the putative Islamic fundamentalist and separatist movements in the province. Beijing has made CA an integral part of its "develop the west" strategy, in which major economic redistributions from urban eastern China to the Chinese west, primarily Tibet and Xinjiang, have aimed to consolidate national unity and decrease incentives for separatism.[5] In this regard the Shanghai Five-SCO (Shanghai Cooperation Organization)* process has provided solid structure for China and CA to cooperate closely in combating terrorism, extremism, and separa-

---

[3] **Mariani B.**, China's Role and Interests in Central Asia, Preventing Violent Conflict. Building Safer Lives. Saferworld, The Grayston Centre, London, October 2013, p. 1. https://www.files.ethz.ch/isn/172938/chinas-role-and-interests-in-central-asia.pdf

[4] **Peyrouse S.**, op. cit.

[5] **Swanström N.**, China's Role in Central Asia: Soft and Hard Power, Global Dialogue, Vol. 9, No. 1-2, Winter/Spring 2007. http://www.worlddialogue.org/content.php?id=402

* The Shanghai Five grouping was created 26 April 1996 with the signing of the Treaty on Deepening Military Trust in Border Regions in Shanghai by the heads of states of Kazakhstan, the People's Republic of China, Kyrgyzstan, Russia and Tajikistan.

tism as well as various other cross-border criminal activities and military confidence-building measures.[6]

Due to Russia's steep economic decline in the 1990s, the CA states were obliged to secure trade and investments as well as economic and financial aid from outside of Russia. This created the opportunity for the expansion of Chinese trade and investments in the region.[7] China makes no secret of its attempts to win trade advantages in CA, advantages that can only be won at the expense of Russia, primarily, but also Europe and the USA.[8] In the first half of the 2000s, China moved to establish itself vigorously on the CA market.[9] After financial crisis China surpassed Russia as the region's leading trading partner and became de facto the region's largest lender and source of development finance. The Chinese-CA trade reached nearly US$ 50 billion in 2014.[10]

Economic co-operation, integration, and infrastructure projects have also been priority concerns of Beijing. Over the past decade China has strengthened its foothold in CA that has translated into a growing network of infrastructural links (pipelines, railroads, and roads) which ties the rest of the region to western China.[11] China has made investments in the develop-

---

[6] **Pan Guang**, op. cit., p. 1.

[7] **Berkofsky A.**, China's Strategic Involvement in Central Asia-Strategies, Results and Obstacles, ISPI – Analysis, No.128, July 2012, p. 1.
https://www.ispionline.it/it/documents/Analysis_128_2012.pdf

[8] **Swanström N.**, op. cit., p. 1.

[9] **Peyrouse S.**, op. cit., p. 4.

[10] **The Silk Road Economic Belt's Impacts on Central Asia**, Business News, 19 06.2015. http://businessnews.kg/the silk road economic belt s impacts on central asia/

[11] **Starr F., Svante E. Cornell, Norling N.**, The EU, Central Asia, and the Development of Continental Transport and Trade, Silk Road Paper, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program – A Joint Transatlantic

ment of trade and in a number of major energy, transport, and mining projects, in CA.[12] Beijing looks to CA to reduce its energy deficit, diversify its energy imports and transit routes, and increase its energy security.[13]

Since 2005 Beijing has been hoping to establish ways of promoting the Chinese language and training CA elites according to the Chinese model.[14] Confucius Institutes, which offer language courses and cultural programs, are present in Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. The SCO Network University was launched in 2010 as a new platform for cooperation in education and people-to-people exchanges.[15]

Beijing has long been using the Silk Road (SR) discourse in the context of CA. Yet, only recently this discourse emerged as an official Chinese policy.

Chinese One Belt, One Road initiative

The Silk Road Economic Belt (SREB) and Maritime Silk Road of 21 Century (MSR), also known as the One Belt, One Road initiative (OBOR), is a Chinese-led development framework presented by President of China Xi Jinping during his official visits to Kazakhstan and Indonesia in 2013.[16]

Research and Policy Center, Johns Hopkins University-SAIS, Institute for Security and Development Policy, December 2015, p. 37. http://www.silkroadstudies.org/resources/2015-starr-cornell-norling-eu-central-asia-continental-transport-and-trade.pdf

[12] **Азизов И.**, О политике КНР на постсоветском пространстве, Китай на постсоветской пространстве, Российский Институт Стратегических Исследований (РИСИ), Москва, 2012, стр. 8.

[13] **Swanström N.**, op. cit., p. 1.

[14] **Peyrouse S.**, op. cit., p. 4.

[15] **Mariani B.**, op. cit., p. 1.

[16] **Toktomushev K.**, Central Asia and the Silk Road Economic Belt, Policy Brief, International Development Research Centre, Centre de Recherches Pour le

China is mulling six economic corridors with countries along the Belt and Road trade route with funding from the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) and the Silk Road Fund (SRF). They are as follows:

1. *China-Mongolia-Russia Economic Corridor (CMREC);*
2. *New Eurasian Land Bridge (NELB);*
3. *China-Central and West Asia Economic Corridor (CCWAEC);*
4. *China-Pakistan Economic Corridor (CPEC);*
5. *China-Indo-China Peninsula Economic Corridor (CICPEC); or China-Southeast Asia Corridors;*
6. *Bangladesh-China-India-Myanmar Economic Corridor (BCIM-EC).*[17]

The SREB in geographically economic sense starts from China on the east end of the Eurasia continent, passes through CA, West Asia, South Asia and some other regions by three lines (*north line, middle line, and south line*), approaches the Caspian, Black Sea, Mediterranean Sea and the Arabian Peninsula, and arrives in Europe and North Africa on the west end of Eurasia. Specifically, the three lines of the SREB are as follows:

1. *"North Line": starting from China, via Kazakhstan, through southern Russia, through Ukraine, the Belarus area,*

Développement International, Aga Khan Foundation, Graduate School of Development, Institute of Public Policy and Administration, Canada, 2016-1, p. 3.
http://www ucentralasia org/Content/Downloads/Central%20Asia%20and%20the%20Silk%20Road%20Economic%20Belt.pdf

[17] **Vien T.**, The Grand Design of China's New Trade Routes, Stratfor, 24.06.2015. https://www.stratfor.com/analysis/grand design -chinas new trade routes

by Poland and other Eastern European countries, and finally reaches Germany, arriving in Western Europe.

2. "Middle Line": starting from China, via Kyrgyzstan, Tajikistan, Uzbekistan and other Central Asian countries, by Turkmenistan, and continues along the south shore of the Caspian Sea, finally reaching Europe through Turkey.

3. "South Line": starting from China, via Afghanistan, Pakistan, through Iran into the Arabian Peninsula, and then reaches North Africa through Egypt.[18]

In terms of the establishment of the SREB, China needs to properly handle its relations with existing integration organizations and the major powers involved. Within the SREB there is currently a large number of regional cooperation organizations* with varying economic cooperation programs.[19] China also plans to create a future Free Trade Zone (FTZ) with the EEU[20] as the SREB and EEU may focus their attention on the

---

[18] **Silk Road Economic Belt**: Prospects and Policy Recommendations, Working Papers, Center for China in the World Economy, Tsinghua University China Economic Net, 20.05.2014, p.
34 http·//intl ce cn/specials/zxxx/201405/26/P020140526515434111874 pdf

* Eurasian Economic Community (EEC), Russia, Belarus and Kazakhstan Customs Union, Eurasian Economic Union (EAEU or EEU), SCO, South Asian Association for Regional Cooperation, Gulf Cooperation Council (GCC) and the Black Sea Economic Cooperation Organization.

[19] **Li Jianmin**, Silk Road Economic Zone, the EEU and China-Russia Cooperation, Asia's New Future: Towards a Community of Common Destiny, Boao Forum for Asia, Hainan Province, PRC, March 26-29, p. 12.
HTTP://english boaoforum.org/u/cms/www2/201503/25112018qw3q.pdf

[20] Պեկինն ապագայում առևտրի ազատ գոտի կստեղծի ԵՏՄ հետ, PanARMENIAN.Net, 09 02.2015 http://panarmenian.net/m/arm/news/188060; Посол РФ в КНР: Китай предложил создать зону свободной торговли с ЕАЭС, РИА Новости, 09.02.2015.
http·//ria.ru/east economy/20150209/1046710744.html

following areas as the main directions and prioritize relevant projects.[21]

Chinese One Belt initiative and Central Asian countries

Chinese concept of SREB first used during the tour committed by President Xi Jinping in the four countries of CA (Turkmenistan, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan) which began on 3 September 2013 in Ashgabat and culminated in September 13 at the SCO summit in Bishkek.[22] Speaking at the Nazarbayev University in Astana, President Xi Jinping expressed the idea of creating a New Silk Road Economic Belt (NSREB) as a new form of deepening cooperation between China, CA and Russia.[23] Xi urged countries along the SR to work together for regional development and for this goal made a five-point proposal:

1. to coordinate policy planning and implementation;

2. to improve traffic connectivity to link Eastern, Western and Southern Asia;

3. to facilitate trade and investment for this "unprecedented market" of 3 billion people;

4. to promote local-currency settlement to improve their immunity to financial risks;

---

[21] **Li Jianmin**, op. cit., p. 13.

[22] **Deng Zhimei**, The 3rd Central Asia Forum Held in Beijing. The "New Silk Road": An Original Idea for Cooperation between China and Central Asia, Chinese Social Sciences Today, CASS, Beijing, 30.10.2013. http://casseng cssn cn/news_events/news_events_special_report/201402/t20140228_1006787 html; Центральная Азия: Китайские деньги могут сплотить регион? EurasiaNet, 11.10.2013 http://russian.eurasianet.org/node/60335

[23] Выступление Председателя КНР Си Цзиньпина в Назарбаев университете (полный текст). Посольство Китайской Народной Республики в Республике Казахстан. 16.09.2013. http://kz.china-embassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm

5. to strengthen people-to-people exchanges.[24]

During his trip to CA, Xi Jinping signed agreements with four CA states worth more than US$ 60 billion,[25] and expressed Beijing's readiness to invest in the region infrastructure more than US $100 billion.[26] CA is critical in China's OBOR initiative, because it holds the immediate entrance of China's SREB, and is itself a significant destination of Chinese investment.[27] The westward strategy articulated by Chinese President Xi Jinping in his NSREB highlights CA's importance for Chinese economy and development. CA is resource rich, and, because of its proximity to China offers a great opportunity for cheap, reliable energy imports.[28]

SREB was widely supported by CA countries.[29] Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan are among the

---

[24] **Yu Bin**, China-Russia Relations, China-Russia Relations: Putin's Glory and Xi's Dream, Comparative Connections, A Triannual E Journal on East Asian Bilateral Relations, January 2014, p. 4.
http://csis.org/files/publication/1303qchina_russia.pdf

[25] **Терентьев С.** Куда ведёт «Великий шёлковый путь»? Парламентская газета 07.11.2013. http://www.pnp.ru/column/detail/41015

[26] **Дёгтев А.** Как Центральной Азии совместить Шелковый путь и ЕАЭС? Евразийское развитие, 25.11.2014. http://eurazvitiye.org/publication/20141118

[27] **Tao Wang**, Rachel Yampolsky, Will China and Russia's Partnership in Central Asia Last? The Diplomat, 21.09.2015. http://thediplomat.com/2015/09/will-china-and-russias-partnership-in-central-asia-last/

[28] **Marantidou V., Ralph A. C.**, China and Russia's Great Game in Central Asia, The National Interest, 01.10.2014, p. 1. http://nationalinterest org/blog/the buzz/china-russias great-game-central asia 11385

[29] **Ruan Zongze**, What Kind of Neighborhood Will China Build? China Institute of International Studies (CIIS), Beijing, 28 05.2014.
http://www ciis.org.cn/english/2014-05/28/content 6942279 htm

founding states of AIIB founders.[30] At the third China-Central Asia Co-operation Forum, held in Shandong in June 2015, a commitment to "jointly building the Silk Road Economic Belt" was incorporated into a joint declaration signed by China and the five CA countries. Prior to that, China had signed bilateral agreements on the building of the SREB with Tajikistan, Kazakhstan and Kyrgyzstan, Uzbekistan. This was aimed at further deepening and expanding mutually beneficial co-operation in such areas as trade, investment, finance, transport and communication. The national development strategies of the five CA countries - including Kazakhstan's "Road to Brightness," Tajikistan's "Energy, Transport and Food" (a three-pronged strategy aimed at revitalizing the country), and Turkmenistan's "Strong and Happy Era" - all share common ground with the establishment of the SREB.[31]

NELB or the Second Eurasia Land Bridge and Central Asia

NELB, also known as the Second Eurasia Land Bridge, is an international railway line running from Lianyungang in China's Jiangsu province through Alashankou in Xinjiang to Rotterdam in Holland. The China section of the line comprises the Lanzhou-Lianyungang Railway and the Lanzhou-Xinjiang Railway and stretches through eastern, central and western China. After exiting Chinese territory, the new land bridge passes

---

[30] В китайском инфраструктурном мегапроекте спешат участвовать и Азия, и Европа, Ведомости, 18.03.15.
http://www vedomosti.ru/newspaper/articles/2015/03/18/ot redaktsii shelkovaya-sila

[31] **The Belt and Road Initiative**, HKTDC Research, Hong Kong Trade Development Council, 21.01.2016, p. 3. http://china-trade-research.hktdc com/business-news/article/One Belt One Road/The Belt and Road-Initiative/obor/en/1/1X000000/1X0A36B7.htm

through Kazakhstan, Russia, Belarus and Poland, reaching a number of coastal ports in Europe.[32]

Kazakhstan attaches great importance to the development of major transcontinental transport corridor connecting China and Europe - "Western Europe - Western China." The project will provide transportation on three main directions: China-Kazakhstan, China - CA, China - Kazakhstan - Russia - Western Europe ("The Road Western Europe-Western Chin").

Kazakhstan aims to increase transport efficiency along the section of the Western Europe-Western China road corridor within Almaty Oblast and to modernize highway management on sections of the Western Europe - Western China road corridor.[33] The main positive indicators of the project in comparison with existing alternative corridors (Trans-Siberian railway road, sea through the Suez Canal) are its length and hours underway. If it takes up to 45 days travelling along a marine corridor, and 14 days along "Trans-Siberian" railway road, then along the corridor "Western Europe - Western China" from the port Lianyungang to the borders of the European states the travel time will take up only about 10 days.[34]

---

[32] Ibid., p. 2; Ким Е. «Таджикистан – Китай – одна семья»: Китай и Средняя Азия, ИА REGNUM, 09.03.2016. http://regnum.ru/news/polit/2093624.html

[33] **East-West Roads Project** (Almaty Korgos Section): Western Europe - Western China International Transit Corridor (CAREC 1b), The World Bank Group, 15 06 2016. http://www projects worldbank.org/P128050/east west roads western-europe-western-china-international-transit-corridor-carec-1b?lang=en&tab=overview

[34] **The Road Western Europe** Western China, KAZLOGISTICS, http://www kazlogistics.kz/en/chain_cluster/road_west/

The completion of the Kazakhstan's section of the international motor road corridor "Western Europe - Western China" was scheduled for 2016.[35]

Now open a second railway line from China through Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan to Russia and Europe.[36] However, plans exist to open two more railway routes that may involve Russia, as well: from Xi'an to Rotterdam and from Xi'an to Moscow.[37]

The CCWAEC and CA

The CCWAEC runs from Xinjiang in China and exits the country via Alashankou* to join the railway networks of CA and West Asia before reaching the Mediterranean coast and the Arabian Peninsula. The corridor mainly covers five countries of

---

The total length of the corridor along the route St. Petersburg - Moscow - Nizhny Novgorod - Kazan - Orenburg - Aktobe - Kyzylorda - Shymkent - Taraz - Korday - Almaty - Khorgos - Urumqi - Lanzhou - Zhengzhou - Lianyungang is 8445 km. 2233 km are on the territory of the Russia, 2787 km belong to the Kazakhstan, 3425 km belong to the China. 2452 km of road in Kazakhstan are to be reconstructed.

[35] Kazakhstan to Complete Construction of 'Western Europe - Western China' in 2016, Weekly Ak Zhaik Newspaper, 21 03.2015. http://azh.kz/en/news/view/6417

[36] Что принесет с собой «экономический коридор Шелкового пути»? russian.china.org.cn, 14.10.2013. http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2013-10/14/content_30289396.htm

[37] **Kim A.,** China and the Silk Road: Marching Westward, Eurasia Daily Monitor, Vol. 11, Issue: 40, The Jamestown Foundation, 03.03.2015. http://www jamestown.org/regions/centralasia/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D 42035&tx_ttnews%5BbackPid%5D 53&cHash d5c439c65fb4c89e9cf645ec5cf75dd2#.Vq5GCPnhDIU

* Alashankou is a border city in Bortal Mongol Autonomous Prefecture, Xinjiang Uyghur Autonomous Region, China. It is a port of entry by both railroad and highway from Kazakhstan as part of the Eurasian Land Bridge.

CA as well as Iran and Turkey in West Asia.[38] "Chang'an" train, traveling along the 3,860 km Xi'an-Baoji-Urumqi-Alashankou-Almaty route, had departed in November 2013, and arrived in the Kazakhstani city of Almaty within six days. These east-west rail corridors, which bypass Russia, connect China with major destinations within CA, Western Asia and Europe.[39]

More than 5,000 km-long train route proceeding from Xi'an (Chinese Shaanxi) to the Kazakhstani city of Jem (in Aktobe region in the country's west), then passes along the route of Kazakhstan-Uzbekistan-Kyrgyzstan-Turkmenistan.* Since November 2013 it became one of the most convenient ways for freight to move between China and all the countries of CA. The journey time of 6 -10 days along this new east-west corridor is 20 days fewer compared with road travel, reducing transportation costs by 30 %.[40]

Automobile highways between China and Kyrgyzstan, Kazakhstan and Tajikistan had opened long ago, and road conditions are gradually improving. They are connected through the road network from the CA to Western Asia and Europe.[41]

Kazakhstan - Turkmenistan - Iran railway line

CA countries plan to use Iran's railroad network as a transit route from the Inchehboroun border crossing in Iran's northern Golestan Province to southern Iranian port city of

---

[38] The Belt and Road Initiative, HKTDC Research, ..., p. 3.

[39] **Kim A.**, op, cit., p. 1.

* International cargo train Chang'an ("Lasting Peace") is making stops at 9 stations in these countries, including such cities as Pavlodar, Meteo, Kostanay, Shymkent, Tashkent, Sergeli, Alamedin, Chukursai and Farap

[40] Ibid., p. 1.

[41] Что принесет с собой «экономический коридор Шелкового пути»? ..., стр. 1.

Bandar Abbas. They are also willing to transit their needed commodities from Bandar Abbas to CA using Iran's railroad network.[42]

An important project is a railway line "Kazakhstan - Turkmenistan - Iran," which as a part of "North - South" transport corridor* planned to connect the markets of Russia, China, countries of CA and the Middle East.[43] In December 2011, the transport corridor "North-South" completed construction of a new railway line Uzen – the boundary of Turkmenistan.[44] This branch is directly connected Kazakhstan with Iranian trading port of Bandar Abbas.[45]

The railway line "Kazakhstan - Turkmenistan - Iran"

---

[42] Central Asian Countries Choose Iran as Transit Route for Bulk Cargoes, PressTV, 13.06.2015. http://www.presstv.ir/Detail/2015/06/13/415655/iran-railroads-Central-Asia-Hossein-Ashouri-
As a first step, the CA countries are planning to carry 500,000 tonnes of chemical fertilizer from Kazakhstan and Uzbekistan to Bandar Abbas during the current Iranian calendar year (started on March 21, 2015).

* International North-South Transport Corridor (INSTC) is the ship, rail, and road route for moving freight between India, Russia, Iran, Europe and CA It is a not a new concept, but the current INSTC project was initiated by Russia, India and Iran in September 2000 in St Petersburg The agreement was signed on 16th May 2002.

[43] Что ждет Центральную Азию в 2015 году: 10 важнейших событий, Власть, 31.01.2015.
http://m.vlast.kz/article/chto_zhdet_centralnuju_aziju_v_2015_godu_10_vazhnejshih_sobytij-9421.html

[44] **Лабыкин А.**, «Новый шелковый путь» для Китая, Expert Online, Москва, 14.11.2014. http://expert.ru/2014/11/14/novyij shelkovyij put/

[45] **Ордабаев А.** Геополитика транспортных коридоров в Центральной Азии Институт мировой экономики и политики при Фонде Первого Президента Республики Казахстан Лидера Нации, Астана Алматы Апрель 2015, стр. 14. http://iwep kz/files/attachments/article/2015-05-12/geopolitika tk.pdf

opened in December 2014.[46] The sides have already signed an agreement to determine a single tariff rate in line with the three countries' policy to reduce transit tariffs.[47]

First pilot cargo train has passed through Kazakhstan and Turkmenistan to Iran, travelling a distance of 10,399 km. It had left Yiwu city in East China's Zhejiang province on January 28, 2016 and arrived in Tehran on February 15, 2016.[48] Compared to the sea voyage of the cargo ships from China's Shanghai city to Iran's Bandar Abbas port city, the travel time of the train was 30 days shorter.[49] An Iranian container ship, the Perarin, arrived in Guangxi in southern China a month earlier, delivering 978 containers from a number of countries along the maritime route.[50]

In May of 2016, freight train from Zhejiang province reached Iran via Kazakhstan and Turkmenistan for 14 days, although Tehran intends to speed up the trip to 12 days. For comparison: the way by sea from China to Iran takes about 45

---

[46] **Нурмурадов А.** Запущен первый тестовый поезд Китай Казахстан Туркменистан-Иран, zakon.kz, 11.02.2016. http://www.zakon.kz/4774415-zapushhen-pervyjj-testovyjj-poezd.html

[47] Central Asian Countries Choose Iran as Transit Route for Bulk Cargoes, ..., p 1. Iran and Kazakhstan have agreed to enforce a single tariff rate for transit commodities and Turkmenistan is expected to adopt the single tariff.

[48] **China's Silk** Road Revival Steams ahead as Cargo Train Arrives in Iran, The Guardian, 15.02.2016. http://www.theguardian.com/business/2016/feb/15/chinas-silk-road-revival-steams-ahead-as-cargo-train-arrives-in-iran

[49] **Нурмурадов А.** Запущен первый тестовый поезд Китай Казахстан Туркменистан-Иран, ..., стр. 1;
First Train from China to Iran Stimulates Silk Road Revival, Xinhua, China Daily, 16.02 2016. http://www.chinadaily com.cn/business/2016 02/16/content 23499170.htm

[50] **China's Silk** Road Revival Steams ahead as Cargo Train Arrives in Iran, ..., p 1

days. After completion of missing links construction in the path on the borders with Afghanistan and Iraq, Iran will turn into the main corridor for the delivery of goods to these countries.[51]

Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Iran railway

China's railway authority has put forward another ambitious plan to build a SR high-speed railway which would connect northwest China to West Asia via CA. The route would lead from China's Urumqi and Yining to Almaty in Kazakhstan, followed by Bishkek in Kyrgyzstan, Tashkent and Samarkand in Uzbekistan and Ashgabat in Turkmenistan before finally joining the train network in West Asia through Tehran, Iran.[52]

Iran, Tajikistan, Kyrgyzstan and China railroad project

Agreement to conduct feasibility studies on a railroad project that would connect Iran to Afghanistan, Tajikistan, Kyrgyzstan and China was signed by all involved sides in October 2010. The railroad will reduce the distance for commercial transport between the East (from China to Iran) and the West (toward Western Europe) and help connect member countries to the free waters of the Persian Gulf (PG) through the Iranian

---

[51] **Цатурян С.** Китай подбирается к Евросоюзу через Иран ИА REGNUM, 17.05.2016. https://regnum.ru/news/polit/2132826.html

[52] China Proposes High-speed Rail Line Connecting Western China to Iran, Shanghaiist, 21.11.2015.
http://shanghaiist.com/2015/11/21/china_proposes_silk_road_high_speed_rail_line.php
For years, the 1.52 meter track standard adopted in Central Asia has been a headache for logistics managers because it is not based on the 1.435 meter standard track adopted in China and most other parts of the world Changing gauges at the border takes days for cargo and significantly cuts railway transport's competitiveness against shipping by sea.

soil.[53] Iran, Afghanistan, Tajikistan, and Kyrgyzstan reaffirmed the importance to construct a railway - then called the North-South Corridor - in July 2012. The length of the railway linking China's Kashgar city with Afghanistan's Herat city would be 1,972 km. The length of the Tajik section of this railway, running from the Nizhny Panj to the border with Kyrgyzstan will be 296 km. Iran expressed its readiness to finance the Kyrgyz section of the railway.[54]

Establishment of a land transport corridor and construction of railroad through Afghanistan's soil is much more important for Tajikistan for it connects Tajikistan directly to Afghanistan and indirectly to Iran, as two Persian-speaking countries, and reduces the country's political reliance on Uzbekistan and Russia. It will also further shorten the existing route that connects China to West Asian countries, and the Middle East in order to export and import goods and also to take oil products from the PG region.[55]

China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway line

Another railway project plans to build the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway. It will connect Kashgar (Xinjiang) to Kyrgyzstan and Uzbekistan, with the Kyrgyz link connecting through Tajikistan onward to Iran and the countries of

---

[53] **Farzad Ramezani Bonesh**, Various Benefits of Rail Route Connecting Iran To Afghanistan, Tajikistan, Kyrgyzstan And China, Eurasia Review, 26.01.2016. http://www.eurasiareview.com/26012016-various-benefits-of rail route-connecting iran to afghanistan tajikistan kyrgyzstan and china/

[54] **Tajikistan Looking** forward to North Corridor Operation, European Dialogue, 19 06 2015. http://eurodialogue.eu/Tajikistan%20looking%20forward%20to%20north%20corridor%20operation

[55] **Farzad Ramezani Bonesh**, op. cit., p. 1.

the PG.[56] In 2012 Chinese Construction Corporation CRBC* agreed to perform a feasibility study for the project. The railway line would go from Kashgar in Xinjiang, through Torugart and Kara-Suu in Kyrgyzstan, to Andijan in Uzbekistan, then across Afghanistan, Iran and Turkey as far as Europe. The Kyrgyzstan section of the line would cover 268.4 km; China's section would span 165 km. The cargo transit capacity of the line was expected to be approximately 15,000 tons.[57]

In early September 2015, the Uzbekistan Railways Co. announced that it finished the construction of 104 km of the 129 km-long Angren–Pap railway line, which was expected to be commissioned in the second half of 2016. The Angren-Pap railway will connect Uzbekistan's eastern provinces bordering on Kyrgyzstan to the rest of the domestic rail network.[58]

The railway is expected to help Kyrgyzstan enhance its position as a transit state in the land-locked region, connect to the Pacific Ocean, and link its economy to that of the outside world. For China, it is projected to complement the overloaded Trans-Siberian and Alashankou corridors, to accommodate its expanding trade across Eurasia, stimulate development of Western provinces and pave the way for further economic in-

---

[56] **Starr S. F., Cornell Svante E., Norling N.**, op. cit , p. 37; **Ким Е.,** op. cit., p. 1.

* China Road and Bridge Corporation (CRBC) is a subsidiary of China Communications Construction Company (CCCC).

[57] **Muzalevsky R.**, China-Kyrgyzstan-Uzbekistan Railway Scheme: Fears, Hopes and Prospects, Eurasia Daily Monitor, Vol. 9, Issue: 102, The Jamestown Foundation, 30 05 2012. https://jamestown.org/program/china kyrgyzstan uzbekistan-railway-scheme-fears-hopes-and prospects/

[58] **Fozil Mashrab**, Bishkek Puts Brakes on China Kyrgyzstan Uzbekistan Railway, Eurasia Daily Monitor, Vol 12, Issue: 199, The Jamestown Foundation, 03 11.2015. https://jamestown.org/program/bishkek puts brakes on-china kyrgyzstan-uzbekistan-railway/

roads into the resource-rich CA region.[59] If realized, the China–Kyrgyzstan–Uzbekistan line is expected to become part of the shortest railway link connecting the China with the oil rich Middle East and the enormous European market via CA.[60]

Some Russian analysts openly argue against the construction of the China-Kyrgyzstan–Uzbekistan railway line by claiming that it runs counter to Russia's own efforts to position itself as the bridge between Asia and Europe. Bilateral disputes between Kyrgyzstan and Uzbekistan related to border demarcation, trans-boundary river usage, gas supply disputes, or growing state-condoned discrimination against the ethnic-Uzbek minority in Kyrgyzstan, can also act as spoilers for this important railway project.[61]

The Kyrgyz Republic's government has repeatedly made clear to China that its own railway preference is for a north-south line to help unite the country rather than an east-west railway to facilitate the transit of Chinese merchandise.[62] Recently China and Kyrgyzstan discussed a new project linking Kyrgyzstan with China.[63]

Hairatan-Uzbekistan Rail Project

A logical extension of the railway China - Kyrgyzstan - Uzbekistan has seen the construction of the 75-km rail link

---

[59] **Muzalevsky R.**, op. cit., p. 1.

[60] **Fozil Mashrab**, op. cit., p. 1.

[61] **Ibid.**, p. 1.

[62] **Daly J. C. K.**, China and Kyrgyzstan Discuss Rail Projects, Eurasia Daily Monitor, Vol. 11, Issue: 29, The Jamestown Foundation, 13.02.2014. https://jamestown.org/program/china and kyrgyzstan discuss rail projects/

[63] **Kyrgyztan Plans** on Railway Project with China, English.news.cn, 21 01 2015.http://news.xinhuanet.com/english/china/2015-01/21/c_133933773.htm

connecting Hairatan on the Uzbekistan-Afghan border to the city of Mazar-i-Sharif in northern Afghanistan. The construction of the project was started in January 2010 and completed in November 2010. The line will run mainly through uninhabited areas, and million tons of goods are expected to be transported benefiting up to five million people. The estimated cost of the project was US$170m, of which US$ 165m was provided by the Asian Development Bank (ADB). The project is being constructed by Uzbekistan's state rail company.[64] It bypasses both Russia and Iran and have an importance for the withdrawal of international troops from Afghanistan as an element of so-called "Northern Route."[65]

Meanwhile, the highway from Mazar-i-Sharif to Herat may no longer meet the interests of the Uzbek side, after it became known, that Dushanbe and Bishkek were seeking the railroad from China to be continued through the territory of Tajikistan.[66]

Trans-Caspian International Transport Routes (TITR)

The Caspian region stands as one of the most important levers of embedding areas of the Eurasian continent in the sphere of influence of the geopolitical centers of power.[67] In this regard the implementation of an upcoming multimodal

---

[64] **Kucera J.**, Uzbekistan Starts Building Railroad to Mazar-e-Sharif, Eurasianet.org, 29.05.2010. http://www.eurasianet.org/node/61183

[65] **Ордабаев А.**, op.cit., p. 21.

[66] **Ibid.**, p. 21.

[67] **Мураталиева Н.** Роль Каспийского региона в системе геополитической конкуренции за Евразийский континент. Caspian Bridge Информационно аналитический центр, 04.05.2014.
http://www caspiania org/2014/05/04/rol kaspijskogo-regiona v-sisteme geopoliticheskoj-konkurencii-za-evrazijskij-kontinent/

transport route has the potential to shift the power dynamics in global freight. Initiated by the governments of China, Kazakhstan and Azerbaijan, the Trans-Caspian International Transport Route (TITR) aims to reinvigorate foreign trade and cargo transportation between China and Europe, via CA and the South Caucasus region.[68]

In 19 November, 2015 China, Kazakhstan, Georgia, Azerbaijan and Turkey agreed to establish a consortium for the transportation of goods from China to Europe via the TITR. TITR runs from China through Kazakhstan, the Caspian Sea, Azerbaijan, Georgia, and Turkey and further via Ukraine to Europe.[69] Experts forecast that trade turnover along the TITR will increase from US$ 646 to US$ 922 billion by 2020.[70]

A first pilot container train, the Nomad express, from Shihezi, China, to Georgia via Kazakhstan (Dostyk-Aktau port) and Azerbaijan (Kishly) launched in July 2015 and has arrived at Baku International Sea Trade Port in August 3, 2015. Distance length of 4726 km the train crossed for 6 days.[71] The second container train via the TITR arrived in Georgia

---

[68] **Can the Trans-Caspian Route** Deliver the Next Freight Revolution? www.railway-technology.com. http://www.railway-technology.com/features/featurecan-the-trans-caspian-route-deliver-the-next-freight-revolution-4684339/

[69] **Страны Азии** проложат "шелковый путь" через Украину. Корреспондент, 30.11.2015. http://korrespondent.net/business/companies/3596749-strany-azyy-prolozhat-shelkovyi-put-cherez-ukraynu?utm_source=facebook.com&utm_medium=social&utm_campaign=3596749

[70] **Trans-Caspian** Int'l Transport Route potential presented in Vienna, Казинформ, 23.09 2016. http://www.kazinform.kz/ru/trans caspian int l transport-route-potential presented-in-vienna a2952002

[71] **Порты**: экспансия Китая в Прибалтику и «шелковый путь» в обход России, NA REGNUM, 01.12.2015. http://regnum ru/news/economy/2024288 html

via Azerbaijani in October 2015. Regular container Nomad Express will offer services for China - Kazakhstan - Azerbaijan - Georgia -Turkey (Istanbul) route.[72] The 4,766 km-long multimodal route is eventually expected to have an annual capacity of 27.5 m tons of containerized cargo and to be able transport up to 300,000 TEU (twenty-foot equivalent unit) per annum by 2020.[73]

In December 2015, in the framework of NSR in order to significantly reduce the cost of transportation of goods from China to Europe, the first transit cargo train arrived from China to Georgia via territory of Kazakhstan and Azerbaijan, bypassing Russia, and aiming to continue the path to Turkey. The loads entered Georgia in an unprecedentedly short period of time - 8-10 days. Later they were sent to different countries of Europe within 3-5 days. Before that, the cargo transportation from China to Europe was carried out by sea and took about 40 days. In the Kazakh city of Aktau the train moved to ferry line and after 12 hours it turned out in Azerbaijani Alat port on the other side of the Caspian Sea. In Georgia, the train reached the port of Poti and after crossing the Black Sea got Istanbul.[74]

---

[72] **Ibid.**, p. 1; Consortium on China-Europe via Turkey Freight Transport to be Established, Think Railways, 01.12.2015. http://www.think-railways.com/consortium-on-china-europe-via-turkey-freight-transport-to-be-established/

[73] **Trans-Caspian** International Transport Route (TITR) Tariff Protocol Signed, Eurasian Business Briefing, 15.01.2016.
http://www eurasianbusinessbriefing.com/trans caspian international transport route-titr-tariffs-agreed/#more-23658

[74] **Фохт Е.** Первый поезд по новому «Шелковому пути» в обход России прибыл в Грузию. РосБизнесКонсалтинг (РБК), 13.12.2015
http://www.rbc ru/business/13/12/2015/566d50109a79472274a8feec?from=main

The TITR parties also want to launch the transportation of goods to Northern and Eastern Europe via Ukraine[75] and as well to the Baltic States.[76] Ukraine - Georgia - Azerbaijan - Kazakhstan - China route, as a new and alternative direction of the SR, will help to redirect traffic flows in an easterly direction bypassing Russian territory and is set to become competitive in comparison to the traditional overland route. It includes ferry crossings of the Black and Caspian seas (Illichivsk – Batumi and Alyat - Aktau port). The railway follows Kiev - Zhmerynka - Odessa and Poti - Tbilisi – Baku routes. Ferries on the Black Sea go from Odessa to Poti and on the Caspian Sea from Baku to Aktau. The goods then travel from Aktau all over Kazakhstan. The transit of goods to China will be made via Aktau - Astana – Dostyk route, to Kyrgyzstan via the Aktau port - Shu - Bishkek route and to Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan via the Aktau - Beineu - Kungrad - Altynkul port. With the capability, goods from CA and Kazakhstan will be delivered to Ukraine, Azerbaijan, Georgia, Latvia, Lithuania, Estonia, Poland and the countries of the EU by container train named "Friendship." The first trial run of a container train following the

---

[75] **Порты:** экспансия Китая в Прибалтику и «шелковый путь» в обход России, ..., p. 1; Turkey, Kazakhstan, Azerbaijan and Georgia will Create a Transport Consortium, Real Russia Today, 03.12.2015. http://realrussiatoday.com/2015/12/03/turkey-kazakhstan-azerbaijan-and-georgia-will-create-transport-consortium/; Turkish-Kazakh-Azeri-Georgian Consortium to Transport Cargo from China to Europe Via Ukraine, Center for Transport Strategies (CTS), Kiev, 01.12.2015. http://en.cfts.org.ua/news/turkish_kazakh_azeri_georgian_consortium_to_transport_cargo_from_china_to_europe_via_ukraine

[76] **Consortium on China-Europe** via Turkey Freight Transport to be Established, Think Railways, 01.12 2015. http://www think railways.com/consortium-on-china-europe-via-turkey-freight-transport-to-be-established/

Ukraine - Georgia - Azerbaijan - Kazakhstan - China route left the Odessa region in Ukraine in January 15, 2016.[77]

Russian-Chinese geopolitical competition for Central Asia

No other place will provide more fertile ground for Russian-Chinese geopolitical competition than their shared periphery, the CA - Russia's "near abroad. "Now the local dynamic of Sino-Russian relationship in the region is shifting as China is slowly displacing Russia. This will have consequences for China's responsibilities and on how the region looks to Beijing as it goes from passive trade partner to major security and foreign policy partner.[78] Russia has survived as the dominant power in CA only because the area was poor and economically backwards enough to escape global attention.[79] Economically, Russia is still important for CA's countries and remittances from CA's workers in Russia sustain their economies.[80] However, China is becoming much more attractive market to CA states

---

[77] **Dyussembekova Zh.**, Silk Road Renewed with Launch of New Commercial Transit Route, The Astana Times, 21 01.2016. HTTP://ASTANATIMES.COM/2016/01/SILK ROAD-RENEWED-WITH-LAUNCH-OF-NEW-COMMERCIAL-TRANSIT-ROUTE/

[78] **Pantucci R.,** Is China Prepared for a New Mantle in Central Asia Amid the Roll-out of its Belt and Road? China in Central Asia, 28.03.2017 http://chinaincentralasia.com/2017/03/28/is-china-prepared-for-a-new-mantle-in-central-asia-amid-the-roll-out-of-its-belt-and-road/

[79] **Neil T.**, China's Growing Presence in Russia's Backyard, The Diplomat, 25.03.2015. http://thediplomat.com/2015/03/chinas-growing-presence-in-russias-
back-
yard/?utm_content buffer4d126&utm_medium social&utm_source facebook co m&utm_campaign=buffer

[80] **Rising China**, Sinking Russia, The Economist, 14.09.2013. http://www economist.com/news/asia/21586304 vast region chinas-economic clout-more-match-russias-rising-china-sinking

than Russia that is presently reeling under the weight of collapsing energy prices and Western sanctions. China has already had a transformational effect on the economies of CA states, where it sits at the center of a spider's web of production, with parts and materials of goods crossing borders in multiple directions before assemblage.[81]

Beijing has been pushing for further economic integration with the CA countries even through the SCO, but Kremlin resisted the Chinese efforts to evolve the SCO in a more economic and development direction.[82] The fact is that Russia has resisted any multilateral framework that is not under its leadership. China is also suspicious of organizations that it does not control. It is not clear if SCO can reconcile and contain the pressures created by the two countries' competing visions of regional economic integration.[83] However, Beijing believes, that Eurasian Economic Community can collaborate within the framework of the SREB; it also assumes SCO member - countries, observers and SCO dialogue partners' association on the basis of SR.[84]

Russia still controls the majority of CA's energy exports and for years has treated the region as its exclusive province,

---

[81] **Neil T.**, op. cit., p. 1.

[82] **Kamel T.**, The Silk Road Economic Belt's Impacts on Central Asia, China and US Focus, China United States Exchange Foundation, 08.05.2015. http://www.chinausfocus.com/finance-economy/the-silk-road-economic-belts-impacts-on-central-asia/

[83] **Marantidou V., Ralph A. Cossa,** op. cit., p. 2.

[84] **Арутюнян А.** Геополотический выбор Южного Кавказа и Китай, Крутлый стол «Геополитический выбор Южного Кавказа», Российский институт стратегических исследований (РИСИ) и Институт востоковедения Нацио нальной академии наук Республики Армения (ИВ НАН РА), 17 января 2014 года. http://www.riss ru/actions/2601 kruglyj stol geopoliticheskij vybor yuzhnogo-kavkaza#.UwYm82J vFA

insisting on buying oil and gas at below-market rates through Soviet-era pipelines, while re-exporting it at a markup. But in effect the practice helped drive Kazakhstan and Turkmenistan, both with huge energy reserves, into China's arms. Turkmenistan already became China's largest foreign supplier of natural gas. Production at the world's second-biggest gas field, Galkynysh, will help triple Chinese imports from the country. In Kazakhstan, US$ 30 billions of announced deals including a stake in Kashagan, the world's largest oil discovery in recent decades, has been reached with China. In Uzbekistan, China obtained US$ 15 billion worth of oil, gas and uranium deals.[85] The China-Central Asia network of pipelines could supply up to 55 billion cubic meters of natural gas to China every year, or more than half of China's total gas imports.[86]

China and Russia are competing as well in CA for influence of international transport corridors. Beijing wants to connect the CA to the international transport corridors through building of the SREB and thereby increase the transit traffic from southern China and the countries of Northeast and Southeast Asia to the countries of CA and Europe by the shortest routes, i.e., by passing most of the TRANSSIB and other Russian transport systems.[87] Beijing and Moscow are competing in part over the railroad gauge to be used by those states - with China's loans likely predicated on using China's standard gauge.[88]

---

[85] **Rising China**, Sinking Russia, ..., p. 1.

[86] **Tao Wang**, op cit., p. 1. Since independence, Kyrgyzstan received nearly US$ 1 8 billion from China in the form of loans and grants, which stands for more than half of Kyrgyzstan's external debt.

[87] **Азизов И.** О политике КНР на постсоветском пространстве, ..., стр 8

[88] **Beauchamp-Mustafaga N.**, Rolling out the New Silk Road: Railroads Undergird Beijing's Strategy, China Brief, The Jamestown Foundation, Vol : XV, Issue 8,

It is worth noting that CA elites perceive the Beijing-led regional architecture as a tool of China to assert its regional hegemony and those views prevail in neighboring Russia as well. Beijing's new role as the main economic and development player in CA is being unrecognized in public discourses due to the sensitivity over the possible reaction of Moscow to such processes and to any developments in the region related to the engagement of other players.[89]

CA may try to get the best deals out of Russian-Chinese competition

The government in Moscow is eager to benefit from its eastern neighbor's economic might, while in Beijing policymakers view Russia as a critical ally on the world stage. All this suggests the two giants will aim to co-operate as much as compete, at least for the moment. As for Central Asians, Russia has accepted that "they will try to get the best deals out of this rivalry."[90]

In this regards SREB laid a sound basis for cooperation between China, Russia and CA countries, and they may collaborate in creating an interconnected network of roads, transportation, pipelines, airlines, and telecommunications.[91] To this

---

17.04.2015, p. 3. https://jamestown.org/wp-content/uploads/2015/04/China_Brief_Vol_15_Issue_8_1.pdf

[89] **Toktomushev K.**, op. cit., p. 1.

[90] **Rising China**, Sinking Russia, ..., p. 1.

[91] **Экономический пояс Шелкового пути**: новое направление дружбы и сотрудничества между Китаем и Россией, russian china.org cn, 24.03 2014. http://russian china.org cn/exclusive/txt/2014 03/24/content_31881434 htm; Экономический пояс Шелкового пути: новое направление дружбы и сотрудничества между Китаем и Россией, Центр стратегических оценок и прогнозов. 06 02.2015 http://www csef.ru/index.php/ru/component/content/article?id=6617:ekonomich

end, in the May 2015 Putin-Xi Summit in Moscow, the two leaders signed a joint declaration "on cooperation in coordinating development of EEU (or EAEU) and SREB" - reaching a new level of partnership and actually implies creation of a "common economic space" in Eurasia,[92] that includes an EEU-China free trade agreement (FTA).[93] In parallel, the EAEU intends to broaden the dialogue with China within the SCO and strengthen the cooperation between the two organizations.[94] Actually, the EEU, SCO and OBOR projects are developing in parallel to but independently of one another, to a certain degree even creating some competition in the transport, energy, trade and economic sectors. However, scenarios are currently being considered with respect to creating a cooperation structure in which the SCO would play a central (connecting) role as the 'Eurasian bridge' between the SREB and the EEU.[95]

---

eskij-poyas-shelkovogo-puti-novoe-napravlenie-druzhby-i-sotrudnichestva-mezhdu-kitaem-i-rossiej

[92] **Eurasian Heartland**: Silk Road and EEU to Solidify Sino-Russian Relations, Sputnik. 12.06.2015.
http://sputniknews com/business/20150612/1023289572.html

[93] **Zuenko I.,** Connecting the Eurasian Economic Union and the Silk Road Economic Belt: Current Problems and Challenges for Russia, China in Central Asia. **30.10.2015.**
HTTP://CHINAINCENTRALASIA.COM/2015/10/30/CONNECTING-THE-EURASIAN-ECONOMIC-UNION-AND-THE-SILK-ROAD-ECONOMIC-BELT-CURRENT-PROBLEMS-AND CHALLENGES-FOR-RUSSIA/

[94] **Askar Nursha**, EEU and CSTO Summits in Moscow: Another Six Months for Consideration, Institute of World Economy and Politics, Almaty, 23.12.2015.
http://iwep.kz/en/kommentariy eksperta/2015 12 25/eeu and csto summits in moscow-another-six-months for-consideration

[95] **Russian-Chinese Dialogue**: The 2015 Model· Report 18/2015, [Luzyanin S G. (head) et al.; Zhao H. (head) et al.]; [I.S. Ivanov (Editor-in-Chief)], Russian

China's and Russia's competition over the guarantee of regional security

CA has enormous security challenges, among them narcotics trafficking, religious radicalism, weak governance, and the threat of terrorism.[96] Much of China's attention in CA has therefore been focused on reducing support for separatists in Xinjiang.[97] Moreover, the USA withdrawal from Afghanistan could produce a vacuum in South Asia threatening stability in neighboring states. Many of the fiercest elements of the Taliban are Central Asian fighters, who gained experience and established networks in Afghanistan. Central Asian governments have already expressed concern about the return of these fighters to their home countries to continue jihad.[98]

Besides, China's huge investment, especially those in oil and gas in CA, is far from risk free. Rebels and extremists could damage China's economic ties and disrupt trade, and perhaps more importantly, oil and gas flows. So, Beijing has in fact found in the Central Asian states very willing partners in the struggle against religious fundamentalism. Beijing's security concerns are not confined to the integrity of the Chinese state: they also include the domestic security of neighboring states in CA and the individual governments' stability and even survival. Beijing has assisted in safeguarding these states, either indirectly through political support or directly through military co-operation.[99]

International Affairs Council (RIAC), Spetskniga, Moscow, 2015, p 11
http://russiancouncil ru/common/upload/RIAC Russia China Report En.pdf

[96] **Tao Wang, Yampolsky R.**, op. cit., p. 1.

[97] **Swanström N.**, op. cit., p. 1.

[98] **Marantidou V., Ralph A. Cossa,** op. cit., p. 2.

[99] **Swanström N.**, op. cit., p. 1.

Russia's longstanding influence in this region also offers the potential to build a mutually beneficial partnership among China, Russia, and the countries of CA. Having Russia in the partnership is especially valuable in securing existing regimes in these former Soviet Union countries and safeguarding China's long-term investment.[100] Analysts expect greater competition over who will guarantee regional security, and therefore exert more influence in regional capitals. China is beginning to reassert itself as a continental power, while Russia struggles to maintain its economic and political supremacy in CA.[101]

However, the ruling regimes in CA tend to prioritize their own security and shape foreign policies of their countries in accordance to their perceptions and homegrown threats. As a result, whilst the Central Asian elites may demonstrate commitment to regional integration initiatives, in reality they are still unwilling to be dependent upon any new "big brother."[102]

The USA New Silk Road Initiative for Central Asia

In 2011, U.S. Secretary of State Hillary Clinton rolled out the plan called the New Silk Road Initiative (NSRI) as a way to build long-term stability in Afghanistan.[103] The NSRI was fo-

---

[100] **Tao Wang, Yampolsky R.**, op. cit., p. 1.

[101] Marantidou **V., Ralph A. Cossa,** op. cit., p. 2.

[102] **Toktomushev K.**, The Silk Road Economic Belt's Impacts on Central Asia, China and US Focus, China United States Exchange Foundation, 08.05.2015. http://www.chinausfocus.com/finance-economy/the-silk road economic belts-impacts-on-central-asia/

[103] **Joshua Kucera**, Uzbekistan Starts Building Railroad to Mazar e Sharif, Eurasianet.org, 29 05 2010. http://www eurasianet.org/node/61183
In the U S. vision, Hillary Clinton said: "Turkmen gas fields could help meet both Pakistan's and India's growing energy needs and provide significant transit revenues for both Afghanistan and Pakistan. Tajik cotton could be turned into

cused on Afghanistan as a main hub for economic integration and transportation; as well to provide the much-needed support to Afghanistan after US troops' leave the region in 2014.[104] The USA and its western allies hope to bolster peace and stability in the region through supporting trade links and helping open new markets connecting Afghanistan to CA, Pakistan, and India and beyond.[105] Thus an important objective of the NSRI was to provide economic boost for Afghanistan's neighbors, including Central Asian republics. The NSRI designed to promote economic growth throughout the region as well as integration into the world economy by introducing modernized infrastructure and effective cross-border trade.[106] Although possessing great economic potential and vast natural resources, CA remains one of the least integrated regions in the global economy.

Indian linens. Furniture and fruit from Afghanistan could find its way to the markets of Astana or Mumbai and beyond."

[104] **Fedorenko V.**, The New Silk Road Initiatives in Central Asia, Rethink Paper 10, Rethink Institute, Washington DC, August 2013, p. 4 5. http'//www rethinkinstitute.org/wp-content/uploads/2013/11/Fedorenko-The-New-Silk-Road pdf

[105] **Zhang Hongzhou**, Building the Silk Road Economic Belt· Problems and Priorities in Central Asia, Rajaratnam School of International Studies (RSIS), Nanyang Technological University, Policy Report, May 2015, p. 9. http://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2015/05/PR150518_Building-the-Economic-Silk-Road-Belt.pdf Several projects within the U.S.-led New Silk Road (NSRI) Initiative have found monetary and strategic backing. The Central Asia-South Asia electricity transmission project (CASA-1000), to build trans-continental power grid lines, received US $15 million from the U.S., a Turkmen istan Afghanistan Pakistan India (TAPI) gas pipeline could receive support from both the ADB and the WB. Besides the NSRI, in February 2015, the U S also launched the USAID Strategy for 2015 2019 to help CA countries by significant ly increasing cross border trade and employment opportunities for the poor.

[106] **Fedorenko V.,** op. cit., p. 4-5.

However, Kazakhstan and the other CA countries did not entirely support the NSRI - the USA Republican administration's reissued concept of Greater Central Asia (GCA) - due to the fact that it was associated with the geopolitical rivalry between the USA and Russia in the region. Even back in April 2006, when Kazakh Foreign Minister supported the GCA concept, he made an important reservation arguing that GCA could be seen primarily as a civilizational and economical concept, but never in the context of military doctrine.[107] Later perhaps believing that NSRI does not have obvious capacity to get implemented, the government of Kazakhstan decided to give preference to the Chinese SREB, while not denying the possible participation in NSRI.[108]

Some Russian experts suggest that NSRI is yielding to the Chinese SREB, because it has been engaged the highly ideological and geopolitical considerations, not the economy. The main goal of the USA and the West in general does not seem to tilt towards the economic revival of the old trade route and help the economic recovery of the CA, but rather to deter these countries away from their economic and political ties to Russia. On the contrary, China made neither ideology nor geopolitics a priority, at least when announced its OBOR initiative as China strictly speaks about and bets only on the economic benefits.[109]

---

[107] **Муминов А.**, Геополитическая «рыбалка» КНР и США в Центральной Азии… Аждар Куртов - Казахстан соблазнился блеском китайского золота, RussiansKz.Info, 18.01.2014. http·//www.russianskz info/politics/5270-geopoliticheskaya rybalka knr i ssha v centralnoy azii adzhar kurtov kazahstan·soblaznilsya bleskom·kitayskogo-zolota.html

[108] **Ibid.**, p 1; Астана балансирует на шелковых нитях Китая и США, Stan Radar, 17 01 2014. http://www.stanradar.com/news/full/7184 astana balansiruet-na-shelkovyh-nitjah-kitaja-i-ssha.html

[109] Астана балансирует на шелковых нитях Китая и США, …, стр. 1.

Some Chinese observers have pointed out that Washington via the NSRI was seeking to unify the CA and South Asia, the Transcaucasia and even Mongolia and Chinese Xinjiang. Moreover, the same program under the name of "Central Asian Grand Plan" has been an important part of the USA strategy of "returning" or "rebalancing" the Asia Pacific region (APR). They believe that the USA aims to control Afghanistan, but avoids investing the money, hoping that the funds will be provided by neighboring states of Afghanistan."[110] India, Pakistan and other countries have already demonstrated activeness on this regard.[111]

Some Chinese experts assure that NSRI mainly aims to expand the USA presence in the region under the pretext of promoting security and true purpose of the White House project was and is a strategic encirclement and containment of its greatest enemy - China.

The Chinese OBOR is not excluded the American initiative of NSRI

As Forbes' contributor commented that while several USA presidential aspirants were looking inward and attacking USA participation in the North American Free Trade Agreement (NAFTA) and Transpacific Partnership (TPP) [or rolling out the plan of NSRI], China is using its economic power to build OBOR, strengthening and solidifying its links with the

---

[110] **Сергеев М.** Пекин дипломатично подвинул путинский проект Евразийского союза. Независимая газета, 14.10.2013.
http://www.ng.ru/economics/2013-10-14/1_pekin.html

[111] Какие различия существуют в стратегиях Китая, США и России в Центральной Азии? Жэньминь Жибао, 10.10.2013.
http://russian people.com.cn/95181/8420655.html

world.[112] It is no coincidence that some American experts are complaining that China, by virtue of its vibrant economy and insatiable economic demand, is stealing America's idea for the "New Silk Road" and essentially "eating their [American] lunch."[113] They are calling Washington to take the initiative in its own hands and work out long-term strategy for the CA, because if they do not, then they will either be replaced by Beijing or Moscow.[114] The USA is often criticized for a distinct lack of strategy in its relations with CA. They found that unlike Beijing's economic expansion or Moscow's military ties, Washington's Central Asian policy often comes across as an afterthought.[115] According to observers, a new element of Washington's approach is an explicit USA attempt to praise China's growing presence in CA, while condemning that of Russia. The presumption behind the rhetorical framing seems to be that Beijing can help check Moscow's resurging influence in the region.[116]

---

[112] **Harold L. (Hal) Sirkin,** China Plans a New 'Silk Road' As Americans Pull Back, Forbes, 03.152016. https://www.forbes.com/sites/haroldsirkin/2016/05/03/china-plans-a-new-silk-road as-americans-pull-back/#14feead94a59

[113] **Dena Sholk,** Chinese Role in Central Asia Must not be Ignored by West, Universal Newswires, 14 03 2013. http://www.universalnewswires.com/centralasia/kyrgyzstan/energy/viewstory.aspx?id=13799

[114] **Муминов А.**, указ. соч., стр. 1; Астана балансирует ..., стр. 1.

[115] **Casey M.**, What Is the US Policy for Central Asia? The Diplomat, 04.04.2015. http://thediplomat.com/2015/04/what-is-the-us-policy-for-central-asia/?utm_campaign=trueAnthem:+Trending+Content&utm_content 5521338404d30149980000001&utm_medium trueAnthem&utm_source=facebook

[116] **Weitz R.**, For U S., Dividing China, Russia in Central Asia Easier Said Than Done, World Politics Review, 07.04 2015. http://www worldpoliticsreview.com/articles/15465/for-u s-dividing china-russia-in-central-asia-easier-said-than-done

Former USA President Obama's goal of rebalancing USA foreign policy toward Asia is seen partly as an effort to contain China through USA allies such as Japan, South Korea and the Philippines - something that Beijing is quietly countering with its moves in CA.[117] Facing greater competition from the USA in East Asia, Beijing is shifting attention westward to take advantage of what it perceives as a vacuum in CA.[118] Nevertheless, China's Silk Road strategy is never going to replace the economic importance of its ties to the more-developed countries of the Asia-Pacific region.[119] China's Pan-Asian strategic concept aims to integrate CA and western China economically with further connection of these regions into a unified communications network with inland and coastal areas of China.[120] Beijing characterizes its initiatives as an effort to encourage integration and economic growth in Eurasia, rather than an attempt to expand its own political influence in the region. In this context, Chinese government officials and scholars publically contrast their plans with the post-World War II American Marshall Plan, claiming that OBOR lacks the latter's "hegemonic" characteristics.[121]

---

[117] **Denyer S.**, China bypasses American 'New Silk Road' with Two if its Own, 14.10.2013. https://www.washingtonpost com/world/asia _pacific/china-bypasses-american-new-silk-road-with-two-if-its-own/2013/10/14/49f9f60c-3284-11e3-ad00-ec4c6b31cbed _story.html?utm_term=.6138afd53337

[118] **Marantidou V., Ralph A. Cossa,** op. cit., p. 1.

[119] **Denyer S.,** op. cit., p. 1.

[120] **Лаумулин М.** Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике, Центральная Азия в XXI столетии, том V: КИСИ при Президенте РК, Алматы, 2009, стр. 161. http://www.kisi kz/img/docs/4587 pdf

[121] **Zimmerman T.**, The New Silk Roads: China, the U.S., and the Future of Central Asia, Center on International Cooperation, New York University, October 2015, p. 19.
http://cic.nyu edu/sites/default/files/zimmerman_new_silk_road_final_2 pdf

The Chinese OBOR, however, is not exclusive in the same manner as America's NSRI plan is, since Chinese inclusive development is designed to be formed on the basis of the differences, competition and cooperation."[122] Accordingly, it is important for the USA to engage with China on OBOR, but if it is to be effective, Washington needs to be conscious that Beijing still perceives its activities in the region as intended to contain China. US initiatives in CA, which are frequently conceived with little consideration given the Sino-U.S. bilateral relationship, are often perceived in Beijing as part of a broader U.S. strategy aimed at hindering China's economic and military rise.[123] However, the general harmony and occasional mutual support that China and Russia offer each other in CA will make it difficult for Washington to exploit their modest divisions.[124]

Yet there were limits to China's influence and control over economic and political developments in the region. China's rising influence in the region was still far from making CA its own "backyard." The influence of Moscow and, to a lesser extent, Washington on regional affairs should not be overlooked.[125] If in the 19th century, CA was the arena of the "Great Game" in which Tsarist Russia and the British Empire competed for strategic primacy,[126] today, the development of the Eurasian land mass, as described by China as part of the One Belt

---

[122] **Арутюнян А.**, указ. соч., стр. 1.

[123] **Zimmerman T.**, op. cit., p. 19.

[124] **Weitz R.**, op. cit.

[125] **Zhang Hongzhou**, op. cit., p. 1.

[126] **Ramakant Dwivedi**, China's Central Asia Policy in Recent Times, China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 4, No 4, Central Asia Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2006, p. 2.
http://spol.unica.it/didattica/bonnis/Storia%20della%20Cina%20Contemporanea/China%27s%20Central%20Asia%20Policy-Dwivedi.pdf

initiative, could also be described as a similar venture. With the exception of a now retired Great Britain from these adventures, the major players mainly remain the same but this time led by China.[127] The 21st Century version of the Great Game is on.

Conclusion

A few years ago, a trio of competing multilateral infrastructure development projects sought to advance economic interconnectedness in CA, Washington proposed a "New Silk Road Initiative" to connect Central Asian states amongst themselves and with Afghanistan. Moscow, meanwhile, launched the Eurasian Union, which was to serve, as Vladimir Putin said, as the foundation of a new "epoch" for the post-Soviet states. And China, in 2013, announced plans for its SREB, expanding railways and, most especially, energy pipeline networks in the region.

Chinese analysts pointed out that compared with the Russian EAU and American NSRI, Chinese SREB is a multi-vector project that extends to the East, West, North and South and connects the Central, East, South and West Asia in different ways of economic cooperation. SREB reflects an inclusive development of China, and China's policy of "general development of western regions" is an important step to integrate the Chinese and CA's economies. Increasing Chinese economic engagement offers CA countries an opportunity to diversify their economic relations, and stability has been a key concern for the Chinese government in its relations with CA.

---

[127] **Devonshire-Ellis C.**, China's Silk Road Economic Belt, China Briefing, Issue 158, Dezan Shira & Associates, September 2015, p. 4. http://www leadingedgealliance com/dev/uploads/CB%202015%2009%20China's%20Silk %20Road%20Economic%20Belt.pdf

Both initiatives, Russian-led EAU and USA's New Silk Road Initiative, are discussed within China's policy circles and China views the Russia-led EEU as far less of a threat. While China and Russia have clear economic incentives to cooperate in this region in the short term, they will need to overcome a number of hurdles to set their partnership on a path that can be sustained further into the future. It will be a victory for China's Good Neighbor Policy as Beijing prioritizes constructive relations with Moscow and its Eurasian neighbors.

While China has gone to great lengths to frame its initiatives in cooperative non-exclusionary terms and to emphasize its openness to a wide range of stakeholders, it also clearly intends to further establish itself as a central actor in regional affairs. China's return to CA as an economic force satisfies both premises, signaling that China has fully regained its old status as the world's premier economic power under its new leadership.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՂԱՎՆԻ

ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ «ՄԵԿ ԳՈՏԻ, ՄԵԿ ՈՒՂԻ» ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Չինաստան, Պեկին, Տիբեթ, Կենտրոնական Ասիա, ԽՍՀՄ, «Մեկ գոտի, մեկ ուղի», «Արևմտյան Եվրոպա-Արևմտյան Չինաստան», գործընկերություն, տնտեսություն:

Չինաստանի «Մեկ գոտի, մեկ ուղի» նախագծում հատուկ տեղ է հատկացվում Միջին Ասիայի երկրներին՝ իբրև պատմական «Մետաքսի ճանապարհի» ցամաքային կարևորագույն հատվածի ու տարանցիկ գոտու: Ժամանակակից «Մետաքսի ճանապարհի» չինական «Մեկ գոտի, մեկ

ուղի» նախաձեռնության երկու կարևոր միջանցքները ևս անցնում են Միջին Ասիայի պետությունների տարածքով: Այդ երկրները՝ իբրև Չինաստանի կայուն ռազմավարական թիկունք, Պեկինի գլոբալ ռազմավարության և աշխարհաքաղաքականության կարևոր մաս են կազմում չինական ներդրումների ծավալման, տնտեսական համագործակցության ընդլայնման, առևտրային երթուղիների և ենթակառուցվածքային նախագծերի շինարարության, ածխաջրածնային ռեսուրսներով չինական պահանջարկի բավարարման, տարածաշրջանային անվտանգության խնդիրների ապահովման և այլ ուղղություններով:

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ФИЛОЛОГИЯ

SOURCE STUDY AND PHILOLOGY

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ

ԲՋՆԻԻ ԱՄՐՈՑԻՑ XII ԴԱՐԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նվիրում եմ Հայկ Հակոբյանի
լուսավոր հիշատակին

Բանալի բառեր՝ Բջնի, պարսկերեն, արձանագրություն, Ներքին Թալին/Դաշտադեմ, Հայկ Հակոբյան, իսֆահսալար, Մուհամմադ Թուսի, Հայաստան, Իրան, 1175-1183:

2007 թվականին ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը՝ հնագետ Հայկ Հակոբյանի մասնակցությամբ, Բջնիի ամրոցի պեղումների ժամանակ հայտնաբերել էր արաբատառ վիմագիր մի արձանագրություն:

Հ. Հակոբյանի հաղորդմամբ արձանագրությունը պարունակող քարը գտնվել էր ամրոցի մաքրման աշխատանքների ընթացքում՝ միջնաբերդի պեղումների ժամանակ[1]: Արձանագրություն պարունակող քարը այժմ խնամքով պահպանվում է Բջնիի բնակիչներից մեկի տանը: Այն ձևով գրեթե քառակուսի մի քար է: Խոնավության պայմաններում կրակալման հետևանքով քարի մակերեսը և արձանագրությունը սպիտակել են, սակայն տեղ-տեղ երևացող դարչնագույն բացվածքները հուշում են, որ այն տուֆ է: Քարն ունի հետևյալ չափերը՝ 56 սմ (բարձրություն) 45 սմ (լայնություն), և 16 սմ (խորություն):

---

[1] Հայկ Պիոնի Հակոբյանի անժամանակ մահվան պատճառով հնարավոր չեղավ պարզել արձանագրության հայտնաբերման մանրամասները, իսկ պեղումների մասին հոդվածը դեռևս տպագրության ընթացքում է:

Արձանագրության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն եղել է ավելի ընդարձակ արաբատառ արձանագրության մաս: Ավա՜ղ, արձանագրության թե՛ վերին, թե՛ ստորին և թե՛ աջ և ձախ հատվածները կորել են:

Արձանագրությունը քանդակված է ռելիեֆային մեծ տառերով, գրատեսակը՝ նասխ, բաղկացած է 5 տողից.

1) ...[كم] ? ....
2) ...طوسي محمد سلار [اسفه]...
3) ...[م] سلا ا ندرى ... (?)
4)... [كند رحمت] ر همه بر خدا ...
5) ... [ئه] ما خمس و عين...

Թարգմանությունը հայերեն.
1). . . [քմ]...?
2) ...իսֆահ[սալար] Մուհամմադ Թուսի
3) [...]? իսլամի. . .
4) ...Աստվածն օրհնի բոլորին
5) ... [տարի] հինգ հարյուր և . . . ասուն[2]

Արձանագրության առաջին տողը վնասված է վերին մասում և անընթեռնելի է: Միայն նշմարվում է բառավերջի «հա»-ի կամ «յա» և «քա» «միմ» տառակապակցությունը, ընդ որում «միմը» դեռևս շարունակվում է բացակայող հատվածում:

[2] Արձանագրության վերաբերյալ խորհրդակցել ենք բրիտանացի արևելագետ Մանիժեհ Բայանի-Վոլպերտի հետ: Շնորհակալություն ենք հայտնում նաև Հուսիկ Մելքոնյանին, Իգիթ Ղարիբյանին և Արտակ Գնունուն՝ արձանագրության հայտնաբերման հետ կապված տեղեկություններ տրամադրելու համար:

Կարևոր է 2-րդ տողի *իսֆահսալար* կամ պարսկերեն արտասանությամբ *էսֆահսալար* տիտղոսի հաղորդումը, ինչպես նաև անձի անվան՝ Մուհամմադի (Մոհամմադի) և նրա *նիսբայի*՝ անձի որտեղից լինելու, կոնկրետ այս դեպքում՝ Իրանի Թուս քաղաքից ծագելու հանգամանքի հաղորդումը:

Իսֆահսալար/իսփահսալար տիտղոսը, որը տարածված է եղել իրանական քաղաքական-ռազմական և մշակութային ազդեցություն կրող հարստությունների շրջանում, սովորաբար տրվել է զորքի հրամանատարներին[3]: Այս տիտղոսը գործածվել է X դարի վերջերից, հատկապես իրանական հարստությունների աշխուժացման դարաշրջանում, այն կրել են նաև սելջուկյան բազմաթիվ ամիրաներ: Իսֆահ-

[3] **Bosworth C.E., Digby S.**, Ispahsālār, Sipahsālār. The Encyclopedia of Islam, New Edition, Volume IV: Iran–Kha. Leiden and New York: BRILL, 1997, pp. 208–210.

սալարի հետ մեկտեղ օգտագործվել են նաև հաջիբ ալ-հուջջաբ (حاجب الحجاب), հաջիբ ալ-քաբիր (حاجب الكبير) կամ սահիբ ալ-ջայշ (صاحب الجيش) տիտղոսները[4]: Նույն տիտղոսը՝ սպասալար կամ ամիրսպասալար տարբերակով, տարածված է եղել նաև Օրբելյանների և Զաքարյանների շրջանում: Այսպես, օրինակ, Օրբելյաններն էին «սպասալար ամենայն զօրացն և հրամանատար ամենայն աշխարհին Վրաց» մինչև XII դարի վերջը[5]:

Արձանագրության չորրորդ տողից է միայն պարզ դառնում, որ այն գրված է պարսկերենով, քանի որ բոլոր տողերը կարող են թե՛ արաբերեն և թե՛ պարսկերեն լինել, իսկ չորրորդը, որում հաղորդվում է տարեթիվը, ինչպես բոլոր մուսուլմանական արձանագրություններում, սովորաբար արաբերենով է:

Արձանագրության վերջին՝ հինգերորդ տողը տեղեկություն է տալիս դրա տարեթվի վերաբերյալ: Քանի որ աջից եկող առաջին և կամ առաջին և երկրորդ թվականները բացակայում են. դրանք մնացել են ձախ կողմի կոտրված հատվածում, և այն պատճառով, որ արաբերենում տասնավորը հարյուրականի առջև է դրվում, արձանագրության թվագրումը կարող ենք տալ միայն մոտավոր:

Արձանագրությունը որոշակի պատկանում է հիջրայի տոմարի հինգ հարյուրերորդ՝ համապատասխանաբար Գրիգորյան օրացույցի՝ XII դարին: Ինչ վերաբերում է տասնամյակին, ապա տեսականորեն այն կարող է թվագրվել XII դարի քառասուններով, յոթանասուններով և կամ իններորդներով: Բանն այն է, որ պահպանված

---

[4] **Նույն տեղում**:

[5] **Գրիգորյան Գ.Մ.**, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII XV դարեր), Երևան, 1981, էջ 17· Տե՛ս նաև Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսականիս ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 277:

ين... վերջավորությունը կարող է պատկանել միայն քառասուն اربعين յոթանասուն سبعين կամ իննսուն تسعين թվականներին: Քառասունի դեպքում արձանագրությունը կարելի է թվագրել մոտավորապես 1146 – 1154, յոթանասունի դեպքում՝ 1175-1183, իսկ իննսունականների դեպքում՝ 1194-1203 թվականներով: Սակայն, եթե քանդակված լիներ քառասուն اربعين , ապա ين... -ից աջ վերևում պետք է մնար «ալիֆի» վերին հատվածը, որը չկա: Մեր կարծիքով իննսունի՝ تسعين և յոթանասունի՝ سبعين միջև նախընտրելի է յոթանասունը՝ سبعين քանի որ ين...-ից վերևում դրված է «բա»-ի կետիկը, չնայած որ պետք է դրված է լիներ «բա»-ի տակ, սակայն, հավանաբար, ներքևում տեղ չլինելու պատճառով դրվել է վերևում:

Այսպիսով, մենք հակված ենք արձանագրությունը թվագրելու 1175-1183 թվականների միջև ընկած ժամանակահատվածով:

Բջնին Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Վարաժնունիք գավառի կարևոր հենակետերից էր: Այն բազմիցս ենթարկվել է մուսուլմանական ուժերի հարձակումներին և հանդիսացել ռազմական գործողությունների թատերաբեմ: Այսպես, օրինակ, այդ բերդաքաղաքի մոտ՝ Հրազդան գետի ափին, Բագրատունի Գագիկ Բ թագավորի օրոք (1041-1045 թթ.) Վասակ Պահլավունու որդի Գրիգորի գլխավորությամբ հայոց զորքը հաղթում է Իրանի ներխուժած մուսուլմանական հրոսակներին[6]:

1072 թ. Բջնին անցավ սելջուկ թուրքերի տիրապետության տակ, սակայն 1201 թ. հայ-վրացական զորքերը ա-

---

[6] **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1991, էջ 96-97· **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 211:

զատագրեցին բերդաքաղաքը, ինչի շնորհիվ այն անցավ Զաքարյաններին: Հայտնաբերված արձանագրությունը Բջնիում XII դարում մուսուլմանական իշխանությունների կողմից տարածքի գրավման և նրանց ներկայության վկայությունն է :

Ինչ վերաբերում է իսֆահսալար Մուհամմադ/Մոհամմադ Թոահիին, ապա նա հավանաբար եղել է Բջնիի բերդաքաղաքի մուսուլմանական կայազորի կառավարիչը, ում հրահանգով հենց քանդակվել է այս արձանագրությունը: Չնայած այն հանգամանքին, որ արձանագրություն պարունակող քարը, ըստ Հ. Հակոբյանի նախնական տվյալի, հայտնաբերվել է միջնաբերդի ջրհորի կամ ջրատար մի փոսի մեջ, այն պետք է դրված լիներ միջնաբերդի կամ բերդի պատերի մեջ: Քարը հետագայում տեղափոխվել է, ջարդվել երկու կողմերից և օգտագործվել շինարարական նպատակներով:

Բջնիի արձանագրությունը Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հայտնաբերված արաբատառ միջնադարյան ոչ տապանագրային բովանդակությամբ նմուշներից է: Այն, որ քարը տապանաքար չէ, վկայում են մուսուլմանական գերեզմանային կոթողների վրա՝ հանգուցյալի անունից անմիջապես առաջ դրվող՝ المغفر المرحوم «ներված, թողություն ստացած» արտահայտությունների բացակայությունը, քանդակված գրերի չափազանց մեծ լինելը գերեզմանային կոթողի համար, ինչպես նաև գրերի ուղղահայաց դասավորությունը քարի նկատմամբ: Արաբատառ վիմագրերը մեր երկրում մուսուլմանական պետությունների երկարատև տիրապետության հետքերից են, որոնց, սակայն, ճնշող մեծամասնությունը ուշմիջնադարյան տապանաքարեր են:

Որպես շինարարական բնույթի վիմագիր՝ կարող ենք նշել Արագածոտնի Ներքին Թալինի/Դաշտադեմի միջնաբերդի պատին արված Շադդադյանների արձանագրությունը[7], որը թվագրվում է հիջրայի 570 կամ 1174 թվականով, մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանով, ինչ Բջնիի արձանագրությունը:

Բջնիի նորահայտ արաբատառ արձանագրությունը վկայում է XII դարում Բջնի բնակավայրի կարևորության մասին: Այն տեղեկություն է հաղորդում, որ XII դարի վերջին տասնամյակներում Բջնի բերդաքաղաքը հենակետ էր այնտեղ հաստատված մուսուլմանական ամիրաների համար:

---

[7] **Хачатрян А.А.**, Нижнеталинская арабская надпись 570/1174 года, ИФЖ, № 4, 1979, стр. 188-198; **Նույնի,** Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв, Выпуск I, Ереван, 1987, стр. 46.

MIKAYELYAN TIGRAN

THE NEWLY DISCOVERED PERSIAN INSCRIPTION OF THE XII CENTURY IN THE FORTRESS OF BJNI

Keywords: Bjni, Persian, inscription, Nerkin Talin/Dashtadem, Hayk Hakobyan, Isfahsalar, Muhammad Tusi, Armenia, Iran, 1175-1183.

In 2007 during its excavations within the citadel of Bjni fortress the expedition of the Institute of Archaeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of Armenia discovered a stone with an inscription in Arabic characters.

We have read this Persian inscription in five lines sculpted on a stone fragment showing missing parts from all sides. The first line is damaged and is unreadable, the second line mentions the name of some Isfahsalar Muhammad/Mohammad Tusi ...سلار محمد طوسي [ا سفه]..... The third line is also unclear, except for the guessable word 'Islam'. The fourth line reads 'May the God bless all' in Persian. The fifth line communicates the date, which is ... [نه] و خمس ما عين... The date is incomplete, however it is definitely the 500th year of Hijra or the XII century AD. To define the decade we need to offer numbers ending with عين.. These are forty اربعين seventy سبعين or ninety تسعين .

From these figures we prefer seventy سبعين because of a few considerations: if it is forty اربعين horizontal line of alif would be visible even if it is damaged; there is a dot over عين... even though 'ba's dot has been put over and not under the letter. سبعين or ninety also has no dots. So by choosing seventy, we can date the inscription to the period of 1175-1183. We can't offer a more precise date as the first number before seventy is lost.

We also believe that this inscription is not an epitaph as there are no Islamic formulas for the deceased put right before the name; also the sculpted characters are too big for a gravestone and in addition they are positioned perpendicularly to the stone unlike Armenia's Muslim gravestones. Therefore, this must be a fragment of an inscription commemorating some construction or maybe a repair or strengthening of the Bjni fortress or citadel executed by the order of Isfahsalar Muhammad Tusi.

Unfortunately the inscription does not communicate the dynasty to which it belongs. However, there is another Arabic inscription of 1174 by Shaddadids carved on a citadel of Nerkin Talin/Dashtadem (Aragatsotn region of Armenia).

The newly discovered Persian inscription is evidence that Muslim military had some presence during the last decades of the XII century in the Armenian fortress of Bjni.

ԿՈՋՄՈՅԱՆ ԱՐՄԱՆՈՒՇ

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բանալի բառեր՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Ֆիրդուսի, «Շահնամե», Իրան, Հայաստան, ժառանգություն, Մովսես Խորենացի, Ագաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ:

Յուրաքանչյուր գրականության ազգային դիմագիծ առավել ցայտուն է դրսևորվում, երբ այն ուսումնասիրվում է իր ընթացքի մեջ, հարևան ժողովուրդների հետ էթնոմշակութային, պատմական և տարածաշրջանային ընդհանրությունների, փոխազդեցությունների խորքի վրա՝ ընդգծելով զարգացման օրինաչափություններն ու առանձնահատկությունները:

Հայ-իրանական գրական կապերի և առնչությունների հետազոտության ուսանելի հոդվածաշար է մեզ թողել ակադեմիկոս Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը՝ «Ֆիրդուսին և Իրանի վիպական մոտիվները «Շահ-նամե-յում» ու հայ մատենագրության մեջ»[1], որի տեսական եզրահանգումները որոշիչ դեր ունեցան հայ-իրանական գրամշակութային կապերի դասակարգման մեթոդաբանության բնագավառում և մի նոր աստիճանի բարձրացրին հայ համեմատական գրականագիտությունը: Ֆիրդուսու դարը և «Շահնամեի» ստեղծման ազգապահպան-քաղաքական պահի կարևորությունը հիմնավորելուց հետո հեղինակը ներկա-

[1] **Մելիք-Ոհանջանյան Կ.**, Ֆիրդուսին և Իրանի վիպական մոտիվները «Շահ-նամե»-յում ու հայ մատենագրության մեջ, Ֆիրդուսի, Երևան, 1934:

յացրել է հայ-պարսկական գրական-մշակութային փոխազդեցությունները լուսաբանող մի քանի կարևոր խնդիր.

Ֆիրդուսու «Շահնամեի» պահլավի գրավոր աղբյուրները հայ մատենագրության մեջ.

Ֆիրդուսու դյուցազներգած Իրանի առասպելական և վիպական մոտիվները Ագաթանգեղոսի և Բուզանդի պատմություններում.

Իրանի վիպական մոտիվների սակավության պատճառները հայ մատենագրության մեջ և «Շահ-նամե»-ի վիպական մոտիվները հայ գյուղացու հոգևոր աշխարհում:

Հեղինակը Ֆիրդուսու «Շահնամեի» ստեղծման հիմք հանդիսացող երեք հայտնի փահլավական աղբյուրների («Խվաթայնամե», «Քարնամաքե Արդաշիրե Բաբեգան», «Յադգարե Զարերան») մոտիվները համեմատել է Հայաստան մուտք գործած՝ Խորենացու, Ագաթանգեղոսի և Բուզանդի պատմություններում տեղ գտած դրանց արձագանքների հետ: Պատմահամեմատական մեթոդով էմպիրիկ փաստական հարուստ նյութի հիման վրա (նաև հակադրվելով արևմտյան հետազոտողներին, ովքեր կարծես ժխտում են համեմատական գրականագիտության պատմական կատեգորիա լինելու հանգամանքը) Կ. Մելիք-Օհանջանյանն ապացուցում է, որ ո՛չ Խորենացին, ո՛չ Ագաթանգեղոսը և ո՛չ էլ Բուզանդը ուղղակիորեն ծանոթ չեն եղել պարսից գրավոր փահլավական աղբյուրներին, այլ իրենց տեղեկությունները քաղել են Հայաստանում տարածված դրանց պատումներից:

Ի՞նչ են հետապնդում այս եզրահանգումները: Մի՞թե Կ. Մելիք-Օհանջանյանի նպատակն է հերքել Իրանի առասպելական աշխարհի գոյությունը հայոց մեջ: Անշուշտ, ո՛չ: Նրա նպատակն է՝ նախ ապացուցել, որ «մեր մատենագիրների պատմություններում պատմական ճանաչված որոշ

իրադարձություններ վիպական կամ առասպելական են» և երկրորդ, վիպական մոտիվը, ժամանակի ընթացքում մի երկրից և մի ժողովրդից անցնելով մի այլ երկիր (միգրացիոնիզմ - Ա.Կ.), նոր միջավայրում տարափոխվում է (լատ. transformatio)՝ հարմարվելով այնտեղ գոյություն ունեցող սոցիալ-հասարակական միջավայրին, նոր հայրենիքում միաձուլվում է տեղական մոտիվների հետ, հղկվում է իշխող գաղափարախոսության ոգով, նոր պատկերներով հարստանում, մի խոսքով՝ նոր բովանդակություն և ձև է ստանում: Այսպիսով, «հյուր» մոտիվը այդ ճանապարհով ազգայնանում է (арменизация): Ավելին, Կ. Մելիք-Օհանջանյանն իր գերմանացի ուսուցչի՝ մեծանուն հայագետ Յ. Մարկվարտի ուշադրությունն է հրավիրել հայոց մեջ «ուրույն մշակության ենթարկված» պարսից առասպելական թեմաների և մոտիվների շրջանառման վրա:

Այս կարևոր եզրահանգումն ենք համարում այն առաջադիմականը, որը մինչև օրս արդիական է պահել Կ. Մելիք-Օհանջանյանի նշված հետազոտությունը: Եթե ելնենք վերջին տասնամյակներում գրականագիտության մեջ շրջանառվող այն տեսությունից, որ «գրական առնչություններ» կոչվածը մի գրականության ներթափանցումն է այլ գրական-մշակութային աշխարհ, և այդ ներթափանցումն ունի մի քանի ձև, ապա Կ. Մելիք-Օհանջանյանի վերոհիշյալ դրույթը ժամանակակից եզրույթով կանվանեինք գրական կապերի բարձրագույն ձև՝ սինթեզ:

Դեռևս 1930-ականներին Կ. Մելիք-Օհանջանյանը հաստատել է այսօր արդիական և սկզբունքային այն թեզը, որ ազդեցությունը պասիվ յուրացում չէ, այլ տվյալ ժողովրդի ստեղծագործ մտքի, արժեքային չափանիշների և էսթետիկական գիտակցության մեջ զտված, էթնո-մշակութային

կերտվածքի առանձնահատկություններին հարմարված, նոր որակ:

Պատմահամեմատական մեթոդով հայագետի կատարած վերլուծության արդյունքը եղավ տեսական բնույթ կրող նրա մեկ այլ եզրահանգում. իրանական վիշապաշխարհի պատվաստումը ավատատիրական Հայաստանի, իսկ հետագայում առհասարակ նահապետական կենցաղ և տնտեսություն վարող հայ գյուղացու կյանքում մենք համարում ենք ոչ պատահական: Դեռ ավելին, բնական և սպասելի: Այս վիպական մոտիվները պետք է արձագանք տային երկու երկրներում էլ, որովհետև հարևան ժողովուրդներն իրենց պատմական կյանքում ապրել են քաղաքական և կուլտուրական նույնատիպ գործընթաց, ականատես եղել այնպիսի իրադարձությունների, որոնք իրենց կնիքն են դրել յուրաքանչյուր երկրի և ժողովրդի հետագա հազարամյա կյանքի պատմության վրա (քրիստոնեություն, զրադաշտականություն): Այստեղից պարզ է դառնում, որ դրանք երկու ժողովուրդների վիպական ստեղծագործության մեջ հանդես պետք է բերեին թե՛ վիպական, թե՛ կառուցվածքային, թե՛ մանրամասնությունների ակնբախ նմանություններ, և այդ ամենը իհարկե Իրանում զրադաշտականության, իսկ Հայաստանում՝ քրիստոնեության լուսաբանմամբ[2]:

Եթե վերանանք կոնկրետ էմպիրիկ նյութից, ապա վերջին եզրակացությունը՝ որպես տեսական մեթոդաբանական ուղեցույց, կհնչի այսպես. նույնատիպ հասարակարգային ենթահողը և սոցիալ-պատմական պայմանները ստեղծում են նույնատիպ երևույթներ տարբեր ժողովուրդների մոտ: Այս դրույթը խորհրդային գրականագիտության մեջ ավելի ուշ Ա. Վեսելովսկու աշակերտ, ակադեմիկոս Վ. Ժիր-

---

[2] Հմմտ. **Մելիք-Ոհանջանյան**, նշվ. աշխ., էջ 71:

մունսկու և նրա հետևորդների կողմից հաստատվեց որպես միջազգային կապերի պատմատիպաբանական ձև:

Կ. Մելիք-Օհանջանյանն իր աշխատության մեջ բանասիրական ճշգրիտ համեմատությունն ուղեկցում է երկու ժողովուրդների կոնկրետ սոցիալ-պատմական պայմանների լուսաբանմամբ՝ յուրաքանչյուր ընդհանրություն վերլուծելով և տեսականորեն փաստարկելով դրանց ընդհանրությունների և փոխառությունների պատմական նախադրյալները: Այսպիսով, հայ-իրանական առնչությունների ուսումնասիրության մեթոդը, կրելով որակական փոփոխություն, փաստագրման բնույթից բարձրացավ գիտական-վերլուծականի, հաստատեց արդի այն թեզը, որ «միջգրական առնչություն» կոչվող երևույթը պատմական կատեգորիա է: Խորհրդային համեմատական գրականագիտության մեծագույն ջատագովներից մեկը՝ Վ. Ժիրմունսկին, գրում է, որ գրականության և բանահյուսության պատմահամեմատական ուսումնասիրությունը տառապել է, իսկ արտասահմանում մինչև օրս տառապում է էական մեթոդաբանական թերությամբ: Այն հակված է սյուժեների ամեն մի նմանություն՝ իրական կամ մտացածին, դիտել որպես այսպես կոչված «ազդեցության» և «փոխազդեցության» արդյունք[3]:

Հայտնի է, որ պարսիկների հետ մերձեցման շրջանները բազմաթիվ են հայոց պատմության մեջ, և որ ամեն մի մերձեցում իր հետ բերել է ազդեցությունների նոր հոսք: Այնուհանդերձ, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը փաստում է, որ Իրանի վիպական մոտիվները հայ մատենագրության մեջ սակավ են:

Սա տեսական հարցադրում է, եթե նկատի ունենանք, որ այդ միտումները շարունակվել են մինչև ուշ միջնադար:

---

[3] Հմմտ. **Жирмунский В.М.** Сравнительное литературоведение, Восток Запад, Ленинград, 1979, стр. 375.

Երբ Եվրոպան ձգտում էր դեպի Արևելք, դեպի իրեն օտար քաղաքակրթություն, հայտնաբերում էր նորը, զարմանահրաշը, վերագտնում էր իրեն նոր որակով (Գյոթե, Մոնտեսքյո, Պուշկին ևն), մենք՝ հայերս, որ այդ երկու մշակութային աշխարհների խաչմերուկում էինք, որի համար օտար չէր ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը, մեր ձեռագրերում միայն հատուկենտ բեկորներ ենք պահպանել և նպատակաուղղված և լուրջ ուշադրության արժանացրել, օրինակ, պարսից դասականների պոեզիան, հիմնականում 19-20-րդ դդ.:

Քննելով իրանական առասպելական աշխարհի սյուժեների և մոտիվների սակավ մուտքի պատճառները հայոց մեջ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանը շեշտում է այդ երևույթի քաղաքական և կրոնական բնույթը: Հիմնական պատճառները երկուսն են՝ հայ Արշակունիների տոհմակից պարթևների հարստության կործանումը և Հայաստանում քրիստոնեության հռչակումը որպես պետական կրոն: «Առկա են մեր մատենագիրների կծու հեգնանքը, խարազանող և ոչնչացնող քննադատությունը պարսից Զրադաշտի վարդապետության վերաբերյալ (Եզնիկ, Եղիշե), անարգական և արհամարհական վերաբերմունքն այն ամենին, ինչ կապ ունի Իրանի կուլտուրային, նիստ ու կացին, կենցաղին, աշխարհայեցողությանը, մտքի ու ապրումի, զրույցի ու առասպելի հետ»[4]:

Փաստորեն մեր մատենագիրները չեն թաքցրել, որ հնարավորինս խոչընդոտել են այն ամենի մուտքը Հայոց աշխարհ, ինչը կապ ունի և հիշեցնում է Իրանի կուլտուրան: Շարունակելով Կ. Մելիք-Օհանջանյանի հարցադրումը՝ մենք գալիս ենք այն եզրակացության, որ հետագայում՝ հոգևոր սոցիալական ինստիտուտի թուլացումից հետո, հայոց մեջ աշխարհիկ մտքի վերելքի շրջանում շարունակվող խորթու-

[4] **Մելիք-Ոհանջանյան**, նշվ. աշխ., էջ **111**:

թյունն ու զուսպ անդրադարձը իրանական սկզբին, մեր մատենագիրների կողմից ձևավորված հայ ժողովրդի քաղաքական և էսթետիկական գիտակցության արդյունքն էին, որ ժառանգականության և ավանդույթի ուժ էին ստացել: Նույնիսկ 13 դար անց, Խորենացուն նմանակելով, Խաչատուր Ջուղայեցին գրում է. «...ծանեա զստապաճոյճ առասպելաբանութիւնս պարսից, քանզի զբովանդակ գրեալքն ի յայնմ մատեան էին շաղակրատ առասպելք, ստայօդ և ցոփաբան բաջաղանք»[5]:

Հայ-պարսկական հարաբերությունները երկարուձիգ դարերի կտրվածքով բազմերանգ են եղել, այնուհանդերձ անվիճելի է այն թեզը, որ եթե չվերահսկվեին դրանք սոցիալական ինստիտուտների կողմից, և չարգելվեր մահմեդական աշխարհիկ ոգու մուտքը հայոց երկիր, իրանական ոգին հայ մշակույթում առավել ընդգծված կլիներ:

Այսօր, հենվելով բազմահմուտ հետազոտող Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, նրա նախորդների և հետևորդների կողմից հայ-իրանական կապերի և առնչությունների հավաքման, փաստագրման, դասակարգման և իր ժամանակի համար նորույթ հանդիսացող եզրահանգումների վրա, մենք հնարավորություն ունենք համակարգելու այդ առնչությունները և ըստ ամենայնի, ժամանակակից մեթոդաբանությամբ և եզրույթներով տարբերակելու գենետիկականը, պատմատիպաբանականը և սինթեզը՝ որպես կապերի բարձրագույն ձև:

---

[5] **Խաչատուր Ջուղայեցիից**, Պատմութիւն պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 22:

KOZMOYAN ARMANUSH

THE CLASSIFICATION OF ARMENIAN-IRANIAN LITERARY RELATIONS IN K. MELIK-OHANJANYAN'S SCIENTIFIC HERITAGE

Keywords: K. Melik-Ohanjanyan, Firdowsi, "Shahnameh", Iran, Armenia, Heritage, Movses Khorenatsi, Agathangelos, Faustus of Byzantium.

In his work, Academician K. Melik-Ohanjanyan classifies the Armenian-Iranian medieval literary connections. The methodological and innovative nature of his work demonstrates that he is one of the first to prove that the mutual influences of motives and images are socially and historically determined. Based on the empirical material of samples of Persian and Armenian medevial literature he demonstrates both genetic and typological community; moreover, these relations sometimes have synthesis character in the long historic timespan.

«ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ» ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

1. Արևելագիտական ժողովածու, Հատ. I, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1960, 402 էջ:
2. Արևելագիտական ժողովածու, Հատ. II, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1964, 380 էջ:
3. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. III, Արաբական երկրներ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, 227 էջ:
4. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. IV, Իրան, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, 405 էջ:
5. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. V, Թուրքիա, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, 449 էջ:
6. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. VI, Արաբական երկրներ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, 434 էջ:
7. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. VII, Քրդագիտություն, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, 383 էջ:
8. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. VIII, Իրան, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, 404 էջ:
9. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. IX, Արաբական երկրներ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 397 էջ:
10. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. X, Թուրքիա, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, 329 էջ:
11. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XI, Իրան, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 345 էջ:
12. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XII, Թուրքիա, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, 276 էջ:
13. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XIII, Քրդագիտություն, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, 285 էջ:
14. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XIV, Արաբական երկրների ներքին և արտաքին քաղաքականության ժամանակակից պրոբլեմներ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, 315 էջ:
15. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XV, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, 341 էջ:
16. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XVI, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1996, 270 էջ:
17. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XVII, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1998, 240 էջ:

18. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XVIII, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 1999, 236 էջ:
19. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XIX, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2000, 218 էջ:
20. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XX, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2001, 349 էջ:
21. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XXI, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2002, 405 էջ:
22. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XXII, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2003, 332 էջ:
23. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XXIII, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2004, 568 էջ:
24. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XXIV, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2005, 536 էջ:
25. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XXV, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2006, 476 էջ:
26. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XXVI, Եր., «Ասողիկ» հրատ., 2007, 316 էջ:
27. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XXVII, Եր., «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2009, 272 էջ:
28. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XXVIII, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2011, 352 էջ:
29. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XXIX, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2014, 352 էջ:
30. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XXX, Եր., «Գիտություն» հրատ., 2016, 276 էջ:
31. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Հատ. XXXI, Եր., «Գիտություն» հրատ., 2018, 248 էջ:

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

THE COUNTRIES AND PEOPLES OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

СТРАНЫ И НАРОДЫ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА

XXXII/1

Համակարգչային էջադրումը Վ. Պապյանի

Հրատ. պատվեր № 955
Ստորագրված է տպագրության՝ 2.07.2019թ.:
Չափսը՝ 60 x 84 1/16, 21.5 տպագր. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 250 օրինակ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24: